

CARTIER
DICTIONAR

Vsevolod CIORNEI (14 septembrie 1955, s. Lipnic, Ocnița, RM), scriitor român. După absolvirea Facultății de Jurnalistică a Universității de Stat din Chișinău (1981), a fost redactor la revista pentru tineret „Orizontul”, la ziarele „Tinerimea Moldovei”, „Cuvântul”, „Momentul” și la hebdomadarele „Glasul”, „Literatura și arta”, „Vocea poporului” și „Săptămâna”. Colaborări cu diverse posturi de radio și TV.

A debutat cu articole critice în volumul colectiv *Dintre sute de catarge*, Editura Literatura Artistică, 1984. Cărți de poezie publicate: *Cuvinte și tăceri*, Editura Literatura Artistică, 1989; *Istoria geloasă*, Editura Hyperion, 1990; *Cuvintele dintre tăceri*, Editura Cartier, 2002; *Cuvinte și tăceri*, antologie scoasă la Editura Cartier, în 2015.

A tradus *Maestrul și Margarita*, de Mihail Bulgakov, Editura Cartier, 2004; *Visătorul de pe gazon*, de Valeriu Reniță, Editura Cartier, 2016; *Toți oamenii Kremlinului*, de Mihail Zîgar, Editura Cartier, 2017; *Istории antisovietice*, de Oleg Panfilov, Editura Cartier, 2021; *Basarabia și nobilimea ei în secolul al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea* (2 volume), de Vladimir Moroza, Editura Cartier, 2023; *Basarabia în componența Imperiului Rus (1812-1917)*, de Andrei Cușco și Victor Taki, Editura Cartier, 2024.

Vsevolod Ciornei

—
DICTI^ONAR

DE LA A LA Z

— *sau* —

O PEREGRINARE
PRIN
DICTI^ONARE

CARTIER

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.
Tel./fax: 022 20 34 91, tel.: 022 24 01 95. E-mail: vanzari@cartier.md
Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.
Tel./fax: 021 210 80 51. E-mail: codex@cartier.ro
cartier.ro
cartier.md

*Cărțile Cartier pot fi procurate online pe cartier.ro & cartier.md
și în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.
Cartier eBooks pot fi procurate pe eBooks și pe cartier.ro & cartier.md*

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău. Tel./fax: 022 21 42 03.
E-mail: librariadincentru@cartier.md
Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău. Tel.: 022 24 10 00.
E-mail: librariadinhol@cartier.md
Librărie online, cartier.ro, tel. 0785 199 823.
E-mail: codex@cartier.ro
Librărie online, cartier.md, tel. 068 555 579.
E-mail: vanzari@cartier.md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ

CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712 București, România.
Tel./fax: (021) 210.80.51. E-mail: codex@cartier.ro
Taxele poștale sunt suportate de editură. Plata se face prin ramburs, la primirea coletului.

Colecția *Cartier dicționar* este coordonată de Valentin Guțu

Editor: Gheorghe Erizanu
Lector: Valentin Guțu
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Design/tehnoredactare: Valeria Idjilov
Prepress: Editura Cartier
Tipărită la Bons Offices

Vsevolod Ciornei

DE LA A LA Z SAU PEREGRINAREA PRIN DICȚIONARE

Ediția I, ianuarie 2025

© 2025, Editura Cartier pentru prezenta ediție. Toate drepturile rezervate.
Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Aprobat de Comisia de selecție pentru editarea cărții naționale
și editat cu contribuția Ministerului Culturii al Republicii Moldova.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Ciornei, Vsevolod.

Dicționar de la A la Z, sau O peregrinare prin dicționare / Vsevolod Ciornei. –

Ed. 1-a. – [Chișinău]: Cartier, 2025 (Bons Offices). – 202 p. –

(Cartier dicționar / colecție coordonată de Valentin Guțu, ISBN 978-9975-86-643-9).

Cu contribuția Ministerului Culturii al Republicii Moldova. – 600 ex.

ISBN 978-9975-86-827-3.

811.135.1'374.3

C 53

Cuprins

DE LA OUĂ PÂNĂ LA MERE (ÎN LOC DE PREFAȚĂ)	9
A A, literă și cuvânt	11
Ab și ad, prepozițiile celebre ale romanilor	12
Abaterea abătută. Ce se abate peste noi și ce nu prea ar trebui să se abată	14
B Babilonul antic și babiloniile ulterioare	17
Bacalaureatul, de la Napoleon și de mai înainte	19
Bacșiușul, ciubucul și alte arhaisme viabile	21
C Cabala evreilor, cabala complotiștilor și cabala bigoților	23
Cabrioleta, căprioara cu mulți cai putere	25
Cacao, un exotism devenit cotidian	27
D „Da”, dar nu „si”. De ce?	30
Dăm apă la moară, bir cu fugiții și cu oiștea-n gard	32
Dacă nu vine muntele la Mahomed... ..	34
E Ecce homo! – Iată omul!	36
E ceva putred în Danemarca	38
Echinocțiul, un fenomen cosmic cu consecințe terestre	40
F <i>Faber est suae quisque fortunae</i> – Fiecare e făuritorul propriului destin	42
Facem sau să nu facem? Cum zicem?	43
Facem capul calendar	45
G Gadgetul, noutate și accesoriu	48
Gafă, eroare și cârlig	49
Gagiul, bărbatul și amantul	51
H Habarul, habarnismul și habarniștii	54
Habemus papam! – Avem un papă!	56
Habent sua fata libelli – cărțile își au destinul lor	58
I I: litera și relațiile ei cu cratima	60
ladeșul, un os magic și un rămășag comic	61
ladul e pavat cu intenții bune	64
Î [î] din „i”, [î] din „a”, [î] din „u”, [î] din „e”... ..	67
Îmbrăcăm sau punem?	69
Îmi este prieten Platon, dar mai prieten îmi este adevărul	71
J Jacuzzi, o afacere de familie	74
Jandarm, polițist, milițian, carabinier	75
Janta, obada și geanta	77

K	Litera K, kappa necesară și supefluă	80
	Karateka, judoka, aikidoka	81
	Karma noastră cea de toate zilele	83
L	„La” sau „în”? Dăm la cineva sau dăm cuiva?	87
	„La” și „l-a”. Când și unde le scriem?	89
	Labirintul și dedalul	91
M	Macadamul și McAdam	93
	Machiajul și make-upul	95
	Machiaverlâcul și machiavelismul	97
N	Nababii și satrapii	99
	Naiul, trestia și seringă	101
	N-avem un sfanț. Ce n-avem, de fapt?	103
O	O, litera cu și fără cratimă	106
	Oaia noastră cea de toate zilele	108
	Oameni, eu v-am iubit! Vegheați!	110
P	Pacificul și pacea	113
	Pagubele, victimele și ciupercile	115
	Paideia, educația multilaterală de cândva	117
Q	Quakerii, personaje istorice importante	120
	Quesadilla și quinoa, exotismele gastronomice ale globalizării	122
	Quia nominor leo. Fiindcă mă numesc leu	124
R	Rabla argotică și rabla oficială	127
	Radioul, taxiul, tangoul și zeroul	128
	Rahat, un cuvânt buclucaș	130
S	„Sa” sau „s-a”: când scriem legat și când cu cratimă?	133
	Sabia lui Damocles	135
	Sabotajul, o armă a purtătorilor de saboți	136
Ș	Șahul, suveran și joc al minții	139
	Șampania, campania și compania	141
	Șasesprezece, șaișpe sau șaisprezece?	143
T	Tablele se apără de backgammon	146
	Tabula rasa și pornirea de la zero	148
	Tacâm de masă, tacâm de lăutari, taraf de politicieni	150
Ț	Țafandache și alți -ache	153
	Țais, ceas, doxa, brici și strună – așa să vă meargă totul!	155
	Țapul ispășitor	158
U	Ubi bene, ibi patria	161
	Ubicuitatea și ambiguitatea	162
	Ucraina sâcâită și de o confruntare fonetică	164

V	„Va” și „v-a”. Când, ce și cum se scrie?	167
	Vaca paște iarbă verde	169
	Vaccinul, vaccina și vaca	171
W	Waterloo, Austerlitz, Borodino și Napoleon	174
	WC, invenția unui poet aristocrat	176
	Weekendul, o plăcere marca Ford	178
X	X, necunoscută cu pronunția variabilă	181
	Xantipa cea antică și xantipele noastre cele de toate zilele	183
	Xeresul, jerseul și baioneta	185
Y	Yankeu, un neologism ce se arhaizează	188
	Yesmanul, un aparatcic anglofon	190
	Yin și Yang, alb și negru, plus și minus... ..	192
Z	Zacusca noastră cea de toate zilele	195
	Zaibărul, o denumire generată de rostire	197
	Zaparea, o călătorie în jurul lumii fără a părăsi canapeaua	199
UN FEL DE POSTFAȚĂ		202

De la ouă până la mere

(În loc de prefață)

Pornim o suită de texte despre proveniența și înțelesul cuvintelor, despre utilizarea lor în conformitate cu regulile gramaticale și despre devierile de la reguli, despre expresii celebre venite din alte limbi și culturi și încetățenite la noi, despre cuvintele care încă nu au fost acceptate de dicționare, dar sunt rostite și auzite la tot pasul. Mai pe scurt, despre frumusețile și subtilitățile limbii noastre, despre banalitățile și enigmaticele sale, despre arsenalul lingvistic și paleta expresivă ale limbii române.

De fapt, „de la A la Z” este o expresie românească veche, care are și varianta cu trimitere la alfabetul elen – „de la alfa la omega”, acestea fiind, firește, prima și ultima literă din alfabetul compatrioților lui Homer și Socrate. Tălmăcirea acestei expresii în limbaj popular, lipsit de morgă cărturărească, este: de la început până la sfârșit, de la un capăt la altul.

Iar dacă insistăm să afișăm sus-numita morgă cărturărească, răscolim biblioteca și ne amintim, în cazul în care am știut, și aflăm, în cazul contrar, că în limba latină una dintre expresiile cele mai faimoase s-a lansat în uzul mondial dintr-una din satirele poetului Horațiu: „Ab ovo usque ad mala”, care se traduce ca „De la ou până la mere”.

Dar cam ce ar avea ouăle și merele cu începutul și sfârșitul? Relația e cât se poate de concretă, sub aspect istoric: în Roma antică, prânzul începea cu ouăle și se termina, la desert, cu merele.

Înainte de a fi folosită la figurat, expresia a avut, în satira a treia a lui Horațiu, un rol pur descriptiv. Creionând cu verbul chipul poetului și cântărețului Tigelius, originar din Sardinia și prieten al lui Cezar, poetul îi denunță un beteșug comportamental propriu tagmei cântăreților – în timpul chefurilor și agapelor, nu cântau atunci când erau rugați s-o facă, ci, atunci când nu erau rugați, nu se mai opreau din cântec. La fel proceda și Tigelius – chiar dacă îl implora însuși Cezar, nu cânta, dar, când îl apuca dorul de cântec, cânta de la ouă până la mere. Adică, atâta timp cât dura prânzul, o ținea tot un cântec.

Horațiu a fost unul dintre cei mai importanți poeți romani, și această expresie longevivă nu este unica din arsenalul său artistic: foarte multe versuri de-ale lui au devenit proverbe și zicale internaționale, păstrate de-a lungul veacurilor, la care oratorii și scriitorii apelează chiar și în zilele noastre. Una dintre ele este și scurta expresie „Ab ovo”. La prima vedere, ar părea o versiune prescurtată a celei de mai sus, „Ab ovo usque ad mala”, dar nu este. Ea provine din faimoasa „Arta poetică” și se traduce simplu – „De la ou”. Dar nu de la oul cu care începe prânzul roman, ci de la oul primordial, adică „de la naștere”, „de la început”. În citatul original, poetul latin îl vorbește de bine pe Homer pentru că în nemuritoria sa epopăe „Iliada” a început istorisirea despre războiul troian de la episodul

cu mânia lui Ahile, și nu ab ovo, adică nu de la nașterea frumoasei Elena, care, după cum zice legenda, s-a născut din oul Ledei făcut de aceasta, transformată în lebădă după relația cu Zeus și care a servit drept motiv pentru celebrul război. Horațiu a preluat expresia din graiul oamenilor de rând, care, atunci când voiau să spună „să începem cu începutul” sau, cum zicem noi acum, „s-o luăm de la A”, foloseau expresia „ab ovo”. La noi mai circulă un echivalent popular cu rezonanțe biblice al acestei expresii – „a începe de la Adam și Eva”.

Și în versul imediat următor din „Ars poetica” Horațiu a mai plasat o expresie care a traversat veacurile, figurând prin diferite citate: el scrie despre același Homer că, în aceeași „Iliada”, își aruncă cititorul „in medias res”, adică în mijlocul subiectului. În diferite contexte, expresia „in medias res” înseamnă „direct în subiect”, „în plină acțiune”. Spunem, de exemplu, că am sosit la o reuniune sau la o petrecere „in medias res”, adică fără introduceri, uverturi sau explicații preliminare.

Așa că în cele ce urmează vom începe *in medias res* să frunzărim dicționarul explicativ, precum și tot felul de alte dicționare, articole și cărți de-ale lingviștilor, literaților și jurnaliștilor, și să detectăm sensuri, nuanțe, povești adiacente despre cuvintele pe care le rostim și le scriem, de la A la Z și de la ouă până la mere...

Într-un alt context, oul semnifică începutul primordial, dar această calitate îi e contestată de o întrebare vicleană. „Oul sau găina?” este o dilemă a cauzalității, exprimată, de obicei, tocmai prin această întrebare: „Ce a fost mai întâi, oul sau găina?”. Filozofii antici, prin această interogație, își puneau întrebări legate de apariția vieții și, în general, despre originile universului. Ulterior, oamenii de știință au optat pentru oul primordial. Dar asta nu înseamnă că i s-a pus punct discuției. Pentru că, vorba epigramei:

Cine-a fost primul – oul sau moțata?

Litigiul nu e din cele scurte.

Știința și-a rostit verdictul. Gata?

Găina a făcut recurs la Curte.

În cazul peregrinării noastre prin dicționare, la început au fost lecturile din diferite surse avizate, realizarea emisiunilor TV „Povestea vorbei”, DESC și „Să vorbim despre vorbe”, și a rubricii „De la A la Z” în revista „Săptămîna”, și fără prea mare succes pe YouTube. Sursele de documentare sunt foarte multe și variate, astfel încât această culegere de incursiuni lexicologice și lejer enciclopedice nu e decât o megacompilație de cunoștințe generale despre care au scris și au vorbit mulți alții, autorul acesteia limitându-se la obiectivul de a le prezenta în mod repetat, dar îmbinând aspectul instructiv cu cel distractiv.

Mai pe scurt, nu trageți în pianist – el cântă cum poate și încearcă să se deplaseze mai ușor cu pianul pe scări...

Autorul

A, literă și cuvânt

A

Dacă am zis că pornim de la A, de la A vom porni. Care este, firește, prima literă a alfabetului și sunetul pe care îl reprezintă în scris acest semn grafic. Este în mod constant atașată la infinitivul verbelor – „a spune, a auzi, a ignora etc.” În cazurile mai speciale, arată cazul genitiv al unor cuvinte ce nu sunt întotdeauna flexibile – „visurile a trei copii”, „idealul a tot ce mișcă și gândește”.

Dincolo de aceste utilizări – care mai generale, care mai speciale –, lingviștii evaluează că prepoziția „a” are în limba română modernă o arie de aplicare destul de limitată.

Cândva, ea avea semnificații spațiale, temporale și modal-instrumentale – „merg a casă”, „a miezul zilei”, „pășesc a lene”, dar cu timpul s-au atașat de complementele pe care le determinau și au format cuvinte noi: „acasă”, „amiază”, „alene”.

Au ajuns nemodificate până în prezent construcțiile în care prepoziția „a” exprimă o relație de asemănare sau de comparație – „seamănă a ceva, adie a ceva”. Bunăoară, în afirmația: „Anul acesta la Chișinău adia a primăvară încă din ianuarie”. De fapt, în această propoziție, prepoziția „a” descrie mai degrabă o prevestire, un semn, un sentiment. Iată câteva mostre de semnificație similară: „se înnora a ploaie”; „câinii latră a pustiu”; „fluiera a pagubă”; „ceva nu-i a bine”.

Construcțiile lingvistice de acest fel sunt în majoritatea lor preluate din registrul popular sau colocvial al limbii române. Dar autorii mai ingenioși și mai dăruți cu har nu se limitează la simpla lor utilizare în forma încetățenită și edifică pe baza lor expresii la fel de plastice ancorate în actualitate. De exemplu, „bate vântul a pagubă pe ogoarele patriei”, când e vorba de pregătirea cam șubredă de vreo campanie agricolă – de semănat, de recoltare etc. Sau „teii miros a pagubă”, cu referință la tăierea arborelui cu flori aromate de pe străzile capitalei, pentru a lărgi arterele de circulație rutieră, care și cu tei, și fără ei, tot supraaglomerate rămân. Ca să nu mai vorbim de faptul că prin coridoarele puterii miroase mereu ba a remaniere guvernamentală, ba a alegeri anticipate, ba a noi coaliții majoritare...

Bineînțeles, noile expresii-parafraze sunt atractive prin faptul că sună parodic în raport cu expresiile originare, dar asta nu le privează de farmec și magnetism.

Merită să fie menționată în acest context ce glorifică polifuncționalitatea unuia dintre cele mai scurte cuvinte ale limbii române și

o altă construcție utilizată frecvent în care apare „a”: în prepoziția compusă „de-a”, care la fel e legitimată în registrul popular și tot la fel este valorificată copios de jurnaliști. Și nu e vorba atât de sintagmele fixe, cât de folosirea în stil creator, prin parafrizare și calamburizare. Cele mai frecvente parafraze sunt axate pe denumirile jocurilor populare de copii – „de-a v-ați ascunselea”, „de-a baba-oarba” etc. Am găsit în texte publicistice de dată relativ recentă referiri la „joaca de-a educația”, „jocul de-a păpușarul”, „de-a privatizarea”, „de-a anticipatele”, „de-a victimizarea”. Popularitatea procedeeului este lesne explicabilă: cu eforturi minime este sugerată ideea de joc, de lipsă de seriozitate, de simulacru. În epoca noastră, în care lucrurile grave și serioase devin spectacole ludice, show-uri pentru vulg, invocarea camuflată, dar sugestivă a jocurilor de copii devine un instrument eficient al ironiei și sarcasmului. Există, firește, și riscul ca expresiile inițial originale și frapante să se banalizeze, dar asta e de cele mai multe ori soarta tuturor invențiilor, nu doar a celor lingvistice...

Este litera cu care începe alfabetul și de aceea s-ar putea să fie semnificativă. Unii afirmă că și literele cu care încep cuvintele au semnificații simbolice, bunăoară: „Nu degeaba cuvintele «politician», «prostituată», «potlogar» încep cu aceeași literă...” Este o afirmație demnă de atenție, întrucât a fost făcută de un politolog...

Ab și ad, prepozițiile celebre ale romanilor

Deși odată cu trecerea timpului toată lumea devine tot mai anglofonă și se îndepărtează rapid de moștenirea culturală greco-latină, unele elemente retorice latinești se mai păstrează pe ici, pe colo, în toate limbile lumii. De exemplu, „a”, „ab” și „ad” sunt trei prepoziții latine, cu ajutorul cărora s-au format numeroase expresii viabile de-a lungul secolelor și chiar al mileniilor. Iată câteva dintre cele mai răspândite cu prepoziția „ab” pe care probabil că le-ați întâlnit citind texte mai mult sau mai puțin culte: „ab absurdo” („prin reducere la absurd”); „ab antiquo” („din vechime”); „ab hoc et ab hac” („de la aceasta și de la aceea”); „ab immo pectore” („din tot sufletul”); „ab initio” („de la început”); „ab intestat” („fără testament”); „ab irato” („sub imperiul mâniei”); „ab origine” („de la obârșie”).

În textele mai erudite, figurează și expresii mai rare din patrimoniul retoricii clasice. De exemplu, „Ab Iove principium”, care în limba latină înseamnă „Să începem cu Jupiter”. Ca și multe alte expresii care încep cu această prepoziție, și aceasta e un citat dintr-un mare poet latin, Vergiliu. E un citat dint-o eglogă de-a sa. Dacă tot veni vorba, să ne amintim, în cazul în care am știut, și să aflăm, în cazul în care n-am știut, că egloga e o poezie pastorală, bucolică, în care e descrisă idilic viața de la țară. În egloga care a lansat această expresie, un cioban pe nume Dameta vestește că-și începe cântecul său de la

Jupiter, de la părintele tuturor lucrurilor. De atunci expresia înseamnă: să pornim de la personajul cel mai de seamă, comparabil cu Jupiter, care era considerat căpetenia zeilor romani, sau de la lucrul cel mai important. De obicei, oratorii care apelează la moștenirea intelectuală antică recurg la această expresie atunci când încep o expunere, o dezbateră, o lecție, o prelegere fără introduceri, ci cu ceea ce este principal și important.

O altă expresie cu aceeași prepoziție pe care tot de la Vergiliu am moștenit-o este „Ab uno disce omnes”, care în traducere înseamnă „După unul îi poți judeca pe toți”. Aceasta și-a luat zborul spre celebritate din poemul epic „Eneida”. Vorbind despre grecii care au pătruns în Troia prin faimosul vicleșug al calului de lemn, poetul subliniază perfidia grecului captiv Sinon, care i-a convins pe troieni să primească în cetate calul, obiectul pierzaniei lor, susținând că era o ofrandă adusă zeilor. Cu alte cuvinte, cum era acel om prefăcut, erau toți grecii! Devenite cu timpul o expresie curentă, vorbele lui Vergiliu sunt folosite mai ales cu conotație negativă, în sens nefavorabil. Referindu-ne la un grup de oameni deopotrivă de neserioși sau vicleni, fățarnici sau cu alte trăsături negative, putem spune: „Ab uno disce omnes”. Ce-i drept, în condițiile actuale, e cam greu să aplici această expresie cu referință la popoare sau sexe, deoarece există riscul să fii taxat ca xenofob, misogin sau androgin. Așa că, odată cu demodarea citatelor latinești, dictatura corectitudinii politice va ajuta la împingerea în uitare a acestei expresii.

De asemenea, o altă expresie cândva celebră care începe cu prepoziția „ab” este „Ab urbe condita”, care are și varianta fără prepoziție: „Urbis conditae”, și înseamnă „De la întemeierea orașului”. Aceasta nu mai vine nici din Vergiliu și nici în general din literatură. Este o expresie antică oarecum birocratică. Romanii obișnuiau să dateze anii „ab urbe condita”, adică „de la înființarea Romei”. Conform cronologiei moderne, această dată corespunde cu anul 753 înainte de Hristos, când Romulus, legendarul fondator al cetății, a tras prima brazdă pe locul unde a fost întemeiată Roma. De atunci, după cifrele anului respectiv, romanii scriau inițialele U.C. (urbis conditae). De exemplu, 367 U. C. înseamnă anul 367 de la fondarea Romei. Unica, dar monumentală operă a istoricului roman Titus Livius poartă titlul „Ab urbe condita libri” și a fost publicată în România cu titlul „De la fundarea Romei”.

Cu prepoziția „ad” începe expresia „Ad aperturam libri”, care are și varianta fără prepoziție „Aperto libro”, ce înseamnă în traducere „La deschiderea cărții”. În vremurile străvechi, cărțile, fiind transcrise de mână, conțineau multe greșeli și omisiuni. Traducerea sau comentarea unui asemenea text la primul contact era deci o treabă destul de

dificilă și se impunea o cercetare prealabilă, o confruntare cu originalul. De aceea, expresia „aperto libro”, adică „deschizând cartea”, a devenit sinonimă cu „pe nepregătite” și cu „la prima vedere”.

La fel de celebră de-a lungul timpului este expresia „Ad augusta per angusta”, care înseamnă „La rezultate strălucite se ajunge pe căi înguste, dificile”. Cu alte cuvinte, orice victorie, orice succes, nu se obține decât prin luptă, prin strădania, prin depășirea piedicilor aflate în cale. Nu prea se știe ceva despre originea ei antică, s-ar putea chiar să fi fost compusă cu mult după căderea Romei. Cea mai celebră prezență într-un text a acestui citat este în piesa „Hernani” a titanului romantismului francez, Victor Hugo. În această piesă, expresia „Ad augusta per angusta” este deviza și parola membrilor unei conjurații.

Expresia este apropiată ca sens de alta, mai des citată: „Per aspera ad astra” („Pe căi anevoioase se ajunge la stele”), care la fel este folosită pentru a accentua faptul că orice victorie, fiecare succes se obține prin luptă, prin efort, prin strădania și prin depășirea tuturor piedicilor. Și această expresie are o versiune ce începe cu prepoziția „ad”: „Ad astra per aspera”. În ambele formulări ea lipsește, de fapt, în textele antice, dar unele citate cu mesaje asemănătoare din Hesiod, Vergiliu și Seneca le atribuie acestor autori paternitatea ideii.

Și dacă veni vorba de stele, să ne încheiem vorba cu un banc despre ele și despre căile spinoase ale cunoașterii. Sherlock Holmes și doctorul Watson fac turism cu cortul și poposesc într-un loc pitoresc. În toiul nopții, Holmes îl trezește pe Watson: „Watson, privește la aceste stele și spune-mi ce ne sugerează ele prin metoda deducției?” „Văd milioane de stele. Unele dintre ele au în jur planete și, probabil, unele planete sunt asemănătoare cu Pământul nostru. Iar dacă există planete asemănătoare cu Pământul, există posibilitatea existenței vieții extraterestre...” „Ești un tâmpit, Watson! Deducția e simplă: suntem sub cerul liber, pentru că ne-au furat cortul!”

Abaterea abătută. Ce se abate peste noi și ce nu prea ar trebui să se abată

În diferiți ani, diferite publicații tipărite și digitale și-au anunțat cititorii despre codul portocaliu care s-a abătut peste țară, a făcut ravagii în ea sau cel puțin s-a făcut simțit. De ce sună năstrușnic aceste afirmații? Pentru că acum, grație numeroaselor buletine meteorologice transmise pe toate canalele, toată lumea știe ce este acest cod – este un semnal de avertisment transmis populației în legătură cu posibila înrăutățire a vremii de afară. Există o scară convențională de patru coduri colorate – cel mai grav e cel roșu, al doilea în descreșterea pericolelor probabile e cel portocaliu, urmat în ordine de cel galben și cel albastru. Deci codul reprezintă un nivel de alertă în privința gravității unor fenomene naturale. Dar nu se identifică cu fenomenele respective.

Adică, scriind că codul portocaliu a făcut ravagii, autorii știrilor alarmiste tocmai asta au făcut – ravagii prin sensuri: au transformat avertismentul referitor la pericol în pericolul însuși. Or, codul ca atare nu face ravagii, ci doar previne că vreo furtună sau vreun viscol ar putea să le facă în viitorul apropiat. Nu codul se abate peste țară sau peste regiunile ei, ci stihia, a cărei probabilitate e anunțată de acest cod.

Dicționarele explicative precizează sensul special al verbului „a abate” în cazurile în care e folosit cu referință la fenomenele naturii, calamități, nenorociri: a se produce în mod violent sau a veni, a cădea pe neașteptate cu furie și cu forță.

Adică, asupra oamenilor se pot abate nu doar furtunile, uraganele și viscoalele, ci și loviturile sortii, războaiele, falimentele și alte întâmplări neplăcute general-umane sau personale. Dar și în acest sens condeierii digitali de azi își permit să extindă sensul și asupra fenomenelor și întâmplărilor benefice. Ei scriu despre minunile și avantajele care ar trebui să se abată asupra noastră odată cu integrarea europeană, dar întârzie să-și facă prezența în viața noastră. Specificarea dată de dicționar indică faptul că verbul „a se abate” nu se combină cu cuvinte în mod tradițional „pozitive”, cum ar fi „miracol”, „minune”, „fericire”, „bucurie” etc.

În textele poetice se mai întâlnesc și învecinări de acest fel, paradoxale. Este vorba de figura de stil numită oximoron, care exprimă o ironie subtilă sau un adevăr usturător sub forma asocierii paradoxale a doi termeni incongruenți și aparent incompatibili. La Eminescu e durerea dulce, la Grigore Alexandrescu – îmbunătățirile rele. Oximoronul are dreptul la prezență și în textele publicistice, dar în cazul în care tratează cu ironie sau sarcasm unele beneficii reale ca formă, însă cel puțin dubioase în fond.

În dicționare și în uz, primul sens al verbului „a abate” este „a (se) îndepărta (de la o direcție inițială)”, iar la figurat „a se îndepărta de la o normă fixată, de la o linie de conduită etc”. Și tot referitor la drumuri și direcții, „a se opri sau a face să se oprească în treacăt undeva sau la cineva (părăsind drumul inițial)”.

Alt sens este „a-i trece cuiva ceva prin minte, a-i veni o idee, o toană, un capriciu; a i se năzări”.

În fine, „a abate” mai înseamnă „a întrista, a deprima, a mâhni, a descuraja”.

Evident că substantivul „abatere” înseamnă acțiunea de a (se) abate și rezultatul ei și încălcarea a unei dispoziții cu caracter administrativ sau disciplinar. De asemenea, este și diferența dintre valoarea efectivă sau valoarea-limită admisă a unei mărimi și valoarea ei nominală.

În limbajul tehnic, abaterea este diferența dintre dimensiunea reală și cea proiectată a unei piese.

Un alt sens al cuvântului „abate” nu are nimic de a face cu toate celelalte, deoarece este un substantiv din lexicul religios occidental. În acest context, „abate” este titlul dat superiorului unei abații; persoană care are acest titlu sau un titlu onorific acordat unor preoți catolici și persoana care poartă acest titlu.

Abăția este o mănăstire catolică cu statut special (împreună cu averea, domeniile ei), condusă de un abate sau o abatesă și care depinde de un episcop sau direct de papă.

Ați observat, probabil, în această definiție că abația poate fi condusă nu doar de un abate, ci și de o abatesă. În cazul dat, abația e o mănăstire catolică de maici, iar abatesa este maica superioară a acesteia, echivalentul funcției de stareță în mănăstirile creștin-ortodoxe.

Cuvântul „abate” vine din mai multe limbi străine – din latinescul „abbas”, din grecescul „αββα” și din aramaicul „abbā”, cu sensul de «părinte», legând sensul său original de paternitatea lui Hristos. Termenul își are originea în mănăstirile din Siria și a fost folosit pentru prima dată în Europa de către Sfântul Benedict de Nursia, în secolul I de după Hristos. Benedict, fondatorul ordinului călugăresc care îi poartă numele, ordinul benedictin, a fondat mai multe mănăstiri și a introdus modul de viață modest și cumpătat al călugărilor în mănăstire.

Inițial, cuvântul „abate” nu implica deținerea vreunei autorități asupra comunității monahale, ci era folosit ca un titlu onorific și li se dădea monahilor în vârstă sau celor foarte virtuoși. Pe măsura extinderii folosirii acestui titlu în Occident, s-a generalizat uzul său în desemnarea superiorului comunității monahale, responsabil de administrarea temporară și spirituală a mănăstirii, care a început să se numească abăție. Însemnele sale distinctive sunt asemănătoare cu cele ale unui episcop: crucea pectorală, toiagul (paterița), inelul și mitra.

Se știe că una dintre regulile impuse călugărilor și preoților catolici este viața celibatară. Un banc zeflemisește un pic această regulă: la un dineu monden s-au pomenit alături un rabin și un abate. Abatele gustă din friptura de porc și îi recomandă să guste și rabinului, care îi aminti că credința lui nu-i permite așa ceva. „Nu știi ce pierzi!”, zise abatele. La sfârșitul dineului, luându-și rămas-bun, rabinul zice „Salutări doamnei”, la care abatele i-a amintit că credința lui presupune celibatul. „Nu știi ce pierzi”, zâmbi rabinul...”

Babilonul antic și babiloniile ulterioare

B

Cuvântul „Babilon” este și substantiv comun, și nume propriu. Primul sens, geografic și istoric, face trimitere la capitala Caldeei antice, situate pe râul Eufrat. A fost întemeiată de regele-erou Nimrod în anul 2640 înainte de Hristos, a fost împodobită apoi de legendara regină Semiramida cu celebrele ei grădini suspendate, una dintre cele șapte minuni ale lumii antice, și distrusă, în fine, de Cyrus în anul 538 înainte de Hristos.

Orașul de pe cursul inferior al râului Eufrat e amintit de mai multe ori în Biblie, de exemplu, ca orașul în care, între altele, au fost duși evreii în robie de către Nabucodonosor în anul 586 înainte de Hristos. A fost un important centru economic, politic și cultural în mileniul al II-lea înainte de Hristos și a cunoscut o perioadă de maximă înflorire sub Hammurabi (secolul 18 î.H.) și Nabucodonosor II (sec. 6 î.H.).

În Antichitate, acest oraș era celebru pentru bogăția și luxul său. Iar unde e bogăția și luxul, sunt și ispitele rele. De aceea faima anticului megapolis este una proastă, consemnată și în Sfânta Scriptură. În cartea lui Ieremia se spune că e plin de nelegiuiri, în Apocalipsa lui Ioan – „cetatea cea mare care a adăpat toate neamurile din vinul mâniai curviei ei” și „Babilonul cel mare, mama curvelor și spurcăciunilor pământului”.

Din această proastă reputație istorică și legendară a rezultat sensul figurat al cuvântului „Babilon”, devenit cu timpul și substantiv comun. Acest sens figurat e formulat în unele dicționare ca „centru mare de corupțiune și crime”. Anume cu acest sens a fost numit Babilon modern Parisul în secolul al XIX-lea, iar în secolul al XX-lea, New Yorkul și alte metropole de faimă mondială. Aceste orașe corespund și unui alt sens figurat al cuvântului „babilon” – „loc unde trăiesc mai multe populații” sau „amestec confuz de diferite neamuri și limbi”.

Aceste semnificații decurg și din istorisirea biblică despre Turnul Babel. Babilonul, care în limba ebraică se numește Babel, era un oraș unde întreaga omenire era unită, toți oamenii vorbind o singură limbă și migrând dinspre est; era primul oraș construit după Potop. Oamenii au hotărât ca orașul lor să aibă un turn atât de mare, încât vârful său „să ajungă la cer”. Însă, după cum scrie în Cartea Genezei din Biblie, Turnul Babel nu era construit pentru a aduce slavă lui Dumnezeu, ci era dedicat unei religii false, cu scopul de a aduce faima constructorilor lui și zeilor în care credeau aceștia. Însă Dumnezeu,

văzând că oamenii păcătuiau împotriva Lui, le-a încurcat limbile și le-a împrăștiat ca să nu se mai poată înțelege între ei pe tot pământul.

Așadar, Turnul Babel a rămas în memoria noastră ca locul în care Dumnezeu „amestecă limba a tot pământul”. Iar cu timpul expresia „turnul Babel” a căpătat sensul de „neorânduială, neînțelegere între oameni” sau de „proiect sfidător prin măreția lui, care generează eșecul prin dezbinarea partenerilor”.

Se poate aplica destul de des astăzi expresia „turnul Babel”: în spațiul informatic, real și virtual, toți vorbesc în același timp și nimeni nu are disponibilitatea de a-l asculta pe celălalt, pentru că, bineînțeles, el este singurul deținător al adevărului.

Din această semnificație a derivat cuvântul „babilonie”, care înseamnă „1. Vorbire sau scriere încâlcită, confuză și 2. Învălmășeală mare, dezordine”.

Legendarul și sugestivul turn a servit drept sursă de inspirație și element de construcție pentru mai multe opere valoroase de literatură și artă. În sfera artelor plastice se remarcă tabloul „Turnul Babel” al lui Pieter Bruegel cel Bătrân, cel mai de seamă pictor flamand al secolului al XVI-lea. În literatură, trimiterile la această legendă sunt prezente în vastele pânze epice – romanul „Frații Karamazov” al lui Fiodor Dostoievski și tetralogia „Iosif și frații săi” a lui Thomas Mann, precum și în proza scurtă a lui Franz Kafka – povestirea „Stema orașului” și Francis Scott Fitzgerald – povestirea „Din nou la Babilon”.

În muzica clasică, un oratoriu intitulat „Turnul Babel” a fost compus de un descendent de pe meleagurile noastre – Anton Rubinstein s-a născut în satul Ofatinți, raionul Râbnița, pe timpuri gubernia Podolia, iar tatăl lui, împreună cu un unchi arendau terenuri agricole în Basarabia. Și marele compozitor rus Igor Stravinski a scris o cantată religioasă neoclasică pentru orchestră și recitator cu titlul „Babel”, adică „Babel”, prima compoziție a lui pe un text în limba engleză.

Și în muzica pop și rock titlul „Turnul Babel” figurează în repertoriile unor artiști faimoși și formații celebre. Iată câteva dintre piesele cele mai reprezentative: una de pe albumul din anul 1975 al lui Elton John, alta de pe albumul „Ghiperboreea” din anul 1997 al grupului rus „Akvarium” și, în fine, cântecul „Babylon” de pe albumul „Chromatica” din anul 2020 al extravagantei americance Lady Gaga.

Dacă mai punem la socoteală și faptul că Turnul Babel figurează și în mai multe jocuri video de mare popularitate, ajungem la concluzia că această legendă și semnificația ei au prins rădăcini adânci în conștiința colectivă a omenirii și s-au păstrat în ea de-a lungul mileniilor.

În fine, iată și un banc modern în care se face trimitere la faima proastă a Babilonului. Un algerian cu o barbă mare este așezat alături

de un francez, într-un avion Paris-Alger. După decolare, stewardesa începe să le servească băuturi pasagerilor. Francezul cere o cupă de șampanie. După ce l-a servit, stewardesa îl întreabă pe musulman dacă vrea și el una. Răspunsul acestuia, foarte ofensat: „Prefer să fiu răpit și violat cu sălbăticie de zece prostituate de la Babilon decât să las o singură picătură de alcool să-mi atingă buzele!” Francezul, încându-se, dă repede înapoi șampania, spunându-i stewardesei: „Și eu prefer, nu știam că se poate alege!”

Bacalaureatul, de la Napoleon și de mai înainte

De îndată ce intrăm în primăvară, începem să ne gândim la cuvântul-vedetă care domină comunicarea pe la sfârșitul minunatului anotimp. Este vorba de cuvântul „bacalaureat”, care anume la finele primăverii pune pe jar toată țara (de fapt, mai multe țări), cu liceeni, părinți, profesori, funcționari și foarte multă altă lume mai mult sau mai puțin implicată laolaltă în procesul de organizare a examenelor definitive pentru ieșirea din copilărie. Firește că nu așa se încheiau primăverile de când lumea și pământul, care au existat milenii de-a rândul fără să aibă habar de bacalaureat.

Și atunci cine, unde și când a inventat bacalaureatul? Ce căi au urmat prin lume fenomenul și cuvântul și când și cum au ajuns prin părțile noastre?

Conform dicționarului, deși lumea o știe și fără să-l consulte, bacalaureatul este definit ca „examen general cu care se încheie cursurile liceului și după care este permisă intrarea la facultate” și ca „titlu obținut de absolventul unui bacalaureat”. În perioada sovietică, în sistemul de învățământ preluat de sovietici de la prusaci, liceul nu exista în RSSM, clasele respective fiind încadrate în școala medie de cultură generală. Examenele susținute la absolvirea acestora se numeau „examene de maturitate”. De altfel, și acum în calitate de sinonim este utilizată sintagma „examenul maturității”. Dar sub orice denumire, bacalaureatul este unul dintre cele mai importante teste ale sistemului de învățământ.

Patria lui este Franța, unde a fost introdus pentru prima dată în anul 1808, printr-un decret imperial emis de împăratul Napoleon I, cunoscut din istorie ca Napoleon Bonaparte.

Cuvântul „bacalaureat” a ajuns până la noi pe o cale destul de întortocheată. A fost alcătuit prin contopirea lui „bachelor” din franceza veche cu „baccalauris” din latina medievală și avea sensul de „tânăr care vrea să devină cavaler”, sub înrăurirea verbului latin „laureare”, ce înseamnă „a încorona cu lauri”. La rândul său, „bachelor” provine de la titlul de „bas chevalier”, „cavaler scund”, dar nu sub aspect fizic, ci cavaler de rang mic. Sub diferite forme, cuvântul circulă și în alte limbi din zona apuseană a Europei – în irlandeza veche, „bachlach”

însemna servitor, în Catalonia, „baccalarii” erau membrii unei clase intermediare între cavaleri și țărani, iar în Provența, „bachelor” era țăranul liber, fără pământ.

Verbul latinesc „laurare” era utilizat în Evul Mediu (în care latina era limba oficială a religiei și științei) în mediul universitar. Studenții erau încoronați cu lauri la absolvirea universităților. Este deci firesc că și termenul „bacalaureat” a luat naștere în incinta Universității din Paris în secolul al XIII-lea pentru a desemna inițial un grad științific intermediar între cele de student și doctor. Ulterior a fost preluat de Universitatea Oxford din Anglia, iar mai apoi, treptat, și de alte universități franceze și engleze. Dar Napoleon, ajuns împărat, a fost cel care l-a reanimat și l-a repus masiv în circulație cu ocazia instituirii Universității Franței în anul 1808.

Și în țara de origine, Franța, e preferată în uz, la fel ca și la noi, denumirea prescurtată, bac. În Spania, examenul se numește bachillerato, iar în Germania – Abitur (derivat din verbul latin „ābitere” – „a pleca”). Din germană a intrat în limba rusă cuvântul „abiturient”, dar nu cu sensul de „absolvent”, cum ar fi fost firesc, ci cu cel de „candidat la înscrierea la universitate”. L-am utilizat și noi un timp cu acest sens, dar odată cu plecarea în istorie a sistemului de învățământ sovietic, s-a modificat și terminologia.

În sistemul de învățământ românesc, bacul a fost introdus în anul 1925 de Constantin Anghelescu, un medic-chirurg originar din Buzău, profesor universitar, matematician și astronom cu studii făcute la Paris, reformator al școlii, la timpul respectiv, ministru al Instrucțiunii Publice, cum se numea pe atunci funcția ministrului Educației de astăzi, în guvernul Ion I. C. Brătianu. Scopul declarat al examenului de bacalaureat de la instituirea acestuia era „de a verifica cunoștințele elevilor la materiile cele mai importante și, mai ales, de a dovedi influența studiilor parcurse asupra formării cugetării lor, deci, cu chipul acesta, a selecționa pe cei care dovedesc că sunt în stare să urmeze studiile de specializare universitară cu folos”.

Primul examen de bacalaureat dat pe teritoriul României avea două sesiuni, una de vară și una de toamnă. Doar 15 din cei 30 de înscriși la bacul în anul 1925 au promovat. Celebrul savant și scriitor Mircea Eliade a fost unul dintre elevii care au avut ocazia să dea primul examen de bac de pe teritoriul României.

Pe atunci, în România liceul era foarte greu de absolvit, iar bacalaureatul era un examen cu adevărat dificil. Totuși, după ce în anul 1925 l-au susținut numai 30 de elevi, peste 14 ani, în 1939, au făcut-o deja 7.716 liceeni. Ca să comparăm proporțiile, să ne amintim că în anul 2018 doar în Republica Moldova s-au prezentat la bacalaureat peste 18 mii de absolvenți, iar 11 mii l-au susținut din prima încercare.

Bacșișul, ciubucul și alte arhaisme viabile

Despre cei care l-au picat, circulă un banc: După bacalaureat, s-au depus aproximativ 4.000 de contestații ale notelor. S-ar fi depus mai multe, dar ceilalți nu știau să scrie...

Dat fiind că combaterea corupției este subiectul-vedetă al teatrului nostru politic, poate că n-ar strica să aruncăm o privire și asupra aspectului său lingvistic. Adică, să ne interesăm de terminologia elementară a corupției mici și mari, bunăoară, de cuvintele „bacșiș”, „ciubuc”, „peșcheș”, „mită”, „șpagă” și „șperț”.

Aceste cuvinte sunt de origine turcă sau slavă, pătrunse în limba română în timpurile vechi ale istoriei noastre, și care sunt încă utilizate, spre deosebire de alte împrumuturi devenite arhaisme.

„Bacșiș”, „ciubuc” și „peșcheș” sunt cuvinte de origine turcă (de fapt de origina persană, dar preluate de limba turcă), care au pătruns în limba română în perioada în care țările române se aflau sub stăpânirea Imperiului Otoman.

„Bacșiș” provine din turcescul „bahșiș”, preluat din limba persană, și are sensul de: „1. Mică recompensă (în bani) care se dă, de obicei, servitorilor, birjarilor, chelnerilor, factorilor poștali etc., pentru calitatea unui serviciu deja plătit sau datorat de drept. 2. Recompensă în bani dată funcționarilor pentru un serviciu ilegal Și: ciubuc, șpagă. 3. Sumă de bani dată pentru a câștiga bunăvoiața sau protecția cuiva”. La vremea respectivă, bacșișul era un semn al ierarhiei sociale, fiind plătit doar celor considerați a fi inferiori social și material.

Deși în unele contexte cuvântul „bacșiș” este sinonim cu „ciubuc” și „șpagă”, el este singurul termen corect pentru banii lăsați ospătarului sau taximetristului. Adică, nu poți spune că i-ai dat chelnerului sau ușierului „șpagă” sau „peșcheș”, ci doar „bacșiș”.

Bacșișul este o sumă de bani dată pentru răsplătirea unui serviciu personal, o relație între o persoană și alta, fără ca una dintre ele să reprezinte statul. În cazul celorlalți termeni, sunt implicați funcționari ai statului.

„Peșcheș” este un cuvânt turcesc de origine persană preluat ca atare în limba română și înseamnă, în limbajul popular și familiar, plocon, dar, cadou. Dar este și un termen istoric concret, însemnând „darul anual, în bani sau în natură, pe care domnii țărilor române îl ofereau Porții Otomane”. Turcii au impus acest peșcheș ca plată pentru păstrarea în domnie.

Dar și termenul „peșcheș” are o nuanță care îi limitează întrebuințarea: este un „dar făcut unui superior sau egal în bani sau obiecte”. Deci, spre deosebire de bacșișul care e dat unei persoane considerate inferioare dăătorului, peșcheșul e dat unui egal sau unui superior.

Cu timpul însă, în uzul popular această nuanțare s-a cam șters și acum în limbajul popular este mita de astăzi, care este o sumă de bani dată unui funcționar.

Sensul propriu al cuvântului „ciubuc” (preluat și el din turcescul „ciubuk”) era de „pipă orientală, cu țeava lungă/țeavă de lulea”. Cel care, la o curte domnească, se îngrijea de ustensilele pentru prepararea tutunului era ciubucciul, iar „ciubucci-bașa” era cel care avea sarcina de a aprinde lulelele, narghilelele, ciubucele domnului și boierilor musafiri, sarcină pentru care primea, drept răsplată, un mic bacșiș de mulțumire. Acest bacșiș s-a și numit „ciubuc”, pentru ca mai apoi „ciubuc” să însemne „avantaj sau câștig ilicit”.

Cuvintele „mită” și „șpagă” sunt de origine slavă. Ambele au înțelesul de „sumă de bani sau daruri primite de cineva sau oferite cuiva pentru a-i câștiga bunăvoința, pentru a-l determina să-și îndeplinească mai cu răvnă obligațiile de serviciu sau să comită o încălcare a legalității, regulamentului, uzanței, în favoarea donatorului”.

Dicționarele etimologice trimit la sârbo-croatul „șpag” – „buzunar”, ceea ce sugerează trecerea unor bani dintr-un buzunar într-altul. Lingvistul Iorgu Iordan evoca o veche practică de la vămi unde apărea cuvântul șpagă. Șpaga era un fel de sulită folosită de vameși pentru a controla baloturile de lână, de textile etc., în care se puteau ascunde mărfuri de contrabandă. Pentru a evita „înțeparea” de inspecție, negustorul interesat îi mituia pe vameși. Astfel numele temutului instrument a putut trece, în registru argotic, încifrat, asupra sumei de bani oferită ca mită.

Alte surse afirmă că „șpaga” vine din albanezul „shpagë” – „despăgubire/ amendă, răsplată; răzbunare”, care, la rândul lui, este derivat din „pagë” – „salariu, leafă, soldă”, cuvânt împrumutat din italiană, împreună cu verbul „pagúaj” – „a plăti”. „Șpagă” vine, prin albaneză, de la verbul italian „pagare” – „a plăti”.

Din această serie sinonimică doar cuvântul „șperț” nu vine din spațiul balcanic, ci din germanul „Sperrzeug” („mănunchi de șperacle, adică de chei false cu care hoții deschid ușile”). Dar acest sens concret a dat naștere prin analogie sensului figurat – banii, mita fac cam același lucru, adică deschid anumite uși în fața plătitorului.

Și, pentru divertisment, două bancuri pe temă: „Care este diferența dintre mită și dar? – Un dar este atunci când cel care primește spune: „Mulțumesc!”, iar cel care dă spune: „Să nu mai vorbim despre asta!”. O mită este atunci când cel care dă spune: „Mulțumesc!”, iar cel care primește spune: „Să nu mai vorbim despre asta!”.

„Un investitor străin s-a autodenunțat că a dat o șpagă de 1,5 milioane!” „Nu este adevărat! Ca dovadă, la noi nimeni nu s-a autodenunțat că a luat șpaga.”

Cabala evreilor, cabala complotiștilor și cabala bigotilor

C

La fel ca și în cazul altor cuvinte transmise de demult din veac în veac, sensul figurat al cuvântului „cabală” este mai cunoscut și mai exploatat în vorbire și scriere decât sensul propriu, ale cărui rădăcini istorice au fost stabilite cu certitudine de specialiști și cunoscători.

În dicționarele explicative, „cabala” este definită ca o interpretare ebraică ezoterică și simbolică a Vechiului Testament și ca o doctrină întemeiată pe această interpretare. La sensul figurat, îndepărtat cam mult de cel inițial, o cabală este o intrigă sau o uneltire.

În secolul al XIII-lea, o ramură a poporului evreu a elaborat o nouă doctrină mistică ce trata existența lui Dumnezeu, a lui Mesia și multe alte aspecte ale iudaismului. Adepții noii doctrine o transmiteau de la învățător la discipol și la început în exclusivitate pe cale orală, din gură în gură. Ei afirmă că învățătura aceasta a luat naștere în vremurile cele mai străvechi și o numeau „cabală”, cuvânt care în limba ebraică înseamnă „primire, acceptare, transmitere”. Ba chiar susțineau că însăși limba ebraică, considerată una dintre limbile sacre, a fost elaborată în mod special de către și pentru cabaliști, ca să le înlesnească comunicarea pe teme spirituale care nu erau și nici nu meritau să fie abordate de te miri cine.

De obicei, cabaliștii se întâlneau în grupuri mici sau lăcașuri subterane, unul dintre ele fiind chiar cunoscuta sinagogă din Ierusalim, și foloseau numerele și literele în combinații și simboluri fantastice, cu ajutorul cărora prezentau natura ca emanație a divinității. Prin activitatea lor, urmăreau să crească autoritatea preoților asupra poporului.

Adepții cabalei pretindeau sau poate chiar credeau că posedă o profundă cunoaștere și trebuie să comunice între ei în așa fel ca persoanele neinițiate din afara cercului lor de comunicare să nu poată înțelege profundele și sacrele lor mesaje. Ajuși în această situație ingrătă și jenantă, neinițiații au început a folosi cuvântul „cabală” referindu-se la orice grup de oameni, ai cărui membri împărtășesc în comun o idee secretă pe care o păzesc și o apără de restul lumii. De regulă, majoritatea oamenilor au o atitudine circumspectă și de-a dreptul negativă față de comunitățile de acest soi, de aceea și noțiunea de „cabală” s-a îndepărtat în uzul general de sensul inițial și a ajuns la un moment dat să caracterizeze și grupuri de politicieni care aplică în activitatea lor uneltirile și intrigile.

În Anglia, cuvântul a făcut carieră politică în secolul al XVII-lea. În anul 1670, regele Carol al II-lea avea un grup de cinci consilieri care se numeau Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington și Lauderdale. Acești miniștri-consilieri nu prea erau simpatizați de opinia publică, aceasta suspectându-i, și se zice că nu fără temeii, că l-au transformat pe rege într-o marionetă a omologului lui francez Ludovic al XIV-lea. Un observator subtil al vieții politice a remarcat faptul că din primele litere ale numelor viclenilor curteni se alcătuește cuvântul „CABAL”. Astfel, acest grup de sfătuitori monarhici a fost botezat „ministerul cabalei”, iar sensul negativ s-a atașat și mai strâns de cuvântul „cabală”. În SUA, cel mai notoriu caz de folosire a cuvântului „cabală” s-a produs în perioada de constituire a acestei tinere națiuni. Acum, George Washington, primul președinte american, este o figură istorică incontestabilă. Dar nu fost așa chiar întotdeauna. Pe vremea lui, un grup de politicieni nu și-l dorea în funcția de comandant suprem al armatei revoluționare, hărăzindu-i-o lui Horatio Gates. Unul dintre complotiștii contra lui Washington era militarul francez de origine irlandeză Thomas Conwey, care se angajase în armata americană. Complotul a eșuat, iar grupul de conspiratori a intrat în istorie cu denumirea „Cabala lui Conwey”.

Este celebră și piesa scriitorului rus Mihail Bulgakov „Cabala bigoților”, care a fost montată în perioada sovietică cu titlul „Molière” sub presiunea organelor cenzurii de stat, căreia nu-i era pe plac nici cuvântul „cabală”, nici cuvântul „bigot”, în care întrezărea aluzii contrarevoluționare. Între anii 1936 și 1966, piesa a fost în general interzisă pentru montare și publicare din aceleași cauze, unde mai pui că și în destinul lui Molière ochiul vigilent al cenzurii a detectat unele paralele cu situația oamenilor de creație din Uniunea Sovietică. Conjurația bigoților ideologici și-a îndreptățit în toate secolele firea și esența...

Cuvântul „cabalistic” și-a păstrat însă sensul primar de „ocult, enigmatic, tainic”. Vorbim despre semne cabalistiche, adică misterioase, sau formule cabalistiche, interpretate ca magice, obscure, atunci când anumite semne sau formule amintesc de cele întrebuințate de către vechii cabaliști la tălmăcirea Bibliei.

Unii cred în Cabala, alții nu cred, alții compun bancuri, precum e cel ce urmează: Un om stă și plânge. Văzându-l îndurerat, un prieten îl întreabă: „Ce ți s-a întâmplat?” „Am pus-o de mămăligă! Mi-a spus o ghicitoare că mai am doar o lună de trăit. A zis că acesta mi-e destinul. Nu se mai poate face nimic.” „Asta e dacă nu faci nimic, dar dacă studiezi Cabala, îți poți controla destinul”, îi zice amicul. La care a urmat exclamația: „Și tu te aștepți, pe bune, să cred în tâmpenia asta cu Cabala?”

Cabrioleta, căprioara cu mulți cai putere

Actualmente, cuvântul cabrioletă se asociază mai ales cu automobilele decapotabile, un element al luxului și succesului în societatea modernă. Dar înainte de a avea acest sens modern, melodiosul cuvânt a mai însemnat și altceva. Ce-a însemnat, de unde a apărut și ce ar fi firesc să însemne cuvântul „cabrioletă”?

Astfel este numit acum un anumit tip de automobil de lux, decapotabil. Ce-i drept, deopotrivă cu varianta „cabrioletă”, în presă, în mesaje publicitare și în cele de specialitate, circulă și substantivul neutru „cabriolet” și cel invariabil „cabrio”. Termenul „cabrioletă” a fost împrumutat de limba română din franceză pe vremea când acest cuvânt desemna o „trăsurică ușoară, cu două roți, trasă, de obicei, de un singur cal”. Pe la mijlocul secolului al XX-lea, cuvântul francez „cabriolet” se internaționalizase de-a binelea, fiind prezent și în limbile engleză, germană, spaniolă, italiană, rusă etc. Tot atunci își transferase și sensul de la mijlocul de locomotie tras de cai la succesorul său modern, echipat cu motor cu combustie internă. Transferul de sens s-a produs și în limba română uzuală, dar nu a fost validat de dicționare, care ignoră cel puțin deocamdată sensul modernizat al cuvântului. În această situație chiar și vorbitorii culți preiau termenul necesar din engleză și germană, „cabriolet”, și varianta sa prescurtată, „cabrio”.

La fel ca și de multe alte ori, etimologia cuvântului ne relatează povești mai mult sau mai puțin surprinzătoare. E puțin probabil să vă fi gândit că termenul „cabrioletă” ar putea avea ceva comun cu căprioara. Și totuși există ceva comun între capră și cabrioletă. În limba franceză, cuvântul „cabriolet” denumea o trăsură ușoară care sălta pe pietrele caldarâmului. Termenul a fost derivat din verbul „cabrioler”, care înseamnă „a sări, a sălta”, sau poate din substantivul „cabriole”, adică „săritură, salt”, acesta fiind împrumutat la rândul lui din limba italiană, în care termenul „capriola” înseamnă și „căprioară”, dar și „salt”. Acest cuvânt, „capriola”, este și un termen de specialitate în domeniile gimnasticii, baletului și echitației. Apropo, și dicționarele românești atestă termenul de echitație „cabriolă”, care desemnează saltul calului prin care acesta se întoarce în loc.

Limba română a preferat încă de la începutul secolului al XIX-lea forma feminină, „cabrioletă”. Probabil, prin analogie cu denumirile majorității mijloacelor de transport asemănătoare: trăsură, birjă, brișcă, caleașcă, droșcă, șaretă etc. A circulat și varianta „gabrioletă”, pe care unii lingviști o consideră pătrunsă în română prin filiera germană și, prin urmare, cu pronunțarea germană a consoanelor explozive.

Numai câteva dicționare explicative și enciclopedice românești consemnează sensul de „mașină decapotabilă” al termenului „cabrioletă”.

Varianta „cabriolet” apare în Marele dicționar de neologisme, cu o definiție cam tehnicizată și restrictivă: „caroserie de autovehicul cu capotă de ploaie, rabatabilă, din pânză”. Lingvista Rodica Zafiu, de la care am preluat povestea acestei vorbe, e de părere că în limba română forma feminină e bine instalată și poate asimila fără probleme sensul modern. Oricum, acest sens este reprezentat în română în primul rând de adjectivul substantivizat „decapotabilă”, a cărui substantivizare este la fel trecută cu vederea de dicționare și căruia nu i-ar strica un sinonim absolut utilizat cel puțin din necesități stilistice.

De altfel, comportamentul caprei a mai dat naștere unui cuvânt care a pătruns în multe limbi, fie și adaptat fonetic, și care în limba română este „capriciu”. Acest cuvânt de origine italiană – „capriccio” – desemnează o dorință trecătoare, adesea extravagantă, manifestată cu încăpățănare; un gust schimbător, neașteptat; o toană, un moft. Un dicționar italian dă etimologia probabilă de la „capro”, care înseamnă „șap”, și „capra”, care cred că vă dați seama ce înseamnă, caracterizând animalul ca fiind cu firea ciudată, cu mintea scurtă, și deci un capriciu e ceva ce sare din creier ca o capră. În latină „caprizare” înseamnă „a sări”. Dar cuvântul a intrat în alte limbi ca italianism prin secolele al XV-lea și al XVI-lea – mai întâi în franceză și în germană, dar cu sensul lui specializat din domeniul muzicii – cel de compoziție muzicală instrumentală de formă liberă, cu caracter de improvizație, cu treceri neașteptate de la o stare emoțională la alta. Abia mai târziu a fost utilizat în franceză și germană cu sensul său comun. În lumea artelor sunt celebre cele 24 de capricii pentru vioară solo de Niccolò Paganini și cele 80 de caprichos ale pictorului spaniol din secolul al XVIII-lea Francisco de Goya.

Prin extensiune de sens, capriciile îi sunt atribuite sorții, naturii, modei etc. O expresie utilizată uneori în limbajul elevat este „capriciile Fortunei”. Fortuna era zeița norocului la romani. Era reprezentată ținând în mână Cornul Abundenței, ca dătătoare de belșug, cu o cârmă, fiind cea care „cârmuie” destinele lumii, și cu ochii legați, întruchipând soarta oarbă. Ea le împărțea oamenilor, după bunul ei plac, fericirea sau nenorocirea, bogăția sau sărăcia, binele sau răul. Expresia „capriciile Fortunei” se referă la schimbările spectaculoase, alcătuite din ascensiuni și prăbușiri arbitrare.

Un alt cuvânt, mai prozaic, derivat de la „capră”, este „căprar”, care, după cum indică dicționarele, este utilizat rar cu sensul de „păstor de capre” și mai des cu sensul de „caporal”. Forma „căprar”, mai neoașă sau poate apărută sub influența maghiarului „kaprar”, a fost preferată de români franțuzismului „caporal”. E prezentă și în finalul celebrei poezii „O scrisoare de la Muselim Selo”, de George Coșbuc: „Să te

mângâie Dumnezeu,/ C-așa e la bătaie –/ Și-am scris această carte eu,/ Căprarul Nicolae”.

Iar bancurile despre capră au farmecul sincerității folclorice. Bunăoară: Se întâlnesc doi țărani, unul dintre care duce de funie o capră. „Unde duci boul ista?”, întrebă unul. „Ești chior?”, exclamă celălalt. „Nu vezi că-i capră?” La care primul răspunde: „Ba văd, tocmai cu capra vorbeam!”

Cacao, un exotism devenit cotidian

Cuvântul cu sonoritate pitorească și exotică „cacao” ne-a venit în limbă odată cu produsul la fel de exotic care n-ar fi ajuns la noi să nu fi fost descoperită America. L-am preluat din limba franceză, iar francezii – de la spaniolii care descoperiseră America cu toate bogățiile și deliciile ei. La rândul lor, conchistadorii au luat cuvintele cu tot cu noțiunile pe care le desemnează din limba nahuatl, vorbită de azteci în perioada cuceririi imperiului lor de către nepoftiții oaspeți iberici. Această limbă mai e vorbită și acum de vreun milion și jumătate de persoane, dar are o mulțime de dialecte și se deosebește mult de limba vorbită pe vremea Conchistei spaniole.

Ce-i drept, în limba vorbită de azteci cuvântul suna altfel, și anume „cacahuatl”, dar spaniolii l-au pronunțat cum au putut și a rezultat „cacao”. Cu transformările fonetice hispanizante de rigoare și cu ulterioarele transformări fonetice autohtone din aceeași limbă ne-au venit și alte delicii gastronomice cu respectivele denumiri. „Xocoatl” a devenit „ciocolată”, „ahuacatl” – „avocado”, fructul și copacul exotic și totuși cunoscut, iar „tomatl” este „tomata” sau „roșia” familiară din bucatele noastre.

Unele investigații lingvistice au indicat că cuvântul „cacao” a fost folosit de mayași între anul 400 înainte de Hristos și anii 100 de după Hristos. Aproximativ în anul 500 înainte de Hristos, cei ce aparțineau acestei culturi povesteau despre cacao în inscripțiile de pe articolele de olărie, ilustrând chiar și un zeu al arborelui-de-cacao. Conform altor studii istorice și filologice, era folosit de olmeci, populație americană precolumbiană din jurul anului 1000 înainte de Hristos.

Oricum, aceste populații din centrul Americii consumau ciocolata sub forma unei băuturi obținute din amestecarea semințelor de cacao cu anumite ingrediente locale, probabil apă, vin, vanilie, și chiar ardei iute. Un ofițer care se afla în slujba conchistadorului Cortés l-a observat pe Montezuma, conducătorul aztecilor, bând 50 de flacoane de ciocolată pe zi. Se crede că această băutură putea vindeca diareea și dizenteria, și probabil era și un îndrăgit afrodisiac. Se mai spune că Cortés a încercat băutura, dar a găsit-o un pic amară. Oricum, el a scris la curtea regelui Carlos I al Spaniei despre o băutură numită

„xocoalt”, „o băutură care întărește organismul și luptă împotriva oboselii”.

Cât privește cuvântul „cacao” utilizat la noi, Dicționarul explicativ al limbii române îi atribuie trei sensuri: „1. sămânță extrasă din fructele cacaotierului. 2 produs alimentar sub formă de pulbere obținut prin măcinarea unor asemenea semințe și 3 băutură preparată din acest produs”. În definiții mai amănunțite se precizează: praf rezultat din măcinarea semințelor prăjite ale unui arbore exotic, folosit mai ales la prepararea ciocolatei.

Cacaotierul este arborele cultivat în regiunile tropicale, ale cărui fructe conțin semințele întrebuițate în alimentație. Numele lui botanic este în latină „Theobroma cacao” și i-a fost pus în anul 1753 de savantul suedez Carl Linné, considerat părintele taxonomiei, adică al științei ce are ca obiect stabilirea principiilor și legilor de clasificare a organismelor vii.

E cam greu de pronunțat, de aceea am putea prefera formularea din definițiile dicționarelor: „arbore-de-cacao”.

Răspândirea arborelui-de-cacao a început în timpul colonizării. Cristofor Columb a fost primul european care a intrat în contact cu fructul de cacao. Pe 15 august 1502, în cea de-a patra și ultima sa călătorie în America, nava lui a dat de o canoe băștinașă în apropierea insulelor cunoscute acum cu numele de Honduras. Această barcă era printre cele mai lungi pe care spaniolii le văzuseră până atunci, cât o galeră, și plină cu bunuri locale pentru comerț, ce includeau semințele de cacao. Mai târziu, fiul lui Columb, Ferdinand, a descris ceea ce se găsea în încărcătura băștinașă: „Se pare că băștinașii apreciază foarte mult aceste semințe de cacao. Am observat că în momentul în care transportau încărcătura la bord, dacă pierdeau un astfel de fruct, imediat se aplecau și îl culegeau”.

Ceea ce nu știau spaniolii din acele vremuri era faptul că fructul de cacao era folosit de către băștinași drept monedă de schimb, lucru care a rămas în vigoare în anumite părți ale Americii Centrale până în secolul trecut...

Prima încărcătură oficială de cacao a fost înregistrată în anul 1585, din Veracruz spre Sevilla. La început, ciocolata era încă servită sub forma unei băuturi, dar curând a suferit o transformare radicală: ardeul iute a fost înlocuit cu zahărul. Noua ciocolată îndulcită devenise un lux pe care puțini și-l puteau permite, și de abia în secolul al XVII-lea ciocolata a devenit populară în rândurile nobilimii. În Anglia, care într-un fel era mai „democratică” decât restul țărilor, ciocolata era mai des întâlnită, și cei care își permiteau se puteau bucura de aroma noilor băuturi în cafenelele din Londra.

Pe măsură ce monopolul asupra acestui produs a fost spart și Franța, Anglia și Germania au început să cultive cacao în propriile colonii, iar pe măsură ce a crescut producția, a sporit și consumul și a scăzut prețul ciocolatei. Curând, majoritatea locuitorilor din Europa și America se puteau bucura de binefacerile ciocolatei...

Deși stă la baza unor produse alimentare delicioase, în argoul românesc „a se face de cacao” înseamnă a se compromite; a se face de râs. Asemănarea pur sonoră cu unele cuvinte din registrul vulgar tabuizat al limbii a generat acest eufemism dubios, pe care exoticul fruct nu-l merită...

D

„Da”, dar nu „si”. De ce?

Adverbul „da” este unul dintre cele mai frecvent utilizate în limba română. E și firesc, deoarece e cuvântul care se folosește pentru a răspunde afirmativ la o întrebare sau pentru a exprima o afirmație, un consimțământ.

Un lucru curios legat de acest cuvânt ține de originea lui. Limba română face parte din familia limbilor romanice, și totuși, spre deosebire de italieni, spanioli, catalani și portughezi, care spun „Si” atunci când afirmă sau confirmă, românii spun „Da”, la fel ca și rușii, bulgarii, sârbii și croații. Majoritatea lingviștilor consideră că termenul „da” provine din limba slavă veche, precursora bulgarei. De aceea această formă există și în limba rusă, cu același înțeles, dar și în limbile din fosta Iugoslavie. În unele documente din trecut apar afirmații care susțin că în limba rusă termenul „da” este folosit cu sensul de confirmare după anul 1600. În română a ajuns datorită faptului că slava veche era limba bisericii ortodoxe și la noi, și multe cuvinte slavone au pătruns în limba vorbită de valahi și moldoveni. Este interesant de observat faptul că în poloneză și în ucraineană se spune „tak”, iar în cehă și slovacă – „ano”. Și sârbii preferă să spună „tako je” („așa este”). Prin urmare, afirmația „da” este caracteristică zonei Balcanilor și Rusiei, însă nu tuturor limbilor slave.

Ce-i drept, și în familia limbilor romanice francezii zic „oui”, nu „si”, precum ceilalți confrați întru latinitate, în franceză „si” însemnând „dacă”.

Pare evident că cuvântul „Da” ar putea fi de origine slavă, dar este folosit cu acest sens doar de unele popoare slave. Și sursele ruse menționează că limba română este unica limbă ne-slavă care a preluat acest cuvânt și îl folosește cu acest sens.

Dar există și o altă teorie, mai nouă și cam controversată, care presupune o etimologie alternativă. Conform acesteia, termenul respectiv de confirmare ar fi preluat din limba latină.

Pe timpul împăratului Octavianus Augustus, adică pe la începutul erei noastre, limba latină clasică nu avea un cuvânt echivalent „da”-ului nostru. Romanii nu răspundeau monosilabic atunci când confirmau ceva. Ei spuneau mai multe cuvinte întru conformarea celor spuse sau răspunzând la întrebări. Romanii antici utilizau expresii și combinații de cuvinte care conțineau „sic”, „ita”, „vero” cu sensul de „așa este”, „într-adevăr”, „în acest fel” sau pur și simplu

repetau ceea ce au spus deja sau ceea ce fusese formulat în întrebarea ce le fusese pusă. De exemplu, fiind întrebat „Mergi acasă?”, romanul nu răspundea „Da”, ci spunea „Merg acasă”. Sau „Ești mulțumit?” – „Sunt mulțumit.”

Cu timpul, romanii au găsit soluții mai eficiente scurtând cuvintele sau expresiile sub influența germanicilor, care aveau deja conceptul de „da” în limba lor.

În felul acesta se explică faptul că „sic” a devenit „si” în italiană, spaniolă și „sim” în portugheză. În latina răsăriteană, echivalentul lui „sic” ar fi fost „ita” (ita quod = așa încât). De-a lungul timpului, „ita” a devenit „ida”, „ta” și, mai târziu, „da”.

Așadar, există două variante care ar explica proveniența cuvântului românesc „da” – fie din limba slavonă, fie din latină prin metamorfoza cuvântului „ita”. Cei mai mulți lingviști susțin varianta slavă, pentru că asemănarea este clară. În plus, la începuturile ei, cultura română s-a bazat pe texte religioase, iar limba bisericii era slava veche. Și dat fiind că în latina localizată pe care o vorbeau urmașii dacilor romanizați nu exista un singur cuvânt care să exprime afirmația sau confirmarea, cuvântul slav a ocupat această nișă în vocabular.

Conform mai multor lingviști, cuvântul provine de la adverbul indoeuropean „do”, care însemna „încoace” – din el provine și prepoziția englezească „to” („la”).

Atunci când se răspunde la o întrebare negativă, este utilizată locuțiunea adverbială „ba da”. De exemplu: „N-ai vorbit cu șeful?” „Ba da, am vorbit.” „N-ai vrea să mergem la o bere?” „Ba da. Așa vrea.”

Expresiile fixe care conțin acest adverb sunt puține și simple. Una este „A zice sau a spune da”, cu sensul de a face o afirmație, și alta e „așa da”, care exprimă aprobarea, acordul în legătură cu modul de desfășurare a unei acțiuni.

Și mai e și o zicală veche, dar statornică: „Vodă da și Hâncu ba!” Ea a luat naștere în toiul unor evenimente istorice concrete de prin părțile noastre. În timpul celei de-a doua domnii a lui Duca-Vodă, în anul 1672, boierul moldovean Hâncu Mihalcea, din ținutul Orheiului, a venit la Iași, în fruntea unor trupe constituite din orheiieni, lăpușneni și soroceni, și l-a silit pe Duca să fugă la turci. A trebuit să intervină curtea otomană ca să-i înfrângă pe răsculați și să-l readucă pe Vodă pe scaunul Moldovei. Hâncu s-a refugiat la cazaci, apoi s-a întors în anul 1673, când în Moldova s-a schimbat domnitorul. Pe noul domn, Ștefan Petriceicu, Hâncu l-a slujit cu credință și pentru asta a primit o moșie. Mihalcea Hâncu, născut la Secăreni (în prezent, în raionul Hâncești, care îi poartă numele), a avut un destin ieșit din comun: a condus acea răscoală împotriva domniei, a ctitorit o mănăstire – mănăstirea Hâncu, a ajuns în vârful puterii, dar a fost și rob de tătari.

Dăm apă la moară, bir cu fugiții și cu oiștea-n gard

Expresia „Vodă da și Hâncu ba” ilustrează și acum o deosebire de păreri, un dezacord între două persoane, o situație în care îi spui omului una, iar el îți răspunde alta. În fine, iată și un banc cu afirmații și negații. „Da?” „Nu!” „Da?” „Nu!” Uite-așa au dispărut dinozaurii!

Verbul „a da” este unul dintre cele mai frecvente din uzul nostru cotidian. E și normal, pentru că la tot pasul ori dăm ceva cuiva, ori luăm ce ni se dă. Iar de-a lungul secolelor aceste procese de dat și luat au plasat verbul „a da” în diferite expresii fixe cu înțelesuri diferite. Unele dintre aceste înțelesuri sunt destul de dificile pentru vorbitorii moderni, deoarece realitățile istorice pe care le reflectă aceste expresii aproape că nu mai există. Bunăoară, în epoca modernă este cam greu de descifrat originea și sensul expresiei „A da apă la moară”, deoarece acum toate morile sunt electrice și nu prea e clar pentru ce să le dea cineva apă.

Sensul figurat al expresiei „a-i da cuiva apă la moară” este „a încuraja, a stimula, a sprijini, a susține pe cineva, a-i crea o situație favorabilă, a-l înlesni să facă un anumit lucru”.

Dar de la ce realitate concretă a pornit? De ce să-i dai unei mori apă? Și ce face moara cu apa? Este vorba de morile de apă de odinioară. Apa pune în mișcare o roată. Roata pune în mișcare alte roțițe și ustensile ale morii. Roata morii se-nvârtește, țac-țac-țac, și se face din grâu făină.

Deci expresia „a da apă la moară” provine de la morărit și, la fel cum apa pornește moara, „a da apă la moară cuiva” înseamnă a-l porni, a-i crea un context favorabil. După cum explică etnograful Janeta Ciocan legătura dintre expresia metaforică și originea ei, moara de apă nu era construită întotdeauna chiar lângă râu. Pentru ca moara să funcționeze, un fir de apă era deviat din râu și direcționat către roata morii. Acel pârâu avea o opritoare, de unde apa care mergea spre roata morii putea fi oprită. Iar a da apă la moară însemna a ridica acea opritoare, după care roata începea să se miște.

În același context a apărut și expresia „a-i veni apa la moară”, care se referă la schimbarea situației cuiva în bine, și opusa ei, „a-i lua sau a-i tăia apa de la moară” care înseamnă a-l priva pe cineva de anumite avantaje sau a-l întrerupe în timp ce vorbește.

În schimb, „a-i sta moara” înseamnă a-i merge rău cuiva.

Tot de la asemănarea cu moara provine și expresia „îi merge gura ca o moară stricată”. Dacă opritoare se strica, roata morii mergea în gol, fără să se poată opri. Și pentru că roata morii trebuia să se învârtă doar în momentul în care trebuia măcinat ceva, mersul ei în gol, fără să macine, era asociat cu un lucru inutil, nefolositor. Chiar și angre-

najele se stricau, dacă erau lăsate să funcționeze inutil. De aceea gura care merge ca o moară stricată simbolizează vorba multă și fără rost.

O altă expresie din vechime axată pe verbul „a da” este „a da bir cu fugiții”. În Evul Mediu erau dese trecerile țăranilor dependenți – numiți vecini în Moldova și români în Valahia – dintr-o țară în alta. Pentru a-i încuraja să se stabilească în țările unde veniseră, domnii îi scuteau pe nou-veniți de bir. Mulți dintre țăranii autohtoni fugeau de pe moșiile unde erau aserviți și se așezau în aceleași locuri ca și fugiții din țara vecină ca să nu plătească și ei birul. O descifrare mai simplă a expresiei este că țăranii care „dădeau bir cu fugiții” pur și simplu fugeau sau se sustrăgeau de la obligații și răspundere. Acum expresia înseamnă „a fugi sau a pleca pentru a nu fi obligat să faci un lucru ce ți se impune”.

O expresie nițel mai pitorească este „a da cu căciula-n câini” pe care dicționarul ne-o tâlcuiește ca „a fi cu chef, a-și face de cap, a se distra bine”. De la ce context concret ar fi putut apărea o astfel de expresie? Ne putem imagina un grup de petrecăreți binedispuși care fac tot felul de glume, se agită câinii din cartier de la zgomot și bună dispoziție și oamenii aruncă cu căciula-n câini atunci când patruzezii latră la ei.

E rostită frecvent însă și când vine vorba despre o mâncare sau o băutură „bună de să dai cu căciula-n câini”. Asta înseamnă „foarte gustos”. Așa-i de bună de-ți vine să dai cu căciula-n câini. Și în acest caz ne putem imagina situația concretă în care s-a născut expresia. Poate că în vechea lume românească, în gospodăria omului, câinele aștepta și el cu poftă lângă masa stăpânului să primească ceva. Și îi aruncau oamenii și câinelui câte-o bucățică. Doar că atunci când era mâncarea prea bună, se reduceau, probabil, considerabil șansele bietului animal de a primi și el ceva. Căci tocmai atunci când mâncarea era prea bună, dădeai cu căciula-n câine să-l alungi și să poți mânca în tihnă, apoi îi dădeai și lui ceva. Nu e o imagine care transmite multă blândețe, dar e posibil să fie o explicație a expresiei.

„A da cu oiștea-n gard” e din alt domeniu și cu alt sens. Un sens cu sinonime la fel de expresive și pitorești: „a da cu bâta-n baltă”, „a o face fiartă”, „a o face de oaie”, „a nimeri ca țiganul la-mpărat”. La origini, expresia era mai lungă: „a nimeri ca Ieremia cu oiștea-n gard”.

Desigur că ne interesează cine a fost Ieremia, dar mai întâi ar trebui să precizăm pentru junii automobiliști moderni ce este oiștea – o bară lungă de lemn fixată în crucea unui vehicul cu tracțiune animală, de-a dreapta și de-a stânga căreia se înhamă caii. Deci, în vremuri străvechi, când toți știau ce înseamnă „oiște”, un hoț a furat niște cai, cu căruța cu tot, și, fugărit de poteră, a dat cu oiștea căruței într-un gard. Firește, a fost prins și ce-a căpătat n-a împărțit cu nimeni, de unde și expresia „a-l bate ca pe hoții de cai”. Hoților li se spunea pe

atunci „aramin”, adică „om rău, fără inimă”. Varianta în turcește era „harami”, iar în bulgărește și sârbește – „haramia”. Probabil că cu timpul substantivul comun „aramin” a fost înlocuit treptat cu numele Ieremia. Apoi ghinionistul Ieremia a fost eliminat din formulă și a rămas expresia „a da cu oiștea-n gard” cu sensul figurat de „a face sau a spune ceva cu totul nepotrivit, a face o prostie”.

Dacă nu vine muntele la Mahomed...

O zicală internațională foarte populară, folosită, de regulă, cu tentă ironică, este „Dacă nu vine muntele la Mahomed, se duce Mahomed la munte”, care indică lipsa alternativelor și este întrucâtva echivalentă cu expresia creștină ortodoxă „Vrei, nu vrei, bea, Grigore, agheas-mă”. Le este adresată, ironic, aceluia care nu au de ales și trebuie să se supună, volensnolens, adică vrând-nevrând, unei anume stări de lucruri. Deși are iz mahomedan oriental, celebra frază spirituală a fost adusă în Europa prin filiera filozofică occidentală. Dar să urmărim de la început șirul evenimentelor lingvistice care îl au ca protagonist pe profetul întemeietor al religiei islamice. Începutul i se atribuie unei peripeții legendare în care profetul și-a pus în valoare înțelepciunea.

Profetul Mahomed a trăit între anii 570 și 632. I se atribuie mai multe minuni făcute de-a lungul vieții și minuni consemnate în cartea sfântă a islamului, Coranul. Povestea cu deplasarea muntelui nu face însă parte din Coran, ci e un fel de creație pseudofolclorică. Ea relatează că în timp ce Mahomed propovăduia religia islamică, în anul 612, arabii, care erau pe atunci păgâni idolatri, i-au cerut să le prezinte o mare minune – să facă muntele din preajmă să vină la el și astfel să le dovedească pe viu atotputernicia Islamului. Profetul s-a rugat un timp la cer, chemând muntele la el, acesta însă, firește, nu s-a urnit din loc. Mahomed a avut însă un moment de revelație și a rostit următoarele cuvinte: „Mare e înțelepciunea ta, Doamne! Dacă ai fi dat ascultare cuvintelor mele și ai fi făcut muntele să se miște, ne-ar fi prăpădit pe toți. Trebuie deci eu să mă duc la munte și să mulțumesc Celui de Sus că a fost atât de milostiv cu un neam de păgâni”. Zis și făcut – s-a apropiat de munte și a pronunțat fraza ce avea să devină celebră: „Dacă nu vine muntele la Mahomed, se duce Mahomed la munte”.

De fapt, povestea nu este una canonică pentru religia musulmană, ci e mai degrabă adaptarea unei snoave populare. În Orient circula de multă vreme o poveste despre un alt personaj, și anume, Nastratin Hogea, un fel de Păcală de-al asiaticilor, la fel de mucalit și descărcăreț ca și protagonistul snoavelor noastre folclorice. În această poveste, Nastratin s-a comportat ca un fel de Ostap Bender avant la lettre – a hotărât să se dea drept sfânt. Când i s-au cerut dovezi care să-i confirme statutul de sfânt, Nastratin Hogea a declarat că îi va

porunci palmierului să se apropie de el și palmierul se va conforma. După ce palmierul s-a comportat așa cum se poartă întotdeauna plantele, adică a rămas pe loc, șmecherul Nastratin s-a apropiat de pom, zicând: „Adevărații proroci nu sunt trufași. Dacă nu vine palmierul la mine, mă duc eu la el”.

Versiunea folclorică este mai glumeată și nu introduce în poveste elementul religios și se pare că e clar de ce: una e când un hoguea local recurge la tertipuri demagogice și alta e când o face un ditamai profetul. De fapt, nu musulmanii au fost cei care i-au atribuit lui Mahomed trucul. Povestea cu Nastratin Hoguea a fost preluată și prelucrată oarecum creativ de savantul și filozoful englez Francis Bacon în cartea sa „Eseuri morale și politice”, apărută în anul 1597. Nu se știe ce motive i-au sugerat această idee, dar Bacon l-a înlocuit în eseu „Despre curaj” pe Nastratin Hoguea cu Mahomed și palmierul cu muntele. Și anume din opera lui expresia „Dacă nu vine muntele la Mahomed, se duce Mahomed la munte” a intrat în toate limbile europene.

Sensul expresiei vizează dorința de a face primul pas în soluționarea unei probleme iscate între parteneri, oponenti etc. sau în general de a acționa de sine stătător atunci când miracolele la care sperii nu se produc. O altă interpretare, la fel de ironică, se referă la obligația de a i te supune unei realități pe care nu o poți schimba, unei situații, chiar dacă acest gest poate fi însoțit de zeflemelele și râsetele anturajului.

Expresia a fost invocată și parafrazată într-o sumedenie de texte mai mult sau mai puțin celebre. O utilizare creatoare a ideii și a imaginii orientale servită cu sos britanic i-a reușit poetului rus Serghei Mihalkov. Autorul textului imnului Uniunii Sovietice și al Federației Ruse moderne a scris și texte mai puțin solemne și grave – poezii pentru copii și versuri satirice pentru adulți. Într-o poezie satirică a formulat o parafrază sui-generis a parabolei pseudomahomedane: „Умный в гору не пойдет, умный гору обойдет” – omul deștept nu va escalada muntele, ci îl va ocoli. Probabil, aceste versuri mucalite au inspirat și lapidarul banc evreiesc: „O echipă de alpiniști din Israel a încheiat cu succes înconjurul muntelui Everest”...

E

Ecce homo! – Iată omul!

Dat fiind că de la Râm ne tragem, putem traduce expresia „Ecce homo!” chiar fără să fi studiat latină și fără să consultăm dicționarul. E simplu de tot: „Iată omul!”. În limbajul actual, ea este citată cu subînțelesuri diferite, în funcție de context. De exemplu, se poate spune „Ecce homo!” când se face referire la un om care pare învins, chinuit, fără șanse, mesajul din subtext fiind: „Iată omul, aceasta este condiția lui!”. Dar se poate utiliza și într-un registru glumeț, pentru a sublinia sosirea unei persoane mult așteptate sau despre cineva care a găsit soluția unei probleme căutate de mulți, altfel spus, despre omul potrivit la locul potrivit.

Expresia circulă în limba latină, fiind preluată din Biblia vulgata, prima traducere a Sfintei Scripturi în limba latină considerată canonică, deoarece a fost realizată de Sfântul Ieronim în secolul al IV-lea la porunca suveranului pontif Damasus I. Se pronunță „ekke homo”, după cum se zice că se rostea în latină.

Originea expresiei e consemnată în Sfânta Scriptură. Potrivit Evangheliei după Ioan, „Ecce homo!” sunt cuvintele rostite de Pilat din Pont, guvernatorul roman al Regatului Iudeea în anii 26-36, când i l-a arătat mulțimii pe Iisus care purta cununa de spini pe cap și ținea în mână o trestie drept sceptru, după ce fusese judecat și condamnat la moarte.

Iisus a fost purtat de la Ana la Caiafa, pentru judecată, apoi a ajuns în fața lui Pilat din Pont, care era, conform legislației romane a timpului, și guvernator, și judecător. Ana și Caiafa erau mari preoți iudei care au evitat să se pronunțe asupra „dosarului lui Iisus” și i l-au transmis lui Pilat, care, la rândul lui, l-a predat judecății gloatei, adică „s-a spălat pe mâini”, a transferat responsabilitatea asupra celor mulți, arătându-i-l poporului evreu pe Iisus și pe tâlharul Baraba și cerând ca mulțimea din piață să-l aleagă pe unul dintre ei, care să fie grațiat: „Iată, vi-l aduc pe El afară, ca să știți că nu găsec în El nicio vină”, după care a exclamat: „Ecce homo!”. După cum se știe, mulțimea l-a grațiat pe Baraba. Și expresia „A se spăla pe mâini ca Pilat din Pont” a devenit celebră cu sensul de „a evita/a nu-și asuma o responsabilitate, a nu se implica într-o controversă”. Și expresia „A fi purtat de la Ana la Caiafa” a făcut carieră în retorică cu sensul de „a fi purtat cu vorba, a fi purtat pe drumuri fără rost”.

Expresia „Ecce homo!” a servit drept sursă de inspirație pentru multe opere de artă, tablouri celebre ale unor titani ai artelor plastice, ca Hieronymus Bosch, Caravaggio, Tițian, Albrecht Dürer, Rembrandt.

La Ierusalim, Biserica „Ecce homo” a fost construită în secolul al XIX-lea, pe Via Dolorosa (Drumul Crucii sau Calea Durerii), o stradă de aproximativ 500 de metri, pe care se spune că a trecut Hristos, purtând crucea, spre locul în care a fost răstignit, devenit loc de pelerinaj pentru creștini.

Și pe fațada celebrei Biserici Sagrada Família din Barcelona, a cărei construcție a început în anul 1882 și la care se mai lucrează și acum, se află o sculptură intitulată „Ecce homo” a artistului catalan Josep Maria Subirachs.

În literatură, „Ecce homo” este titlul unui cunoscut poem al scriitorului francez Henri Michaux, iar marele coleg compatriot al acestuia, Gustave Flaubert, în cartea sa „Dicționar de idei primite de-a gata”, scrie în dreptul cuvântului „om”: „Spune întotdeauna „Ecce homo” când intră pe ușă cel pe care-l așteptai”. Ultima carte a filozofului german Friedrich Nietzsche se numește „Ecce homo” și e concepută ca o replică adresată tuturor celor care nu i-au receptat corect opera filozofică. Și Ion Minulescu are o poezie-autoportret intitulată „Ecce homo”:

Eu sunt o-mperechere de straniu
Și comun,
De aiurări de clopot
Și frământări de clape –
În suflet port tristețea planetelor ce-apun,
Și-n cântece, tumultul căderilor de ape...

Eu sunt o cadențare de bine
Și de rău,
De glasuri răzvrătite
Și resemnări târzii –
În gesturi port sfidarea a tot ce-i Dumnezeu,
Și-n visuri, majestatea solarei agonii...

Eu sunt o-ncrușișare de harfe
Și trompete,
De leneșe pavane
Și repezi farandole –
În lacrimi port minciuna tăcutelor regrete,
Și-n râs, impertinența sonorelor mandole.

Eu sunt o armonie de proză
Și de vers,
De crime
Și idile,

De artă
Și eres –
În craniu port Imensul, stăpân pe Univers,
Și-n vers, voința celui din urmă Ne'nțele!...

E ceva putred în Danemarca

Opera dramatică a lui William Shakespeare a lansat în toate limbile lumii mai multe expresii devenite celebre și citate frecvent. Una dintre ele este „E ceva putred în Danemarca”, care e rostită deseori în situații și în locuri care nu au nimic de a face cu patria lui Hans Christian Andersen și a lui Søren Kierkegaard.

„Something is rotten in the state of Denmark!” este un vers celebru din piesa de teatru „Hamlet” a lui William Shakespeare, publicată pentru prima dată în anul 1601, dar pusă în scenă în premieră cu un an înainte. Adică, acum patru secole și ceva. Replica este rostită în scena a patra a actului întâi de ofițerul Marcellus, alarmat la vederea umbrei tatălui lui Hamlet, care se apropia de fiul său, mesajul fiind că e ceva necurat, în neregulă, în Danemarca, țara în care dramaturgul a plasat acțiunea piesei. Regele Danemarcei, tatăl lui Hamlet, fusese omorât, fratele său îi urmasse la tron și, la scurtă vreme, s-a căsătorit cu Gertrude, văduva lui. În acest context apare fantoma regelui, pentru a-i comunica fiului său, Hamlet, cine l-a asasinat și a-i spune că va trebui să îl răzbune și, pentru a duce planul la bun sfârșit, să simuleze nebunia.

Cu timpul, replica „E ceva putred în Danemarca” a devenit la fel de populară ca și celebra „A fi sau a nu fi?” din faimosul monolog al lui Hamlet din prima scenă a actului trei, iar toponimicul Danemarca a căpătat un sens generic, adică se referă la orice țară, orice loc, orice situație în care lucrurile sunt tulburi, necinstite, la o întreprindere unde există ceva în neregulă, la o familie subminată de vreun viciu sau la comportamentul fățarnic, vicios al unor persoane.

Poeții români Ștefan Octavian Iosif și Dimitrie Anghel, prieteni la cataramă, care scriau împreună poezii pe care le semnavă cu același pseudonim (A. Mirea), au parafrazat acest vers în poezia lor „Sărmanul Yorick”: „Nu-s melancolic ca Petrarca, Dar știu să râd, și plâng apoi, Că-i ceva putred și la noi Ca-n Danemarca”.

De altfel, și numele din titlul acestei poezii – Yorick – figurează în aceeași scenă din cimitir a tragediei, iar expresia „Vai, sărmăne Yorick!” (Alas, poor Yorick!) a căpătat, de asemenea, un sens extins și figurat. Sunt cuvintele rostite de Hamlet la vederea craniului bufonului Yorick. Vorbind cu groparul, Hamlet ia în mână craniul lui Yorick și spune: „Vai, sărmăne Yorick!... Simt că-mi vine rău. Aici se deschideau buzele, pe care le-am sărutat de atâtea ori. Unde-ți sunt poznele? Tumbel? Cântecele? Sclipirile acelea de veselie, care stârneau hohote de râs la masă? N-a mai rămas niciuna, ca să-și rădă

de strămbătura ta de acum! L-am cunoscut, Horatio; era o tolbă nesecată de glume; avea o fantezie deosebit de bogată. M-a purtat în cârcă de mii de ori; și acum, cât de scârbos îmi apare în închipuire!” Exclamația „Vai, sârmanul Yorick!” și-a extins sensul și a ajuns să exprime și în alte contexte regretul pentru ce a fost, pentru ce a însemnat cândva un om, comparat cu ce a ajuns să fie. Ea subliniază o degringoladă, gloria și decăderea, prăbușirea cuiva, este echivalentă cu exclamația: cine-ai fost și ce-ai ajuns!

În aceeași poezie care încheie culegerea de versuri a lui Ștefan Octavian Iosif și Dimitrie Anghel „Caleidoscopul lui A. Mirea” autorul declară că după moarte: „Vreun filozof sau vreun istoric/ Privindu-mi tidva cu regret,/ Ar exclama ca alt Hamlet: Sărmane Yorick!”

Din aceeași piesă, „Hamlet”, și-a luat zborul în lume una dintre cele mai citate fraze din literatura universală: „To be or not to be, that is the question”, „A fi sau a nu fi, aceasta-i întrebarea”, citată, de regulă, doar pe jumătate: „To be or not to be” („A fi sau a nu fi”). Este începutul celebrului monolog în care Hamlet meditează la viață și moarte, la acțiune și pasivitate, la sensul vieții omului. După ce află că tatăl său a fost otrăvit de fratele său, unchiul lui Hamlet, acesta își pune întrebarea dacă se poate răzbuna, dar nehotărârea lui în legătură cu ceea ce trebuie făcut duce în cele din urmă la moartea întregii familii regale, inclusiv a sa.

În discuții, faimoasa întrebare „A fi sau a nu fi?” este invocată atunci când vine vorba de situații dilematice, de ezitări în fața unor alegeri cruciale.

Patetica interogație a devenit într-atât de populară, încât a făcut carieră și în registrul comic al limbajului, unde a dat naștere la o sumedenie de parodii după schema „A face sau a nu face?” – de exemplu, „a bea sau a nu bea?” (care în limba rusă sună foarte aproape de original – „Пить или не пить?” din „Быть или не быть?”), „a copia sau a nu copia?”, „a vota sau a nu vota?” etc. Este foarte nostimă parodia care reprezintă traducerea sacramentalei întrebări „To be or not to be” în graiul moldovenesc și care transformă interogația în exclamație: „A și ori a nu și, iaca și!”.

Productivitatea lexicală a celebrei tragedii nu se reduce la aceste două expresii faimoase. Dicționarul explicativ al limbii române atestă și verbul livresc „a hamletiza”, cu sensul de „a face din fiecare lucru o dilemă”. Acest sens atribuit verbului „a hamletiza” nu se referă la caracterul în totalitate al personajului, ci provine din același monumental monolog început cu întrebarea „A fi sau a nu fi?”, care exprimă o dilemă existențială fundamentală.

Este curios însă că alte personaje shakespeariene, nu mai puțin notorii, nu au generat verbe, deși ar fi fost logic să spui despre un gelos

la nebunie că „othelizează” sau despre un carierist fără scrupule că „macbethizează”...

Și, la desert, o anecdotă istorică despre celebra tragedie. Drept una dintre cele mai remarcabile recenzii critice e considerată una publicată a doua zi după premiera spectacolului „Hamlet” la unul dintre teatrele londoneze. Ea conținea și următoarele rânduri: „De vreo câțiva ani nu contenește discuția despre cine a scris piesa „Hamlet” – Shakespeare sau Francis Bacon? Acum știm cum să punem capăt acestei discuții o dată pentru totdeauna. Trebuie să deschidem mormintele acestor scriitori și să ne uităm: cel care s-a răsucit în sicriu de rușine după montarea de aseară este autorul”.

Echinoxul, un fenomen cosmic cu consecințe terestre

„Echinoxul” este termenul care denumește un fenomen astronomic, ce se produce când Soarele traversează ecuatorul, schimbând astfel emisfera cerească. La echinox, ziua și noaptea, în orice loc de pe Terra, sunt egale, pentru că, în mișcarea sa aparentă pe bolta cerească, Soarele se află pe ecuatorul ceresc. Punctele în care ecliptica (traiectoria Soarelui în mișcarea sa aparentă pe bolta cerească) intersectează ecuatorul ceresc se numesc puncte echinoxiale.

Echinoxul se produce de două ori pe an – la data de 20 sau 21 martie (echinoxul de primăvară, în emisfera nordică, și echinoxul de toamnă, în emisfera sudică) și la data de 22 sau 23 septembrie (echinoxul de toamnă, în emisfera nordică, și echinoxul de primăvară, în cea sudică).

Așadar, primăvara astronomică începe după echinox și ține până la solstițiul de vară. Începând cu echinoxul, durata zilei va fi în continuă creștere, până la solstițiu. Trecerea la ora de vară se face peste o săptămână, când ceasurile sunt date cu o oră înainte (ora 3:00 devine ora 4:00), valabilă până în ultima duminică a lunii octombrie.

Deși, în urmă cu câțiva ani, la nivelul Comisiei Europene, s-a propus renunțarea la schimbarea orei, urmând ca fiecare țară membră a UE să decidă dacă menține sau nu permanent ora de vară și să efectueze această schimbare. Dar procesul s-a amânat și deocamdată situația orei de vară în UE rămâne incertă.

Să scotocim nițel și în etimologia cuvântului „echinox”.

În limba română, cuvântul „echinox” (cu varianta „echinox”) este un împrumut din limba franceză („equinoxe”), etimonul (cuvântul, de obicei dintr-o limbă străină, din care provine un anumit cuvânt al unei limbi) fiind latinescul „aequinoctium” – provenit din „aequus” – „egal” și „nox, noctis” – „noapte”. Pluralul substantivului „echinox” este „echinoxii”, iar pentru varianta „echinox” pluralul este „echinoxuri”.

Echinoxul de primăvară are un rol important și în viața religioasă: în

funcție de el e stabilită data de sărbătorire a Paștelui. După cum se știe, data Paștelui este variabilă și, în funcție de aceasta, se stabilesc și datele altor sărbători importante – Înălțarea Domnului, la 40 de zile după Paște, și Rusaliiile (Pogorârea Sfântului Duh), la 50 de zile după Paște. La „Primul Conciliu Ecumenic de la Niceea”, din anul 321 d.Hr., s-a hotărât că Paștele se va celebra, în fiecare an, în prima duminică de după prima Lună plină, de după echinocțiul de primăvară – un moment de apogeu al luminii, un timp al renașterii și al transformării. Conciliul ecumenic sau sinodul (σύνδοχος în grecește, cuvânt format din particulele „împreună” și „cale”) ecumenic ori „soborul a toată lumea” este, pentru creștini, o adunare de episcopi, reprezentând un număr cât mai mare de biserici locale, pentru a dezbate învățături de credință sau orientări pastorale universale valabile.

Din punct de vedere astronomic, echinocțiul de toamnă marchează trecerea la anotimpul de toamnă.

Fenomenul nu se produce la aceeași dată în fiecare an, din cauză că anul calendaristic nu este egal cu cel tropic. De când a fost alcătuit calendarul gregorian (în anul 1582), echinocțiul de toamnă s-a produs în zilele de 21, 22, 23 sau 24 septembrie, mai des însă la 22 sau 23 septembrie.

După echinocțiul de toamnă, ziua (perioada de timp iluminată de Soare într-un ciclu de 24 de ore) devine tot mai mică, iar noaptea tot mai mare, până la solstițiul de iarnă, când noaptea e cea mai lungă din an.

În emisfera sudică, de la ecuator în jos, va începe, dimpotrivă, primăvara. Se știe faptul că păsările, de pildă, încep să migreze spre țările calde în luna septembrie tocmai pentru că în partea cealaltă a globului pământesc începe sezonul cald. Practic, în state precum Brazilia, Africa de Sud, Indonezia sau Australia vara începe atunci când noi facem deja pregătirile pentru Crăciun, iar când la noi este vară, în sudul planetei e iarnă.

Ora de iarnă este, de fapt, ora legală oficială standard, legată de conceptul de oră astronomică, folosită în mod normal în majoritatea țărilor sau teritoriilor, în special în emisfera nordică, acoperind calendaristic, de cele mai multe ori, perioada cuprinsă între lunile octombrie a unui an și aprilie a anului următor. Este numită astfel prin contrast cu ora de vară, al cărei scop este folosirea din plin, cât mai mult timp posibil, a luminii Soarelui, prin mutarea înainte a orei oficiale cu o oră.

Se discută mult despre necesitatea sau nocivitatea trecerii la ora de vară și, respectiv, de iarnă. Argumentele sunt multe și diferite, dar în lumea bancurilor se zice că inamicii cei mai înverșunați ai trecerii la ora de iarnă sunt hoții care nu vor să dea ceasurile înapoi.

F

*Faber est
suae quisque
fortunae –
Fiecare e
făuritorul
propriului
destin*

Un vechi dicton latin a fost tradus și adaptat în mai multe limbi ale lumii, inclusiv în română: „Faber est suae quisque fortunae”, adică, fiecare este făuritorul propriului destin.

În pofida faptului că a circulat și în perioada sovietică în forma parafrazată „Omul este făuritorul destinului său”, adagiul nu este o invenție a propagandei comuniste, ci face parte din tezaurul de idei al Antichității. A fost lansat din opera istoricului roman Salustiu, care a trăit în secolul I înainte de Hristos. Expresia se conține într-una dintre scrisorile adresate de Salustiu lui Cezar și îi este atribuită politicianului și poetului Appius Claudius Caecus, care a trăit în secolele IV-III înainte de Hristos și e considerat unul dintre fondatorii literaturii și jurisprudenței romane. Fraza „Fiecare este făuritorul destinului său” face parte din celebrul discurs contra grecului Cineas, solul regelui Pyrrus I al Epirului. În acest discurs Appius declară că Roma nu va fi niciodată înfrântă. Această alocuțiune patriotică este primul discurs politic atestat documentar în limba latină.

Semnificația mesajului e simplă: fiecare e responsabil de propria-i soartă. Noi ne creăm viața, declanșăm șansa pentru gândurile și acțiunile noastre. Altfel spus, viețile noastre nu sunt guvernate de noroc, de șansă, ci de ceea ce facem noi înșine. Trebuie să depunem eforturi, să muncim din greu pentru a ne crea viața pe care vrem să o avem.

Cam în aceeași perioadă a Antichității, comediograful Plaut preciza că doar omul înțelept este capabil să-și făurească fericirea.

Reluând mai târziu tema istoricului latin, poetul-satiric francez Mathurin Régnier din secolul al XVI-lea, unul dintre fondatorii satirei franceze, care s-a străduit să valorifice literatura antică, a formulat în una din satirele sale aceeași idee într-o expresie devenită proverb: „Chacun est artisan de sa bonne fortune” – „Fiecare este artizanul propriului său noroc”, care consună cu proverbul nostru popular „Norocul este cum și-l face omul”.

Ideea figurează și în opera marelui William Shakespeare, într-o formă întrucâtva modificată: oamenii sunt stăpânii destinului lor.

Un conținut apropiat, dar formulat în termeni mai casnici, găsim într-o altă zicală de-a noastră: „Ce vei semăna, aceea vei culege”, talmăcită într-un dicționar astfel: „După cum știi să-ți orânduiești viața, așa vei trăi”. Aceasta există în formă aproape identică în limba franceză: „Comme on fait son lit on se couche” cu explicația că omul

trebuie să-și asume consecințele faptelor sale. La fel și în engleză: „As you make your bed so you must lie on it”. Traducerea e aproape literală și în limba rusă: „Как постелешь, так и поспишь”.

Și, fiind un popor rural și agricol, firește că noi am exprimat aceeași idee și în termeni agronomici: „Ce vei semăna, a aceea vei culege (sau vei strânge, sau vei secera)”. Ce-i drept, și alte popoare au tradiții agricole milenare, pentru că și francezii afirmă același lucru cu aceleași cuvinte: „On ne recolte que ce que l'on sème”, la fel ca și rușii care zic: „Что посеешь, то и пожнешь”.

Și dacă tot veni vorba de limba rusă, o variantă a maximei lui Appius despre crearea destinului este: „Fiecare este făuritorul propriei fericiri”, populară mai ales în limba rusă: „Каждый человек – кузнец своего счастья”, adică fiecare este faurul propriei fericiri, maximă parafrazată astfel de satiricul Mihail Jvanetki: „Fiecare este faurul propriei fericiri și nicova la fericirii altuia”.

În rândul gândurilor înțelepte citate mai sus se înscrie, probabil, și sentința filozofului german Friedrich Nietzsche: „Fă ce vrei, dar înainte pune-te în rândul celor care știi ce vor”.

Iar în rândul parafrazelor comice s-ar înscrie bancul scurt, în care anchetatorul întreabă: „De ce v-ați lovit soția cu ciocanul?”, iar cel interogat răspunde: „Pentru că fiecare este faurul propriei fericiri...”

Facem sau să nu facem? Cum zicem?

Să ne dumerim cum e corect să vorbim despre ceea ce facem sau despre ceea ce nu facem. Mai bine zis, despre cum zicem când îl îndemnăm pe cineva să facă ceva sau, dimpotrivă, când îl sfătuim sau îl somăm să n-o facă. Și mai precis, despre modul imperativ al verbelor și utilizarea lui. De exemplu, uneori și pe alocuri se aude spunându-se „Nu fă asta” sau „Nu zi așa ceva”. Aceste expresii nu sunt în conformitate cu regulile gramaticale. Conform acestor reguli, verbul „a face” sună, la imperativ, de pildă, așa: „Fă ce vrei, dar nu face ce nu se cuvine!” sau „Fă ce poți sau nu face nimic”. La fel e și cu zisul: „Zi ceva nou, nu mai zice ce-ai mai zis!”.

În aceste propoziții verbele „a face” și „a zice” sunt la modul imperativ, mai întâi în formă afirmativă, apoi în formă negativă. Modul imperativ exprimă o poruncă, un îndemn, un sfat, o rugămintă și are forme numai pentru persoana a doua singular și plural.

La persoana a doua, singular, imperativ, forma afirmativă, cele mai multe verbe din limba română au aceeași formă cu cea de la indicativul prezent (persoana a treia). Adică, îndemnându-l pe cineva spunând: „Citește!, Cântă!, Lucrează!”, folosim verbul în aceeași formă în care constatăm că el sau ea citește, cântă sau lucrează.

În schimb, verbele „a veni”, „a face”, „a zice”, „a duce” și derivatele lor, formate cu ajutorul prefixelor („a reveni”, „a preveni”, „a desface”, „a reface”, „a preface”, „a prezice”, „a reduce” etc.), au forme proprii la imperativ, afirmativ, persoana a doua, singular: „Vino!”, „Revino!”, „Fă!”, „Desfă!”, „Prefă!”, „Zi!”, „Prezi!”, „Du!”, „Condu!” etc. Acestea trebuie pur și simplu memorizate și utilizate corespunzător.

Imperativul negativ se formează de la forma de infinitiv a verbului: „nu citi!”, „nu cânta!”, „nu lucra!” Regula este valabilă și pentru verbele care au forme proprii de imperativ afirmativ: „Nu face!”, „Nu zice!”, „Nu duce!”.

La persoana a doua, plural, toate verbele au, la imperativ afirmativ, forma identică celei de la persoana a doua, plural, a indicativului prezent: „Cântați!”, „Lucrați!”, „Faceți!”, „Duceți!”, „Veniți!” etc. Imperativul negativ, la persoana a doua, plural, este la fel ca și imperativul afirmativ: verbului în forma afirmativă i se adaugă adverbul „nu” în față: „Nu ziceți!”, „Nu faceți!”, „Nu vă duceți!”, „Nu cântați!”, „Nu lucrați!” etc.

Așa că, de acum înainte, vorbiți cum vreți, dar nu ziceți că nu v-a lămurit nimeni cum se formează imperativul negativ al verbelor.

Verbul „a face” este foarte productiv la crearea expresiilor fixe, care sunt foarte multe, de aceea voi pomeni doar vreo două. Una dintre ele este „A face alișveriş”, care conține un turcism moștenit din timpul stăpânirii otomane și al domniilor fanariote, adică, aproximativ, între secolele al XV-lea și al XVIII-lea.

„Alișveriş”, în limba turcă, înseamnă „negot”/„târguială”/„cumpărături”, iar „Alișveriş merkezi” înseamnă „centru comercial”. Cuvântul, în limba de origine, s-a format din „aliş” – „dare” (adică, „dăruire, vindere, punere a ceva la dispoziția cuiva”) și „veriş” – „a lua”. Așadar, „a face alișveriş” are sensul „a cumpăra, a târgui de la un negustor” și este o expresie care se folosește, în prezent, în limbajul colocvial în România. Cuvântul „alișveriş”, ca și expresia „a face alișveriş” se întâlnesc, de altfel, în majoritatea limbilor din spațiul balcanic, și la bulgari, și la albanezi, greci etc.

După modelul cuvântului turcesc „alișveriş” s-a format, tot în limba turcă, împrumutat, de asemenea, în română, și cuvântul „daraveră” (dare+avere), cu sensul de „1. Pățanie; încurcătură; bucluc, belea. 2. (La pl.) Treburi, interese; afaceri (comerciale), negustorie”.

Există și o expresie similară ca structură cu „a face alișveriş”, „a avea/a face o daraveră cu cineva”, însemnând „a avea/a face afaceri cu cineva”. Într-un sens mai larg, „daraveră” poate însemna „orice fel de relație care se stabilește între două sau mai multe persoane”.

O altă expresie, „a face mișto”, poate fi auzită în ultima vreme cu o frecvență stupefiantă, nu în discuții colocviale, nu în mediul interlop, ci de la înalta tribună a Parlamentului României, precum și în alte discursuri publice ale politicienilor cu diverse convingeri „ideologice”, adică în limbajul oamenilor care trebuie să impună respect, să ofere modele etice, să convingă prin faptă, vorbă și ținută morală.

Potrivit dicționarului explicativ, cuvântul „mișto” este un termen argotic, împrumutat din limba țigănească, adică aparține unui „limbaj convențional, care folosește împrumuturi din graiurile regionale și din alte limbi, întrebuințat mai ales de vagabonzi, răufăcători, cerșetori etc., pentru a nu fi înțeleși de restul societății” (DEX). Dicționarul mai precizează că: „Apariția unor asemenea elemente în vorbirea cuiva scade prestigiul persoanei respective, face o impresie neplăcută”.

„Mișto” (din țig. mišto), ca adjectiv invariabil sau ca adverb, are sensul de „foarte bun”/„foarte frumos”, iar în expresia „a face mișto”/„a lua la mișto”, înțelesul este „a-și bate joc (de cineva)”. Folosirea acestor termeni este, așa cum se subliniază și în studiile lingvistice, abuzivă, vulgară, degradantă și nejustificată, deoarece există în limbă alți termeni care transmit mai mult și în alt registru stilistic, mai înalt.

Vom mai examina cu timpul și alte expresii bazate pe verbul „a face”, acum încheiem cu câteva nano-bancuri despre ce face olteanul. Deci ce face olteanul când are ciorapii ruși? Îi întoarce pe dos, ca să nu se vadă găurile. Iar când îi pică cablul TV, sapă alt canal. În fine: Ce face olteanul când nu are ce face? Se dezbracă și își păzește hainele.

Facem capul calendar

Dintre numeroasele expresii idiomatice cu folosirea verbului „a face” pare destul de pitorească „a face capul calendar”. De unde vine și cum a fost alcătuită?

De cele mai multe ori, expresia este folosită atunci când se face referire la cineva care vorbește prea mult, bate la cap o altă persoană, o toacă la cap, o cicălește, o bombardează cu informații mai degrabă prea multe decât necesare sau utile.

Dar ce are cicăleala cu numărarea anilor, zilelor, lunilor, adică, care este legătura capului cu calendarul? De ce calendar și nu revistă, carte, almanah?

Răspunsul e simplu. Pentru că expresia „A face cuiva capul calendar” este foarte veche, de prin secolul al XVIII-lea, veacul Iluminismului, când tiparul a luat avânt, odată cu alfabetizarea populației și apariția unor noi invenții tehnice ce facilitau imprimarea mai multor exem-

plare ale unei scrieri. Calendarele au fost printre primele texte tipărite și cumpărate în numeroase exemplare de către populație.

Ca să-i atragă pe oameni spre lectură, editorii introduceau în calendare tabele astrologice, datele sărbătorilor religioase, publicitatea târgurilor importante, prognoza meteo, sfaturi pentru fermieri privind însămânțările, proverbe, informații istorice sau geografice și multe altele. Orice informație era plasată în calendare pentru a-i determina pe oameni să le cumpere. Calendarele deveniseră un fel de enciclopedii. Putem considera calendarul cel mai vechi strămoș al ziarelor și revistelor.

Toate informațiile acestea erau imposibil de memorat de o persoană, pentru că erau mult prea multe. Aceste date erau tipărite cam îngheșuit, cu litere mărunte, pentru că se făcea economie la hârtie. Hârtia era pe atunci scumpă, deoarece era făcută din deșeuri textile.

Fiind greu de citit și pline de informații, calendarele se dovedeau de multe ori inutile pentru cei care le cumpărau. Astfel s-a născut vorba din popor „mi-ai făcut capul calendar”, pentru a transmite mesajul „m-ai zăpăcit cu o avalanșă de informații” sau „m-ai încurcat cu atâtea vorbe, am pierdut esențialul”.

Expresia e prezentă în literatura clasicilor, inclusiv în forma populară „călindar”. Descriind a căta oară subtilitățile flirtului rural, George Coșbuc scrie în poezia „Subțirica din vecini”: „Eu o chem și-i spui de toate, Multe toate, Multe bune și-n zadar. – „Nu-mi faci capul călindar! Nu te cred și nu să poate!”. În sfaturile sale matrimoniale din „Povestea vorbii”, Anton Pann decretează: „Nu face din capul tău calendar. Ci, când vrei să te-nsori, De ești tu viță de jos, să nu iei neam de sus, ca să nu-ți zică: scoală tu, să șez eu. Și De n-ai bani, nu lua cu zestre, ca să nu-ți zică: taci tu, să vorbesc eu. Ci ia-ți nevastă săracă ca să-ți zică: fă ce știi tu. Și atunci Nu vă scoateți ochii unul altuia. Ci Trăiți ca în sân de rai”. Și în povestea lui Harap-Alb a lui Ion Creangă personajul Gerilă e pus la punct de camarazii săi de aventuri: „Ia tacă-ți gura, măi Gerilă! A dracului lighioaie ești! Destul acum, că ne-ai făcut capul calendar”.

Cât privește calendarul ca atare, cuvântul ne-a venit din latinescul „calendarium”, cu tot cu noțiunea. Inițial, în calendarul roman, existau doar zece luni (fără ianuarie și februarie), anul totalizând 304 zile. Romanii, până la introducerea calendarului iulian, în anul 46 î.H., au utilizat „Calendarul romulean” (al lui Romulus, primul rege al Romei), apoi „Calendarul pompilian” (al lui Numa Pompilius, al doilea rege al Romei). Calendarul romulean, după cum consemnează în scrierile lui poetul latin Ovidius, a avut ca model calendarele grecești și etrusce lunare (bazate pe fazele Lunii, durata dintre două

faze de Lună Nouă fiind, în medie, de 29 de zile, 12 ore, 44 de minute și 2,8 secunde).

Numerotarea anilor, la romani, începea de la fondarea Romei (Ad urba condita – „De la fondarea orașului”), adică 21 aprilie, anul 753 î.H., iar cele zece luni ale anului aveau câte 30 sau 31 de zile.

În Calendarul pompilian s-au adăugat lunile ianuarie și februarie, anul având 354/355 de zile, toate lunile, cu excepția lui februarie, având un număr impar de zile, deoarece numerele pare erau considerate nefaste. Într-un interval de opt ani, se adăuga, la fiecare doi ani, a 13-a lună, numită „Mercedonius mensis”, de 22 sau 23 de zile, intercalată după luna februarie.

Calendarul iulian (introdus în vremea generalului roman Iulius Cezar, în anul 46 î.H.) era un calendar solar, calculat prin aproximarea anului tropic (timpul în care Soarele se întoarce în aceeași poziție, văzut de pe Pământ, în succesiunea anotimpurilor). În acest calendar, anul avea 365 de zile, împărțite în 12 luni, la fiecare patru ani fiind un an bisect (cu o zi în plus, pentru ca anul calendaristic să se sincronizeze cu anul astronomic, deoarece evenimentele astronomice nu se repetă într-un număr de zile întreg).

Calendarul iulian, pentru întocmirea căruia Iulius Cezar a apelat la astronomul grec Sosigene din Alexandria (Egipt), a fost folosit în Europa până în secolul al XVI-lea, când a fost înlocuit cu Calendarul gregorian, numit așa deoarece schimbarea s-a făcut cu acordul Papei Grigore al XIII-lea, la propunerea doctorului napolitan Aloysius Lilius, pe data de 24 februarie 1582. Motivul înlocuirii calendarului iulian a fost corespondența cu anul astronomic, mai lung cu 11 minute decât anul calendaristic, ceea ce ar fi însemnat ca o dată la fiecare 128 de ani să se adauge o zi.

Calendarul iulian (adică „pe stil vechi”) mai este folosit astăzi de către „Statul Autonom Monastic” de pe Muntele Athos și de alte cinci Biserici Ortodoxe: Bisericile Ortodoxe de la Ierusalim, Biserica Ortodoxă Rusă, inclusiv Mitropolia Moldovei, cele din Georgia, Macedonia și Serbia, precum și în câteva biserici ale berberilor din Africa de Nord, Biserica Coptă Ortodoxă din Egipt și de calendarul „rumi” din Turcia.

Și un scurt banc despre rolul calendarului în viață.

Sala tribunalului.

Judecătorul: Domnule martor, ce făceați pe 16 decembrie 2009 la ora 11 și 42 de minute?

Martorul: Păi, ce să fac? Stăteam acasă, în fotoliu, cu calendarul în mână și mă uitam la ceas...

Gadgetul, noutate și accesoriu

G

Cuvântul englezesc „gadget” este un barbarism recent, care a câștigat repede teren în vorbirea curentă din toată lumea, inclusiv în limba română. E și firesc pentru că e preluat din lexicul universal al lumii digitale, care constă aproape în exclusivitate din termeni în limba engleză.

Se pronunță „gaget” sau „gheget” și are forma de plural „gadgeturi”, pronunțată „ghegeturi”. Definiția din cele mai recente dicționare este: „termen generic desemnând aparate și mecanisme mici sau obiect mic, ingenios construit”. Unele dicționare precizează că valoarea și utilitatea acestui obiect mic și ingenios este neînsemnată, cu mult inferioară ingeniozității și originalității formei lui.

În ultimele decenii ale secolului trecut, înainte de instaurarea digitalizării globale, termenul generic „gadget” desemna aparate și mecanisme mici cu largi întrebunțări în gospodărie și în viața de toate zilele sau orice mărunțiș cu designul ingenios de folos practic, obiecte în măsură să satisfacă vreun capriciu omenesc sau dorința de originalitate fie și doar aparentă. Mai pe scurt, gadgetul era un obiect mic, amuzant și doar uneori folositor în activitățile practice.

Enciclopedia digitală mondială Wikipedia definește termenul „gadget” astfel: „un obiect tehnologic mic, cum ar fi un dispozitiv sau aparat, care îndeplinește o anumită funcție, fiind, de obicei, o noutate. Gadgeturile sunt întotdeauna concepute mai neobișnuit sau mai ingenios decât alte obiecte tehnologice la momentul invenției lor”.

În limba română există un cuvânt care are cam același sens: „accesoriu, adică obiect sau piesă care constituie un element secundar, anex, complementar”. Un automobil, un calculator, un telefon mobil – toate pot avea multe accesorii. Deosebirea dintre accesoriu și gadget constă în faptul că gadgetul se referă mai ales la produsele de dată recentă și mai ales la tehnologii, inclusiv tehnologiile informaționale.

În cartea sa „Cuvinte și linkuri”, Elena Ungureanu enumeră câteva exemple de gadgeturi: un bec cu telecomandă, o cameră video camuflată într-un pix sau într-un ceas de mână, o husă pentru telefon dotată cu semnal de blocare, ochelari de soare cu care se poate asculta muzică. Autoarea mai menționează că pe piață sunt zeci de mii de astfel de produse inovaționale, care par la început pur decorative, dar totuși unele dintre ele devin cu timpul produse practice, de uz larg, altele însă rămân în zona bizareriilor – ca, de exemplu, umbrela vorbitoare sau oglinda vorbitoare.

În limba engleză, gadgeturile se mai numesc în cheie umoristică și „gizmo”. În plus, în engleză există și unele sinonime neologice ale cuvântului „gadget”, care circulă chiar în aceeași sferă lexicală și în același domeniu de aplicare. La fel e și cu sintagmele ce desemnează persoanele care utilizează gadgeturi. Aceste cuvinte sunt noi, ciudate și îmbină între ele sintagme eterogene. De exemplu, a apărut un nou termen ce definește unele aspecte ale dependenței tot mai accentuate a omului de telefonul inteligent. Astfel, englezii îi numesc „smombie” pe pietonii ce nu se pot despărți de smartphone-ul lor și merg pe stradă asemenea unor zombi: „sm”, de la „smartphone” și „ombie”, de la zombi.

Ca să fie totul clar, consultăm dicționarul și ne amintim că „zombi” este un om înviat din morți, care și-a pierdut identitatea, drogat, în stare de letargie sau cu creierul spălat, apoi înscris cu anumite ordine, pe care le execută orbește, folosit în interes personal sau de manipulare politică.

În fine, pentru a ilustra plastic noțiunea de „smombie”, voi apela la un banc. Merge pe stradă un orb în etate, cu ochelari negri și baston alb, dus de braț de un tânăr cu ochii înfipti în ecranul smartphone-ului. La un moment dat, bastonul orbului dă de marginea unei gropi și orbul spune: „Fii atent, fiule, înainte e o groapă”...

Gafă, eroare și cârlig

Cuvântul „gafă” este considerat neologic, dar e utilizat de multă vreme în limbajul nostru cult cu un sens mai extins decât cel inițial.

Presa scrie mereu cu promptitudine și chiar cu un fel de voluptate despre diferite bazaconii din vorbirea și comportamentul persoanelor publice, definind drept gafe erorile de tot felul.

Dar sensul inițial al neologismului „gafă”, preluat din franceză și adaptat după cuvântul „gaffe”, care înseamnă în limba originalului „prostie”, este un pic mai nuanțat. Dicționarele îi dovedesc caracterul neologic plasându-i sensul de „eroare” abia al treilea, după primele două, care înseamnă „cârlig” și „piesă în formă de cârlig”. Ce-i drept, și primul sens, cel de „cârlig”, este la fel de origine franceză, iar unele surse franceze leagă sensul de „eroare” cu utilizarea de către marinari a cârligului pentru a repara unele greșeli neîndemânatic: bunăoară, un obiect scăpat în apă sau o acostare ratată. Expresia „Faire une gaffe”, adică a face o gafă, a fost atestată pentru prima oară de dicționarul Larousse în anul 1872.

Ediția din anul 2009 a Dicționarului explicativ al limbii române definește acest al treilea sens ca „gest, atitudine sau vorbă nepotrivită, care poate constitui o nedelicatețe sau o jignire neintenționată adusă cuiva”. Până nu demult termenul era folosit anume în situațiile în care o persoană ofensa fără voie, din imprudență, pe cineva.

Prozatorul Camil Petrescu chiar scria despre un personaj din faimosul său roman „Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război” că „nu cunoștea înțelesul cuvântului gafă, care presupune neapărat lipsa de intenție în a nemulțumi sau a jigni pe cineva”. Și lingvistul Augustin Scriban preciza în dicționarul său din anul 1939 că gafa e o „acțiune neîndemânatică (de exemplu, a vorbi contra bețivilor neștiind că printre cei prezenți e și un bețiv). A face o gafă, a o scrânti.” Se pare că semantismul termenului s-a extins în ultimele decenii însemnând astăzi eroare sau chiar eroare impardonabilă, ale cărei cauze pot fi nepriceperea, neștiința, prostia etc. Cu acest înțeles e utilizat de jurnaliști, politicieni și alte persoane mai mult sau mai puțin publice. Astfel că sensul a efectuat lungul traseu de la greșeală din imprudență la trăsnaie gogonată generată de prostie sau incultură.

În enciclopedia digitală Wikipedia termenul gafă desemnează o încălcare a normelor sociale acceptate (de exemplu, a regulilor de conduită). Gafele variază foarte mult de la o cultură la alta. Un gest care se încadrează în bunele maniere într-o cultură poate fi considerat gafă într-o altă cultură. Un termen sinonim este „faux pas”, care provine din limba franceză și înseamnă literalmente „pas fals”, iar de fapt – „pas greșit”, și a fost preluat ca atare de limbile engleză, germană, neerlandeză, suedeză, finlandeză, cehă, spaniolă și chiar malaeză. Este curios că în limba turcă a fost acceptată forma „gaf”, iar în limba poloneză – ambele: și „gafa”, și „faux-pas”.

Se pare că francezii sunt specialiști într-ale gafelor, căci și verbul „a gafă” este un franțuzism de la „gaffer” cu sensul de „a face sau a comite o gafă”, ca și substantivele „gafist”, „gafeur” și „gafeuză”, care se scriu și se pronunță în română ca și în franceză sau aproape ca și în franceză în cazul femininului, și înseamnă, ca și la francezi, „cel sau cea care comite gafe”.

Important este să ținem minte că nu orice eroare este gafă. Iar eroarea, vorba ceea – „Errare humanum est” (așa se zice latinește, „A greși e omenește”). Această maximă este utilizată adesea cu completarea: „Perseverare diabolicum” („A persevera în greșeală e diabolic”). Adagiul acesta e foarte vechi, el figurează sub diverse forme la tragiicii greci Eschil, Sofocle și Euripide. Unii consideră că dictonul latin își trage originea din lucrarea retorului Seneca, intitulată „Controversiae”, unde se găsesc vorbele: „humanum est errare”. Dar și mai înainte, vestitul orator roman Cicero, în a 12-a Philippică împotriva lui Antoniu, formulase aceeași idee, dar cu alte cuvinte: „Cuiusvis hominis est errare” („Oricărui om i se întâmplă să greșească”) și mai departe: „Nullius, nisi insipientis, in errare perseverare” („Dar numai nebunul perseverează în greșeală”). Menandru, autor de comedii, din secolul al IV-lea î.H., exprima și el o idee similară, într-o formulare

asemănătoare: „Peccare idem bis, haud vari sapientis est” („A comite de două ori aceeași greșeală nu este semnul unui om înțelept”).

Câteva secole mai târziu, în perioada Evului Mediu, Sfântul Augustin, în „Predicile” sale, va relua celebrul adagiu latin, pentru a transmite viziunea sa asupra unei ipostaze a condiției umane: „Humanum fuit errare, diabolicum est per animositatem in errore manere” – „Greșeala este omenească, dar a persista în greșeală, din orgoliu, este diabolic”.

Expresia „Errare humanum est” este invocată, de obicei, ca scuză sau pentru a explica o greșeală, o neglijență etc. Adică, este o maximă filozofică, prin care se caută să se explice și să se găsească o scuză pentru o greșeală, o eroare morală, o rătăcire, o imperfecțiune, un moment de neatenție etc. Omul nu este perfect și se întâmplă să se abată de la ceea ce este firesc, corect, moral, dar o astfel de situație nu trebuie repetată, pentru că s-ar transforma în neglijență, indolență, perfidie.

Din această maximă latină, de-a lungul secolelor, s-au dezvoltat și alte variante, toate vizând o latură comportamentală și morală: „Omul înțelept învață din greșelile proprii, cel și mai înțelept învață din greșelile altora” (Confucius), „O persoană inteligentă nu numai că face greșeli, dar oferă și o șansă altora” (Winston Churchill), „Libertatea este nimic, dacă dreptul la greșeală este exclus” (Mahatma Gandhi).

În fine, iată și un banc american despre eroare de pe timpuri, când mai exista xenofobie și rasism și nu exista corectitudine politică. Directoarea unui liceu de fete telefonează la o bază militară. Răspunde un locotenent. „Sâmbătă organizăm la liceu o serată dansantă”, zise directoarea, „ați putea să ne trimiteți vreo treizeci de soldați tineri și simpatici?” „Vom trimite, desigur, nicio problemă!” „Dar vă rog”, continuă directoarea, „aveți grijă să nu fie evrei printre ei”. „Nicio problemă. O să facem cum doriți.” În ziua stabilită, în fața liceului frânează un autobuz din care ies într-o veselie treizeci de soldați negri, unul ca unul, cu un sergent în frunte, negru și el. Directoarea, șocată, exclamă: „Ce-i asta, o fi fiind o greșeală!” „Ce vorbiți, nicio greșeală”, răspunse sergentul, „locotenentul Goldberg nu greșește niciodată”.

Gagiul, bărbatul și amantul

Pe vremuri nu chiar atât de îndepărtate, în România era destul de populară în limbajul colocvial perechea de cuvinte „gagiu” și „gagică” din registrul argotic al limbii. Sensurile cele mai frecvente în uz sunt de „bărbat” și „femeie”, „iubit” sau „amant” și „iubită” sau „amantă”. Dicționarele atestă și sensurile argotice de „stăpân”, „șef” și „negustor” pentru „gagiu”. Iar în sensul de „bărbat” cuvântul „gagiu” cuprinde noțiunile de „om”, „persoană”, „tip”, „individ”.

În dicționarul lui August Scriban din anul 1939 „gagiul” e definit ca „șef”, cu specificarea – „în argou”, iar „gagică” înseamnă „amantă”. Mai sunt pomeniți și porumbeii gagii pe năutiu – un fel de porumbei cu pene aurii cu chenare închise la aripi și la coadă.

Se vede că de pe atunci doar forma feminină căpătase deja conotații erotice. Masculinul „gagiu” însemna, ca în romanul „Craii de Curtea-Veche” al lui Mateiu Caragiale, „barosan”: „cu cotoare, palat de casă în București, vie pe rod la Valea Mieilor, moșie nu mai știu unde, zestre nu glumă”.

Dicționarul etimologic al lui Alexandru Ciorănescu din anii '50-'60 ai secolului trecut precizează originea împrumutului – cuvântul țigănesc „gažo”, „gaži”, care înseamnă „român”.

Alți etimologi consideră că cuvântul turcesc „aghadjik”, cu sensul „domnișor”, termen de politețe pentru un bărbat tânăr, necăsătorit, a pătruns în limbajul țigănesc și a căpătat formele „gadjio”, cu sensul general „om, persoană, individ”, apoi și „iubit, amant”, și „gadji”, cu sensul general „femeie”, apoi și „iubită, amantă”. Conform unor precizări, pentru țigani „gagică” este o femeie care nu este țigancă, dar nu în sens peiorativ. Termenul se întâlnește și în limba spaniolă – „gacho”, „gachi”, și în portugheza europeană – „gajo, gaja”, cu același sens argotic ca și în limba română. Mai ales în cazul femininului, conotațiile erotice sunt cele mai utilizate.

Un dicționar propune și etimologia derivată din cuvântul „gag”, un anglicism intrat pe filieră franceză, care înseamnă „efect comic neprevăzut”, aceasta însă pare cam fantezistă și ea însăși comică. Definiția de dicționar a cuvântului „gag” este „efect comic într-un film sau într-o piesă de teatru, care rezultă dintr-o asociere surprinzătoare de situații contrastante”. Cu sensul de „poveste nostimă”, cuvântul „gag” e atestat în limba engleză de pe la începutul secolului al XIX-lea. Apoi, fiind folosit pe larg în teatru și cinematografie, s-a răspândit cu același sens în majoritatea limbilor lumii. Și nicăieri nu are legătură semantică cu „gagiul” și „gagica”.

În limba română, după toate extinderile de sens produse de-a lungul anilor, dicționarul de sinonime este generos cu echivalentele cuvântului „gagiu”: „amant, concubin, gagic, iubit, ibovnic, prieten; om, persoană, tip, individ; stăpân, domn”. În schimb „gagică” s-a specializat să însemne „amantă” și „iubită”. Este prezent în repertoriul interpreților de muzică lăutărească și manele, dar și în traducerea denumirii unui film american intitulat în original „My Super Ex-Girlfriend”, iar pe afișele din România „Fosta mea Super-Gagică”. Filmul nu prea a avut succes mondial – încasările n-au acoperit cheltuielile, iar unicul premiu la care a fost nominalizat e destul de bizar:

premiul pentru cea mai bună bătaie la Premiile MTV Movie din anul 2007. Celebrele bătaușe erau vedetele Uma Thurman și Anna Faris.

La Chișinău aceste cuvinte nu prea se poartă. Deși, în opinia unor filologi, și în limba română contemporană cuvântul „gagiu” a căpătat statutul de arhaism, în schimb femininul „gagică” a rezistat și circulă în uz cu sensurile de dinainte. Acum câțiva ani, platforma de comentarii, bloguri și opinii VoxPublika a găzduit o minipolemică despre cum e mai bine să spui – „gagică”, precum la București, sau „padrugă”, ca la Chișinău. S-a ajuns la concluzia că nu e bine în niciun fel din aceste două feluri și că slangul trebuie să-și știe în orice zonă locul în vorbire, iar locul acesta e pe undeva pe la periferie.

În schimb la noi e în circulație numele de familie Gagi, care, cu diferite variații (Gajiu, Gagea, Gajea sau Gaja), este purtat de vreo 500 de persoane. Ca și multe alte nume de familie, inițial o fi fost o poreclă. Unul dintre celebrii purtători ai acestui nume a fost, de exemplu, talentatul cineast Valeriu Gagi. E posibil ca și actorul Emil Gaju să-și fi moștenit numele din aceeași familie onomastică.

Dintr-un articol al doctorului în filologie Maria Cosniceanu aflăm că în documentele moldovenești și în cele basarabene vechi numele de familie Gagi este atestat o singură dată, la 1616: Simion Gagiul. În secolele XV-XVI, de la Gagi, cu o frecvență mai mare, în documentele moldovenești, este înregistrată forma prescurtată Gagea: Gagea bătrânul (1497), Nistor Gagea, slugă domnească, fiul lui Gagea bătrânul (1499), Gagea, slugă domnească (1518), Gagea, ureadnic de Vaslui (1521), Marco Gagea (1625) ș.a.

Numele Gagi și Gagea s-au păstrat în circulație până în prezent, dar au suferit schimbări de formă. Maria Cosniceanu precizează că sub influența pronunției populare, dar și sub influența limbii ruse, care nu are sunetul (respectiv litera) „ge”, au apărut formele scrise cu „j” în loc de „g”.

Cuvântul „gagiu” este folosit frecvent în bancuri, probabil pentru a nuanța intonația comică, jucăușă. De exemplu: Cică un gagiu era un pescar fanatic. Și de fanatic ce era, se duce el într-o zi la pescuit, deși temperatura aerului era mult sub zero. Scoate târnăcopul să dea o copcă, după care își aruncă sculele în apă. Stă el cât stă și deodată aude o voce groasă din spate: „Aici nu este pește!”. Gagiul își extrage undițele și se mută mai încolo... Tot nu mușcă. După o vreme, aude iarăși vocea: „Aici nu este pește!” Gagiul supărat se mută din nou, sparge gheața și șade. Din nou, în spatele lui, vocea: „Aici nu vei găsi pește!”. Enervat, pescarul se-ntoarce și se răstește: „Da’ cine ești tu, bă, de-mi tot sperii norocul?” „Eu sunt directorul patinoarului!”

H

Habarul, habarnismul și habarniștii

Cuvântul „habar” este un împrumut turcesc care, la fel ca și cuvântul „haz” de aceeași origine, desemnează o noțiune abstractă, spre deosebire de majoritatea turcismelor din limba română care vizează domeniul vieții materiale, sfera concretului. „Habar” provine din turcescul „haber”, care înseamnă „veste, informație”, și a fost atestat în limba română pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Este utilizat frecvent și acum, dar numai într-o locuțiune în formă negativă: „a nu avea habar (de ceva)”, cu sensul de bază „a nu ști nimic”. Locuțiunea are și sensul de „a nu-i păsa”, dar cu acesta e folosită mai rar.

Lingvista Rodica Zafiu menționează într-un articol de revistă că locuțiunea care cuprinde „habarul” popular și colocvial în limba română este extrem de folosită, mai ales în forma „habar n-am”, ca răspuns la o întrebare, ca mărturisire a ignoranței – în cheie absolută și radicală, dar și cu o notă de nepăsare voioasă. Adică „a nu avea habar” cuprinde o negație mai puternică, mai expresivă decât simplul „a nu ști”. Cu referire la alții, locuțiunea e folosită cu o notă ironic-depreciativă destul de puternică, insinuând ignoranța sistematică, nepriceperea: „habar n-are ce vorbește”.

Expresia aceasta a generat în registrul colocvial substantive și adjective cu sens depreciativ: „habarnamist” și „habarnist”, „habarnamism” și „habarnism”. Cuvântul „habarnamist” (din „habar n-am” și sufixul „-ist”) e folosit și ca adjectiv, și ca substantiv. „Habarnist” e o simplificare a lui „habarnamist”, prin eliminarea unei silabe care complica întrucâtva pronunțarea. Substantivele „habarnamism” și „habarnism” accentuează evaluarea negativă a ignoranței, interpretând-o ca pe o atitudine sau caracteristică stabilă.

Familia lexicală a lui „habar” are și un nume propriu – „Habarnam”, protagonistul cărților scriitorului rus Nikolai Nosov despre Neznai-ka, tradus în română ca Habarnam. În Moldova Sovietică, numele aceleiași personaj fusese tradus ca Neștiilă. Traducerea moldovenească pare mai exactă, cea românească – mai inspirată. În limba engleză, numele eroului e tradus ca Dunno, o formă orală a lui „don’t know”, adică „nu știu”. Aventurile lui Habarnam au fost publicate inițial prin anii ’50 ai secolului trecut, dar sunt reeditate și acum.

Apropo, expresia rusească „ne znai”, adică „nu știu”, e prezentă în limba română în expresia „a face pe niznaiul”, care înseamnă „a te comporta ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic, n-ai ști nimic, simulând indiferență, nepăsare, dezinteres”.

Uite-așa, niște împrumuturi ruso-turcești ne fac limba mai bogată și mai expresivă!

Un alt împrumut însă, care indică o atitudine indiferentă, e venit din partea opusă a continentului. Este cuvântul ciudat și nu prea lesne pronunțabil „jemanfișism”, un franțuzism familiar, care înseamnă nepăsare, indiferență completă. Francezii l-au asamblat din componentele expresiei „Je m'en fiche”, care e versiunea mai puțin vulgară a expresiei „je m'en fous”, tradusă, de obicei, prin „nu-mi pasă” (de ceva) sau „mă doare în cot” (de ceva). De fapt, traducerea fidelă ar suna mai brutal – ceva de genul „nu mă fecundează”. Adică e un „mă doare în alte anumite părți ale anatomiei” pe care nu le numim din motive de decență. Dacă ne dedăm creației lingvistice, am putea propune ca acest cuvânt derivat – „jemanfișism” – să se traducă în cheie autohtonistă ca „mădoarencotism”.

Să vedem câteva exemple de funcționare a cuvântului „jemanfișism” în texte și contexte. Acum câțiva ani, regretatul publicist Ghenadie Nicu scria în „Ziarul de Iași” că în unele împrejurări avem impresia că „democrația nu-i decât un jemanfișism cu papion”. Cam în aceeași ordine de concluzii, în ziarul „Adevărul” de acum câțiva ani, Dan Mihai scria despre „completul jemanfișism al aleșilor față de alegători”.

În contexte mai lejere, în spațiul artistic franțuzesc expresia de la baza jemanfișismului figurează într-o piesă interpretată de cântăreața de folk-punk Olivia Ruiz. Piesa intitulată „Je M'en Fiche” a fost lansată în anul 2013. Textul cântecului este la fel de teribilist ca și titlul. Domnișoara îi cântă iubitului său că se gândește la pielea lui, la gâtul lui, la șoldurile lui care se leagănă, la genunchi – mai pe scurt, evocă o călătorie în doi pe o bicicletă. Și refrenul e cam așa: „Mă doare-n cot că tu îți râzi de mine, eu te cred”. În fine, afirmă categoric: „Mă doare-n cot de faptul că pe tine de doare în cot de mine, oamenii trișează pretutindeni, dar nu-mi pasă, eu rămân acolo unde sunt”.

Din cele spuse deducem că jemanfișismul poate fi și bun, și rău, și pozitiv, și negativ, în funcție de situație și circumstanțe. Esențialul e că știm ce înseamnă. Așa că, ori suntem habarnamiști orientali, ori jemanfișiști occidentali, cam tot acolo e.

Iată și un banc despre cineva care habar n-are de ceva. Un tip vorbește cu prietenul lui: „Dragă, m-am gândit să-mi omor nevasta... dar încerc să găsesc soluția crimei perfecte... mă tot gândesc și nu-mi vine nicio idee...” Amicul, mai hâtru din fire, îi zice: „Dragul meu, fă amor cu ea tot timpul, dar tot timpul, și o s-o obosești atât de tare, că o să moară. Crima perfectă!” Se întâlnesc peste șase luni. Nevasta era frumoasă, înfloritoare, iar soțul abia se mai târa. „Ce faci?”, îl întreabă prietenul. „Hhmm, așa și așa, dar uită-te la ea, proasta, habar n-are că-i pe moarte!!!”

Habemus papam! – Avem un papă!

Exclamația „Habemus papam!”, în limba latină, face parte dintr-un celebru ritual al Bisericii Catolice, dar s-a transferat cu timpul din limbajul bisericesc în lexicul comun.

În traducere din limba latină înseamnă „Avem un papă!”. Cu aceste cuvinte conclavul pontifical de la Roma anunță alegerea unui nou suveran pontif. Mai precis, cardinalul protodiacon rostește această locuțiune latină de la balconul central al bazilicii Sfântul Petru de la Vatican pentru a vesti „urbi et orbi”, adică orașului și lumii întregi, identitatea noului papă și numele pe care acesta și l-a ales. Formula este mai lungă, începând cu cuvintele: „Annuntio vobis gaudium magnum: habemus papam” („Vă anunț o mare bucurie – avem un papă”), urmând rangul și numele alesului, precum și numele cu care urmează să domnească în lumea catolică.

Textul este inspirat parțial de Evanghelia după Luca, ce conține cuvintele îngerului care le vestește păstorilor nașterea lui Mesia: „Nu vă fie teamă, căci iată, vă aduc o veste bună, de mare bucurie pentru întregul popor: În orașul lui David vi s-a născut astăzi un Mântuitor; el este Hristos Domnul”.

Nu se știe precis când a fost lansată formula „Habemus papam!”, cert este că în anul 1484 ea fusese deja rostită la înscăunarea lui Giovanni Battista Cibo, care și-a asumat numele de Inocențiu al VIII-lea.

De altfel, și cuvântul „conclav” a suferit un transfer de sens de-a lungul timpului. În Antichitate astfel era numită sala în care matroanele romane își primeau musafirii apropiați. Mai apoi însă „conclav” a început să însemne sfatul cardinalilor adunați pentru alegerea unui nou papă, precum și sala în care se întrunește respectivul consiliu.

În limbajul laic cuvântul „conclav” s-a transferat cu o tentă ușor ironică, însemnând orice adunare secretă.

Conclavul se numește pontifical pentru că ține de Papa de la Roma, numit și „pontific”, de la „pontif” – cuvânt care în Antichitatea romană însemna preot din colegiul sacerdotal suprem care supraveghea cultul religios, întocmea calendarul, listele consulare. Cu timpul sensul s-a extins, desemnând persoane cu grad înalt în ierarhia sacerdotală la diferite popoare; actualmente înseamnă înalt demnitar ecleziastic, episcop, prelat, iar șeful suprem al Bisericii Catolice, papa, este numit și suveran pontif. Și cuvântul „pontif” a fost preluat la fel cu tentă ironică de limbajul laic cu referință la persoanele care au pretenția sau sunt considerate autorități indiscutabile în anumite domenii.

Și fraza „Habemus Papam!” a fost încorporată în vocabularul laicilor spre a semnala, cu o nuanță iarăși ironică sau glumeață, că, în sfârșit, după lungi dezbateri, frământări, conciliabule, a fost ales cineva într-o funcție sau s-a constituit o alianță mult așteptată. Adică, atunci

când e numit un nou șef de guvern, ales un nou președinte la cutare societate sau asociație sau e înființată o coaliție, după lungi negocieri, comentatorii mai mucaliți exclamă oral sau în scris: „Așadar, habemus papam!” sau „habemus guvern, președinte, coaliție”.

Am mai utilizat un cuvânt care figurează atât în contexte bisericești, cât și în cele lumești – „conciliabul”. Inițial desemna „reuniune a prelaților schismatici”, pentru ca să însemne cu timpul în general o întrunire secretă cu scop rău, adunare tainică pentru a complota, consfătuire clandestină a unor persoane care plănuiesc ceva nepermis, iar în ultima vreme caracterul nepermis al celor puse la cale nu mai este pomenit de dicționare, adică orice reuniune secretă poate fi numită conciliabul, nu numai una rău intenționată.

După cum vedeți, cu toate că suntem ortodocși, Biserica Catolică a contribuit masiv la îmbogățirea vocabularului nostru laic și cult, meritând grațitudinea noastră lingvistică. Iar la concret, cu formula „habemus papam!” în general anunțăm luarea unei decizii după dezbateri îndelungate.

În lumea artei expresia a făcut carieră în filmul franco-italian „Habemus papam” din 2011, regizat de Nanni Moretti, care a fost și co-protagonist alături de Michel Piccoli. Este o comedie-dramă despre un cardinal care a fost ales papă contrar dorinței lui. El e stresat de situație și de aceea anturajul papal cheamă un psihanalist care să-l ajute să-și depășească panica. În România filmul a rulat cu un titlu mai direct – „Cu Papa la psihiatru”.

Iar despre papi și religia lor circulă prin lume bancuri destul de nostime. Iată unul: Moare Papa de la Roma. La poarta Raiului îl întâmpină Sfântul Petru. „Cum te numești?” îl întreabă Sfântul Petru. „Sunt Papa de la Roma!” Sfântul Petru se uită în niște registre și zice: „Îmi pare rău, în listele mele nu figurează niciun Papa de la Roma.” „Nu se poate, doar am fost locțiitorul lui Dumnezeu pe Pământ!” „Dumnezeu are un locțiitor pe Pământ?, se miră Sfântul Petru. Straniu, nu știam de așa ceva.” „Sunt capul Bisericii Catolice!!!” „Bisericii Catolice? N-am auzit de așa ceva... Așteptați o clipă, să-l întreb pe Șef”. Și se duce la Dumnezeu: „Șefu’, e la poartă un tip straniu care afirmă că e locțiitorul tău pe Pământ, se numește Papa de la Roma, știi ceva despre asta?” „Ba nu știu”, răspunse Dumnezeu, „dar hai să-l întrebăm pe Iisus”. Se duc la Iisus și-i descriu situația. „Așteptați o clipă”, zice Iisus, „mă duc să stau de vorbă cu el”. Peste 10 minute Iisus se întoarce râzând cu hohote: „Vă amintiți de clubul de pescari pe care l-am organizat cu 2000 de ani în urmă? El mai există și acum!”

Și încă unul, mai degrabă despre jurnaliști decât despre papi: Sosește Papa de la Roma la Paris. Primul jurnalist care îl abordează chiar la aeroport îl întreabă ce părere are despre bordelurile pariziene. Papa,

derutat, întreabă: „La Paris sunt bordeluri?”. A doua zi prima pagină a unui ziar era încununată de genericul: „Abia sosit în capitală, Papa de la Roma a întrebat dacă la Paris sunt bordeluri!”.

Habent sua fata libelli – cărțile își au destinul lor

Este o expresie latinească mai potrivită pentru îndeletnicirile intelectuale decât pentru activități practice cotidiene, și totuși nu e de neglijat, căci nici intelectualismul nu e uneori bun doar de aruncat în viața noastră.

Este un fragment de vers – mai precis, al versului cu numărul 1286 – din cartea de gramatică și prozodie în 4 volume „De litteris, syllabis, pedibus ei metris” (Litere, silabe, picioare și metri poetici) a lui Terentianus Maurus, un gramatic latin care a trăit în secolul al III-lea î.H. Pentru că nu toată lumea știe ce este prozodia, să ne lămurim și cu asta – „prozodie” se pronunță cu accentul pe „i” și înseamnă partea poeziei care studiază versificația și normele ei sub raportul structurii versurilor, al numărului accentelor sau al lungimii silabelor unui vers. În continuarea acestui vers, Terentianus Maurus precizează că destinul cărților este „pro captu lectoris”, adică „depinde de felul în care sunt primite de cititori”. Peste milenii, această idee a dependenței operei de cititor a fost dezvoltată de Umberto Eco, care în studiul său „Opera deschisă”, publicat în 1969, a lansat ideea că prin modalitățile sale de a percepe și a interpreta o operă scrisă cititorul devine și coautorul acesteia.

În virtutea ironiei sorții, chiar și cartea lui Terentianus a confirmat acest adevăr, deoarece n-a avut viață lungă în epoca în care a fost lansată, iar autorul ei a fost multă vreme deposedat până și de singurul vers care a supraviețuit în memoria posterității – acest „habent sua fata libelli” fiindu-le atribuit rând pe rând când lui Ovidiu, când lui Horațiu, când lui Marțial. S-ar putea deci spune și despre autori că „habent sua fata”. De altfel, în aplicarea versului pentru caracterizarea unor situații, cărțile nu sunt singurele afectate de destin. O pățesc la fel și filmele, și invențiile, și doctrinele filozofice, și câte și mai câte. Terentianus era supranumit Maurus, deoarece era originar din Mauretania, o provincie romană din Africa de Nord, de pe teritoriul Algeriei și Marocului de astăzi – a nu se confunda cu Mauritania modernă, stat situat în vestul Africii, al cărei nume este derivat din cuvântul „mauharim” (ținutul apusean), cu care au numit aceste meleaguri navigatorii fenicieni din veacul al III-lea î.H.

Soarta manualului său este interesantă – e un singur manuscris care a fost descoperit în anul 1493 la mănăstirea din localitatea italiană Bobbio și a fost publicat peste 4 ani la Milano, după care manuscrisul s-a pierdut definitiv.

Ideea lui Terentianus a fost exprimată și parafrazată și de autori moderni, care, ingrați, nu au făcut trimitere la original – de fapt, poate și pentru că nu au știut de existența lui, iar ideea ca atare poate să-i vină în cap în fond oricui. Oricum ar fi, scriitorul rus Ivan Turghenev, bunăoară, în romanul „Trei portrete”, scrie: „Conversațiile au, ca și cărțile, și ca și toate lucrurile de pe lume, destinul lor”. Și în spațiul literaturii noastre, Mihail Sadoveanu, într-un articol intitulat „Laudă cărții”, scria: „Sunt cărți și cărți. Unele sunt destinate pieirii chiar dintru început căci nu-s lumină din lumina umanității. Altele sunt destinate să supraviețuiască atât cât va mai fi om trăitor sub soare: în acestea se cuprind aspirațiile și idealurile generațiilor, acestea sunt moștenirea noastră cea mai bună...”

Dacă ultimul citat vi se pare prea patetic, să ilustrăm soarta uneori bizară a cărților prin intermediul unui banc. Doi polițiști se gândesc ce să-i dăruiască de ziua de naștere unui coleg. „Hai să-i dăruim o râșniță de cafea”, zice unul. „Are râșniță de cafea”, face celălalt. „Hai să-i dăruim un ceainic”, zice primul. „Are ceainic”, zice al doilea. „Hai să-i dăruim o carte” – „Are o carte”...

I: litera și relațiile ei cu cratima

I

Litera „i” este în anumite contexte un pronume personal, prescurtat din formele de genitiv și dativ ale pronumelor „el” și „ea”, adică din „lui” sau „ei”. De exemplu, „i s-a dat de lucru” are sensul că de lucru i-a fost dat lui sau ei. De cele mai multe ori, aceste forme scurte sunt utilizate împreună cu semnul ortografic numit cratimă și în aceste cazuri gramatica utilizatorilor se întâmplă să cam dea în gropi.

Cratima este semnul grafic – liniuță orizontală – folosit pentru a lega două sau mai multe cuvinte care se pronunță împreună sau pentru a despărți cuvintele în silabe. Mai multe cuvinte scurte se scriu ba cu cratimă, ba fără ea, punându-i la încurcătură pe cei care au fost cam distrați la școală la lecțiile de gramatică. De exemplu, „ia”, „iau”, „sa”, „la”, „mai”. Și, întrucât omul cât trăiește învață, n-ar strica să ne amintim de explicația gramaticală a acestor dileme lingvistice create de cratimă. În primul rând, vom scrie corect aceste perechi omofone dacă vom fi atenți la contextul în care apar. Omofonele sunt cuvinte care se pronunță la fel, dar se scriu diferit.

Cum facem alegerea – scriem cu cratimă sau fără ea? Dacă nu ne e frică să punem nițel creierul la treabă, lucrurile sunt simple.

De exemplu, scriem „ia” într-un cuvânt ori de câte ori este vorba de verbul „a lua” la modul indicativ, timpul prezent, persoana a treia, numărul singular. Adică el sau ea ia ceva de undeva sau de la cineva. La fel cum „eu iau”, „tu iei”, „el ia” și „ea ia”. În ultimul caz apare și cel de-al treilea omofon – pronumele personal feminin singular, care se scrie EA, cu E. E simplu de verificat cum se scrie, înlocuindu-l cu sinonimul „dânsa”. La fel e și cu perechea de omofone „i-au – iau”: „noi luam”, „voi luați”, „ei iau” și „ele iau”. Acesta mai apare și la modul conjunctiv, timpul prezent: „eu să iau”, „tu să iei”, „el/ea să ia”, „noi să luăm”, „voi să luați”, „ei/ele să ia”.

De asemenea, „ia” se scrie fără cratimă și atunci când cuvântul are valoarea unei interjecții, sinonimă cu „Iată!”, „Iaca!”, „Vezi!”, care exprimă un îndemn sau o anumită stare de indiferență, în formulări precum: „Ia vezi ce se întâmplă acolo!” sau „Ia te uită!”

Se scrie „i-a” – cu cratimă – atunci când cratima marchează rostirea împreună a două părți de vorbire diferite – „i” (pronume personal, persoana a treia, numărul singular, forma neaccentuată) și „a” (auxiliarul perfectului compus al oricărui verb, la persoana a treia, singular): „El i-a spus adevărul” – „a spus” (verb) și „i” (pronume personal, forma neaccentuată – „lui/ei”, „îi”, „i”).

Se diferențiază la fel și alte ortograme: Ei iau masa în oraș („iau” – de la verbul „a lua”) și „Ei i-au oferit un cadou Mariei” (situație în care cratima indică rostirea împreună a pronumelui personal, forma neaccentuată, „i” și a auxiliarului perfectului compus „au”, din „au oferit”).

În concluzie, să compunem un enunț oarecum sintetic în care să utilizăm formele menționate mai sus, pentru a le putea reține mai ușor: „Ia, mă gândeam și eu că atunci când i-a spus să ia avionul, lui nu i-au trecut prin minte consecințele, iar eu iau în serios această situație”.

Și mai e un „i” cu valoare de prefix internațional – cel din denumirea multora din produsele Apple: iMac, iPod, iPhone sau iPad. Acest prefix e prezent pe piață de la lansarea calculatorului iMac, în 1998. Ce semnifică însă această literă, care, alături de sigla cu celebrul măr mușcat, e un simbol al brandului? Mai multe cuvinte care încep cu această literă au fost plasate de Steve Jobs în spatele ei: și „inteligent”, și „internet”, dar, după cum a declarat însuși Jobs, și „individualitate”, „instruire”, „informare” și „inspirație”. Ulterior Apple și-a botezat toate produsele cu nume ce conțin această literă, precum unele programe ale Macintosh ca iTools sau, mai nou, iTunes. Consacrarea definitivă și celebritatea mondială a „i”-ului de la Apple a venit însă odată cu lansarea iPhone-ului, cel mai popular produs al companiei. De regulă, noile modele de iPhone sunt inițial foarte scumpe, iar ulterior devin accesibile tuturor. Aceste extreme comerciale sunt ilustrate de două bancuri: „Se pare că iPhone X te ajută să slăbești! Ți-l cumperi și apoi nu-ți mai permiți să-ți iei de mâncare timp de trei luni!” și, respectiv, „Care-i asemănarea dintre un călcâi crăpat și un iPhone X? Îl au toți țărani!”.

Iadeșul, un os magic și un rămășag comic

Întâlnim în textele literaturii noastre clasice unele cuvinte mai vechi al căror sens s-a pierdut odată cu trecerea în istorie a epocii în care au fost scrise. Necunoașterea acestor cuvinte arhaice ne împiedică uneori să savurăm din plin delicia literară pentru că elementar nu știm din ce cauză subiectele iau o întorsătură sau alta sau personajele procedează într-un fel sau altul. Bunăoară, cuvântul „iadeș”, în privința căruia, să fim sinceri, puținii mai știu ce este, cum arată și ce înseamnă. Îl întâlnim însă, în literatura noastră clasică, de exemplu, în piesa „Iorgu de la Sadagura” a lui Vasile Alecsandri și într-o piesă a lui Alexandru Macedonski intitulată chiar „Iadeș”.

Dicționarele ne oferă definiția: iadeșul este un os, în formă de furcă, de litera V, de la pieptul păsărilor, format din oasele claviculelor sudate în partea inferioară, dar și un rămășag care începe prin ruperea acestui os.

Dar ce fel de rămășag e acesta și care e rolul osului de pasăre în el? Căutăm în surse mai vechi și găsim descrierea din dicționarul lui

August Scriban: „când se mănâncă o găină, acela la care se întâmplă să cadă osu cel în formă de furcă de la peptu găinii (numit tot iadeș), îl ia și dă un capăt altuia care trage și frânge osu, și așa zic ei că au făcut iadeș, adică se învoiesc să nu primească orî să nu apuce în mână un obiect de la cel-lalt fără să zică „știu”, adică „n’am uitat de iadeș”. Dacă unu dintr’înșii uită să zică „știu”, cel-lalt strigă iadeș, și cel care a uitat perde prinsoarea și plătește orî dă ceia ce s’a fixat din ainte”. Adică, e mai degrabă un fel de joc de societate decât un pariu propriu-zis.

Lingvistul Marius Sala a urmărit itinerarul etimologic al cuvântului cu sensul de „osul bifurcat de la pieptul găinii (sau al altor păsări)” cu ajutorul căruia se face un pariu, numit tot „iadeș”. Cuvântul vine din construcția turcească „yades kemiği”, în care „yades” înseamnă „rămășag pus între două persoane, câștigat de cel care rămâne cu partea mai lungă a osciorului respectiv, în momentul ruperii acestuia”, iar „kemik” are sensul de „os”. Avem a face cu fenomenul numit condensare lexico-semantică: unor construcții sau cuvinte compuse turcești le corespund în română cuvinte simple (de regulă substantive) preluate cu sensul construcției, dar cu omiterea unuia dintre elementele componente ale acesteia.. La originea îndepărtată a cuvântului „iadeș” se găsește persanul „jād-āst” – „îmi amintesc” (din „jād” – „amintire” și „āst” – „este”).

Marius Sala menționează că același fenomen apare și în alte limbi, pentru denumirea unui joc similar: în franceză, cuvântul „philippine” desemnează un „joc între două persoane care, după ce își împart două migdale identice, decid că prima care îi va spune celeilalte „Bonjour Phillipine”, după o pauză convenită, va fi câștigătoare”. Curiozitatea etimologică a acestui caz constă în faptul că cuvântul francez este o alterare, prin etimologie populară (sub influența numelui Philippe), a cuvântului german „Viellibchen” („fruct geamă cu doi sâmburi”) din expresia „ein Viellibchen gewinnen” – „a câștiga un pariu mâncând (în doi) un fruct geamă” (termenul „Viellibchen” are și singur sensul de „pariu”). Interesant este și faptul că termenul german este, la rândul lui, o alterare a cuvântului englezesc „Valentine” – „sfântul Valentin/patronul îndrăgostiților”, pe care britanicii l-au împrumutat... din franceză!

Actualmente cuvântul „yades” nu mai e folosit în limba turcă, în schimb s-a răspândit în tot spațiul balcanic, probabil odată cu jocul de memorie respectiv.

Folosirea în jocuri a osului de pasăre numit în latină „furcula” e prezentă atât în tradițiile balcanice, cât și în cele occidentale. Obiectul „iadeș” e destul de răspândit în lume, dar cu alte funcții decât în jocul nostru. În primul rând cu aceea de a preveni îndeplinirea unei

dorințe. În spațiul nord-american, iadeșul, numit „wishbone”, este foarte cunoscut, iar în epoca modernă e substituit de simulacre din plastic. Peste două milioane de americani cumpără în fiecare an câte un iadeș de plastic.

Dat fiind că osul în formă de furcă se rupe în mod natural în două părți inegale, cel care rămâne cu partea mai mare e câștigătorul – căruia se presupune că i se va îndeplini o dorință. Superstiția e răspândită în multe culturi: de exemplu, în limba franceză osul „fourchette” este numit și „l’os du bonheur”, „os des vœux” sau „l’os à souhait”, adică osul norocului și al dorințelor. Copiii din Franța practicau obiceiul de a formula o dorință legată de ruperea iadeșului. Folcloristul Lazăr Șăineanu atesta și în spațiul românesc o versiune asemănătoare a acestei superstiții, ce-i drept, într-o variantă mai horror, cum se zice acum: „osul de la pieptul găinei (iadeșul) tras de doi, la care rămâne hârlețul în mână are să-l îngroape pe celalt”.

Superstițiile despre iadeș se referă la capacitatea magică, profetică a lui, inspirată din străvechea cultură etruscă, în care ar fi existat un ritual numit „alectromanție” sau „divinație cu cocoși”, ce presupunea folosirea acestor păsări.

Iată cum arăta ritualul: se trasa pe pământ un cerc împărțit în mai multe sectoare, fiecare dintre ele reprezentând literele alfabetului etrusc. Apoi, se împrăștiau niște bucățele de mâncare în fiecare sector și se așeza un cocoș sau o găină în centrul cercului. Pe când păsările își ciuguleau hrana, scribii notau succesiunea literelor prin care treceau acestea, iar preoții foloseau aceste informații pentru a prezice viitorul și a răspunde la întrebările cele mai presante ale locuitorilor orașului. La încheierea ritualului, pasărea era omorâtă, iar iadeșul ei, (furcula), era lăsat să se usuce sub soare. Etruscii credeau în forța magică a acestui os și îl mângâiau, punându-și o dorință arzătoare.

Romanii au adoptat unele obiceiuri și tradiții de la etrusci, inclusiv divinația cu cocoșul și punerea dorințelor cu iadeșul. Conform unei legende, ei ar fi modificat practica de mângâiere a acestui os, prin ruperea sa, din cauza unei discrepanțe între „cerere și ofertă”. Doi oameni își puteau dori același iadeș, așa că îl țineau de câte o parte și îl rupeau în două, iar cel rămas în mână cu cea mai mare parte era norocosul căruia i se îndeplinea dorința.

Romanii au transmis, la rândul lor, această superstiție în Europa, ea ajungând, mai târziu, și în America, unde a fost integrată în Ziua Recunoștinței (Thanksgiving Day), cu folosirea, desigur, a osului gâtului unor curcani.

Ghicirea viitorului cu ajutorul iadeșului unei găște datează cel puțin din perioada târzie a Evului Mediu. În 1455, Johannes Hartlieb descria astfel acest tip de divinație: „După ce s-a mâncat gâsca din ziua

sau seara Sfântului Martin, cel mai vârstnic și mai înțelept (din familie) ia iadeșul și-l lasă să se usuce până dimineață, când îl examinează peste tot, în față, în spate și în mijloc. Pornind de la asta, prezice dacă iarna va fi aprigă sau blândă, uscată ori umedă”.

Tot Hartlieb consemna despre un ofițer: „Acest bărbat viteaz, acest căpitan creștin a scos din pieptarul său acest obiect superstițios păgân și mi-a prezis că după sărbătoarea Întâmpinării Domnului va fi un îngheț foarte mare”. Căpitanul, de asemenea, mărturisea despre „cavalerii teutoni din Prusia, ce își purtau războaiele în funcție de iadeș; așa cum le indica osul gâtului de găscă, așa își organizau cele două campanii, una de vară, și una de iarnă”.

De ce era iadeșul atât de special? Unii sugerează că din cauza formei sale de V, aducând cu vintrele umane, care semnifică „sursa vieții”.

Dar, de regulă, e vorba de rămășaguri vesele pierdute de cei care uită să zică „știu” la primirea unui obiect de la cel cu care a rupt osul. Iadeșul nu mai e în vogă acum, dar nu strică să știm ce înseamnă măcar în literatură sau memorii.

Iadul e pavat cu intenții bune

Expresia „Iadul e pavat cu intenții bune” este una dintre cele mai citate în cele mai diferite contexte și domenii. Sensul ei este că bunele intenții nu sunt nicio scuză pentru faptele rele, căci și iadul, ca simbol superlativ al răului și al suferinței, s-ar putea lăuda astfel că e „pardosit cu intenții bune”. Pe de altă parte, intenția încă nu e faptă, iar pe lume intențiile bune sunt cu mult mai multe decât faptele bune, de aceea oamenii care au intenții bune, dar nu le îndeplinesc, nu pot fi considerați demni de a ajunge în paradis. Sau: acțiunile făcute cu cele mai bune intenții, dar fără pricepere și grijă, pot avea consecințe proaste.

Expresia aceasta plastică este, de fapt, o traducere din engleză – „Hell is paved with good intentions” – pentru că aparține criticului englez Samuel Johnson, unul dintre cei mai importanți literați și mai fini critici ai literaturii engleze din secolul al XVIII-lea, iar multe dintre afirmațiile sale au devenit aforisme celebre, la fel ca și cel despre care vorbim acum. Scriitorul scoțian James Boswell i-a consacrat cartea biografică în două volume „Viața lui Samuel Johnson”, considerată de mulți cea mai bună carte biografică în limba engleză. În această carte, autorul afirmă că în anul 1775 Johnson a spus că iadul este pavat cu intenții bune.

De fapt, paternitatea expresiei nu este chiar în întregime a lui Johnson, deoarece aceeași idee se găsește și în culegerea de proverbe „Jacula prudentum” (Săgețile înțelepciunii), compilată de poetul și teologul George Herbert și publicată în anul 1633. În cartea lui Herbert, formularea e un pic altfel, și anume: „Hell is full of good

meaning and wishings”, adică „Iadul e plin de bune păreri și dorințe”. Cu paternitatea lui Herbert este citată și de marele romancier Walter Scott în romanul său „Mireasa din Lammermoore”.

Johnson nu a făcut decât să o reformuleze, dar versiunea lui s-a dovedit a fi mai plastică și mai ritmică, astfel încât și-a păstrat propețimea în decurs de aproape două secole. Mai mult, expresia a fost, să zicem așa, naturalizată în multe alte limbi, ba chiar circulă actualmente mai frecvent în versiunea ei franceză: „L'enfer est pave de bonnes intentions”, decât în cea originală. Ce-i drept, versiunea franceză s-ar putea să vină și din surse proprii, deoarece pe la mijlocul secolului al XII-lea teologul Bernard de Clairvaux ar fi scris fraza: „L'enfer est plein de bonnes volontés et désirs”, adică iadul e plin de intenții și dorințe bune.

Comparația cu drumul pavat a apărut în secolul al XVIII-lea pentru că abia atunci europenii au început să paveze drumurile cu pietre.

O altă formulare de largă circulație a aceleiași idei este „Drumul spre iad e pavat cu intenții bune”. Și aceasta este utilizată pentru caracterizarea cazurilor în care încercările de a atinge cele mai bune și nobile scopuri se soldează cu rezultate contrare sau chiar distructive din cauza lipsei de perspicacitate, a nepriceperii sau neglijenței.

Un echivalent popular parțial de-al nostru ar fi zicala „Unde dai și unde crapă”, care definește acțiunile cu efect neașteptat, dar și afirmațiile de genul „A vrea nu înseamnă a face” sau mema argotică rusească „Хотеть не вредно”, adică, nu e dăunător să vrei ceva, subînțelegându-se că a vrea nu e destul, mai trebuie să și poți sau cel puțin să încerci să faci ceva.

În Rusia, aceeași idee a fost exprimată de scriitorul Nikolai Cernîșevski în formula „Calea istoriei nu este trotuarul bulevardului Nevski”, care a fost ulterior deseori citată. Într-unul din articolele sale publicistice, Cernîșevski a scris: „...în viața civică a fiecărui om survin neconținut evenimente istorice care îl silesc să renunțe la o parte din aspirațiile sale și să contribuie la realizarea altora, mai înalte și mai importante pentru societate.

Calea istoriei nu este trotuarul bulevardului Nevski; ea trece când pe câmpuri prăfuite ori murdare, când prin mlaștini, când prin hățșuri. Cui îi este frică să-și prăfuiască ori să-și murdărească cizmele, să nu se apuce de activitatea publică”. (Aici, din cauza cenzurii, Cernîșevski a evitat cuvântul „politică”, la care, de fapt, se referea, și l-a înlocuit cu „publică”.)

Aceasta înseamnă că parcursul istoriei nu este un drum neted și fără obstacole, ca trotuarul larg, drept și bine pavat al bulevardului principal din Petersburg.

Dar și în cazul acestei expresii e o problemă cu paternitatea. Cernișevski a preluat, de fapt, cuvintele scrise de Aleksandr Herzen în anul 1858 în prefața la o carte: „Cine dintre noi ar fi îndrăznit să creadă acum cinci ani că fortăreața iobăgiei... se va clătina? Și cine va spune că în urma ei se va prăbuși și tabelul rangurilor, și judecata pe ascuns, și samavolnicia miniștrilor, și administrarea ce se bazează pe pedeapsa corporală și căreia îi e frică de publicitate? Că pe parcurs nu vor fi doar perioade de oboseală, dar și de reacțiune dementă – nu încap nicio îndoială în această privință, pentru aceasta e suficient să-i cunoști pe actorii principali. Și, de fapt, nici calea istorică nu este o plimbare pe bulevardul Nevski!”

În fine, iată și un banc despre interpretarea intențiilor. Anchetatorul o întreabă pe victima unui hoț: „Unde țineai banii, doamnă?” „În sutien.” „Și de ce n-ai strigat atunci când și-a băgat mâna acolo?” „Credeam că o face cu intenții bune...”

Î

[Î] din „i”,
[î] din „a”,
[î] din „u”,
[î] din „e”...

Unii afirmă că viața celor care vorbesc și mai ales care scriu românește a devenit mai complicată inutil din anul 1993, când a fost luată decizia privind alocarea a două litere („â” și „î”) unui singur sunet, [î]. În acel fatidic 1993, printr-o Hotărâre a Academiei Române, s-au stabilit regulile, valabile și în prezent, referitoare la felul în care sunetul [î] este redat în scris. Nu toți vorbitorii și nici nu toți filologii au fost încântați de această reformă a ortografiei, deoarece consideră că nu e o reformă benefică să folosești două litere pentru un singur sunet. Dar dura lex sed lex chiar și în gramatică.

Academia Română a motivat că scrierea cu „î” din „i” a fost adoptată în anul 1953, pe vremea comuniștilor, și, prin urmare, este o scriere comunistă, ce trebuie eliminată deopotrivă cu alte sechele ale fostului regim. Un argument cam bizar, deoarece reforma din 1953 continuase, de fapt, tendința spre simplificarea scrisului pe baza principiului fonetic, adică un sunet devenise reprezentat de o singură literă. Procesul de simplificare începuse cu mult înaintea instaurării comunismului în România. În trecut, până în anul 1904, existau patru litere pentru sunetul [î] – „e”, „u”, „â” și „î”. De exemplu, „vânt” era scris „vent”, „adânc” era scris „adunc”, apoi s-a renunțat la „e” și „u” și au rămas doar „â” și „î”, pentru că tendința limbilor era spre simplificare și nu era eficient să existe atâtea reprezentări grafice pentru un singur sunet.

După reforma din anul 1932 s-a stabilit că „î” se va folosi mereu la începutul unui cuvânt, în cuvintele compuse (de exemplu, „neîmplinit”), dar și în cuvintele care se termină în „-rî” și derivatele lor (de exemplu, „hotărîtor”, „urî”, „chiorîș”).

Două decenii mai târziu, evoluția firească a limbii a continuat în direcția stabilită în 1904 și litera „î” a început să fie folosită în toate cazurile pentru a desemna sunetul [î]. Așadar, tendința simplificării limbii și implicit folosirea lui „î” a început cu mult înainte de instalarea regimului comunist. Un argument demagogic a întors tendința firească pe dos și a complicat gramatica fără ca vreo necesitate să o impună.

O serie de publicații literare și intelectuale din România nu s-au subordonat acestei reforme ortografice contraproductive. Dar pentru că la școală și în alte instituții oficiale se scrie în conformitate cu noile reguli, să le recapitulăm. Nu toți fac și, probabil, nici nu e cazul să facă disidență gramaticală.

Așa că, în majoritatea textelor aprobate oficial și leale reformei ortografice, pentru a folosi corect pe „â” și „î” există câteva reguli. Una dintre ele și cea mai importantă este că „â” se folosește în interiorul cuvântului, iar „î” se folosește fie la început, fie la sfârșit. Deci, în funcție de poziția pe care o are în structura fonetică a cuvântului și ținând seama și de criteriul morfologic, sunetul [î] poate fi redat în două feluri (â/î):

Se scrie „â” în interiorul cuvintelor – (a) plânge, (a) cânta, mănăcarea, lână, când etc. E valabil și pentru formele flexionare ale verbelor de conjugarea a IV-a care la infinitiv se scriu cu „-î” – finală: „a coborî, a doborî” etc.) Deci, dacă sunetul apare în interiorul lor, la formele specifice diverselor moduri și timpuri, se scrie „â”: „coborând, coborât, coborâsem, coborâi, hotărâsem, hotărâi, am hotărât etc”. La fel, se scrie „â” și în derivatele cu sufixe, de la cuvintele care se termină în „-î”: „hotărî”, dar „hotărător”, „târî”, dar „târător”, „coborî”, dar „coborâș”.

Se scrie „î”: „încet, îmbrăcat, (a) coborî, (a) omorî etc”. Tot „î” se scrie în interiorul cuvintelor compuse, în care al doilea element începe cu „î” („bineînțeles”) și în interiorul derivatelor cu prefixe de la cuvinte care încep cu „î”: „neînceput”, „neîmpăcat” etc.

Și astfel apar exemple cam bizare de cuvinte al căror infinitiv se scrie cu un „â” și un „î”, bunăoară, „a vâri”, „a târi” sau „a pâri”.

Este curios că în privința numelor de familie regulile nu sunt riguroase: acestea se pot scrie cu „î” sau „â”, în funcție de dorința celor care le poartă, de acte sau de tradiția din familia respectivă. Așa se face că același nume poate fi scris în două feluri, de către persoane diferite, de exemplu: Râpeanu și Rîpeanu. Există și o excepție a cărei logică îmi scapă: la transliterarea din alfabetul rusesc în cel românesc, numele proprii rusești în interiorul cărora apare sunetul [î] sunt scrise doar cu „î”, indiferent de poziția literei în cuvânt. De exemplu, Soljenițin, Bîkov, Dobrinin etc. Nu știu dacă e un privilegiu sau o sancțiune pentru numele rusești, și, de aceea, probabil, nu pricep care ar fi rostul acestei excepții.

După cum nu prea pricep ce anume a dictat necesitatea ca la trecerea de la „î” la „â” să se producă modificări și în scrierea și citirea verbului „a fi” la indicativ prezent plural. Dacă în scrierea cu „î” avem „sîntem”, „sînteți” și „sînt”, în scrierea cu „â” formele de indicativ prezent plural ale acestui verb vor fi „suntem”, „sunteți” și „sunt”. O mulțime de versuri clasice și populare încep să arate ciudate cu rimele „cânt-sunt”, „pământ-sunt” în locul fireștilor și armonioaselor perechi „cînt-sînt”, „pămînt-sînt”.

Dar, deși gramatica nu este armată, regulile ei se execută chiar și atunci când se discută. Mai ales în cadrul sistemului de învățământ și

în cadrul oficial. Și, după cum spunea omul politic german Otto von Bismarck, sunt de preferat legile proaste care sunt respectate legilor bune care nu sunt respectate.

Îmbrăcăm sau punem?

După cum, vorba românei, nu e om să nu fi scris o poezie, probabil că nu e om să nu fi fost măcar o dată în viața lui la o nuntă. În linii mari, știm cu toții ce se întâmplă, ce se face și ce se poartă în cadrul ceremoniilor nupțiale. Nunțile moldovenești sunt, de regulă, frumoase atunci când nu sunt de-a dreptul superbe, dar terminologia noastră nupțială nu îi este la fel de fidelă spiritului național și tradițional precum sunt obiceiurile care constituie ceremonia.

În anii de conviețuire sovietică cu alte popoare de pe a șasea parte a uscatului de pe glob, am amestecat în terminologia nupțială diferite cuvinte de prin alte părți și diferite expresii calchiate din rusește. Cea mai frecvent utilizată dintre acestea, inclusiv în cercurile considerate intelectuale, este „a juca nunta” în loc de „a face nunta”. Într-o sumedenie de texte întâlnim expresia „au jucat nunta” sau „vor juca nunta” sau „au de gând să joace nunta”. Cu toate că la nuntă se joacă de sar scânteii din călcăie, expresia „a juca nunta” nu este una românească, fiindcă nu echivalează cu „a juca la nuntă”, ci e o calchiere a expresiei rusești „сыграть свадьбу”.

Într-un text din secolul trecut, am detectat o calchiere și mai bizară – „nunți vom tocmi” după construcția rusească „справим свадьбу”. În limba rusă, verbul „справить” înseamnă și „a sărbători, a marca, a celebra”. „Calchiatorul” a tradus sintagma înlocuind în mintea sa „справить” cu „исправить”, care înseamnă și „a repara”, acest verb având în graiul nostru regional și sinonimul „a tocmi”. S-a tradus cam ca în jocul copilăresc „de-a telefonul stricat”: un cuvânt a intrat la un capăt al firului și cu totul altul a ieșit la capătul celălalt.

Ce-i drept, înainte de nuntă chiar poate fi vorba de tocmeală: sunt tocmiți lăutarii, bucătarii, chelnerii în sensul că sunt angajați și se negociază cu ei prețul serviciilor prestate în cadrul fericitului eveniment. Nunțile însă nu se joacă și nici nu se tocmesc, ci se fac sau se celebrează în limba noastră cea corectă.

Din aceeași serie a calchierilor expresiilor cu verbul rusesc „играть” e și expresia „a juca o comedie” utilizată în sens figurat – în română traducerea corectă atât a expresiei rusești „играть комедию” (rușii mai zic și „ломать комедию”, dar această îmbinare n-a avut norocul să fie calchiată de basarabeni), cât și a celei franceze „jouer la comédie” este „a juca teatru”, „a se preface”. Dar numai în cazul exprimării la figurat, căci atunci când e vorba de activitatea teatrală e firesc să se spună că la teatrul cutare se joacă comedia cutare.

Altă calchiere cam din aceeași categorie este „a juca o glumă proastă” după formula rusească „сыграть злую шутку”. În limba română se zice corect: „a face o glumă proastă”.

Același verb „a juca” figurează în expresia „a juca pe nervi”, calchiată după „играть на нервах”, în timp ce limba română are suficiente expresii echivalente consacrate: „a face nervi”, „a călca pe nervi”, „a pune nervii la încercare”.

În unele cazuri totuși, jucatul și făcutul au drepturi egale în expresiile frazeologice fixe: „a-i juca sau a-i face festa cuiva”, „a-i juca sau a-i face figura sau o figură”.

Dar să revenim la nunțile noastre, căci avem în arsenalul calchierilor orbești după limba rusă și alte elemente ce țin de oficierea căsătoriei. Bunăoară, citim într-o publicație electronică mai mult sau mai puțin mondenă că: „La doar câteva săptămâni după ce a îmbrăcat inelul de logodnă, o vedetă de la noi a apărut fără inel pe deget într-o poză de pe rețelele de socializare”. În altă parte citim o relatare emotivă despre un mire care „după ce a îmbrăcat inelul pe degetul miresei, a îngenuncheat”. Și, din păcate, multe alte exemple de acest gen cu „îmbrăcatul inelului”, de parcă acesta ar fi o fustă sau un palton.

Și asta în condițiile în care expresia românească este simplă și la îndemâna oricui: „a PUS” inelul pe deget.

Sursa ciudățeniei lingvistice este expresia rusească „надеть кольцо”. Calchiera e anapoda mai ales pentru că acțiunea exprimată de noi prin verbul „a îmbrăca” e desemnată în limba rusă de cele mai multe ori, mai ales, de verbul „одеть”. De altfel, și în mediul intelectualilor ruși se polemizează despre confuziile ce apar la utilizarea celor două verbe – „одеть” și „надеть”.

Paradoxul calcului cu „îmbrăcatul inelului” constă în faptul că în dicționarele ruso-române verbul „надеть” se traduce de cele mai multe ori cu... „a pune”, adică s-ar părea că nu e mare efortul să consulți dicționarul și să utilizezi traducerea corectă. Totuși, din motive greu de explicat, la noi se calchiază pe rupte – românofonii din Republica Moldova „îmbracă” cercei, mărgel, ceasuri de mână, mănuși, ochelari, căști de radio, cătușe, în timp ce toate acestea în limba română „se pun”. Unii izbutesc chiar să îmbrace pantofi și ghete în loc să și-i sau să și le încalțe.

Alte elemente alogene ale nunții moldovenești sunt fataua și tamadaua, care, din fericire, se întâlnesc doar prin textele publicitare, autorii mesajelor din presa scrisă, electronică și digitală s-au obișnuit deja să spună „vălul sau voalul miresei” și „moderatorul nunții”.

Cuvântul „fata” cu accentul pe ultima silabă a ajuns în limba rusă din sanscrită prin intermediul arabei și turcei, iar „tamada” a venit din

georgiană, în care înseamnă „maestru de toasturi”. Cu timpul nunțile cu maestru de toasturi s-au răspândit prin toată Uniunea Sovietică, rușii preluând și difuzând termenul „tamada”.

La noi nunțile cu moderator sunt un fenomen în care modernitatea a învins tradiția, iar moderatorul mai este numit și maestru de ceremonii sau, prescurtat din engleză, MC.

La fel a fost preluat de la nunta rusească obiceiul de a striga „Amar!” ca un îndemn să se sărute mirii, uneori nașii, socrii. Acesta s-a prins atât de bine în solul nostru nupțial, încât e puțin probabil ca nuntașii moldoveni să renunțe de dragul corectitudinii etnografice și lingvistice la obiceiul cu care, pe de o parte, s-au obișnuit, și care, pe de altă parte, e atât de spectaculos și paradoxal de dulce.

Îmi este prieten Platon, dar mai prieten îmi este adevărul

Dictonul latinesc „Amicus Plato, sed magis amica veritas”, adică „Îmi este prieten Platon, dar mai prieten îmi este adevărul”, a străbătut milenii și și-a păstrat prospețimea și expresivitatea și în zilele noastre.

Dat fiind că în spațiul nostru mediatic e la modă un anumit Platon spălător de bani și donator de copii, precizez de la bun început, ca să evităm confuziile, că este vorba despre filozoful Platon din Grecia antică, iar adagiul cu pricina îi este atribuit lui Aristotel, filozof elen și el și discipol al lui Platon. Această sentință vrea să spună că adevărul trebuie întotdeauna preferat celor spuse de marile spirite. Și iarăși e, probabil, cazul, în virtutea contextului nostru specific local și actual, să precizez că nu am folosit în acest context cuvântul „sentință” cu sensul de „verdict” sau „hotărâre a instanței de judecată”, ci ca sinonim al cuvintelor „dicton”, „adagiu”, „aforism” și „cugetare”.

Această expresie a fost consemnată pentru prima dată de Ammonios Saccas, un filozof grec din secolul al III-lea, în lucrarea „Viața lui Aristotel”.

De fapt, proverbul latin este o traducere liberă a unei afirmații scrise de Aristotel în grecește în lucrarea sa „Etica nicomahică”. Textul lui Aristotel este următorul: „Dacă și prietenia, și adevărul ne sunt dragi, trebuie totuși să dăm mai multă greutate adevărului”. În contextul respectiv autorul făcea aluzie la amicul și maestrul său, Platon, a cărui teorie a formelor nu era împărtășită și de Aristotel.

Anume Ammonios Saccas a consemnat spusele lui Aristotel în forma: „Amicus Plato, sed magis amica veritas”, iar odată cu trecerea timpului această formulare a devenit foarte cunoscută și asimilată în mentalul colectiv.

„Etica nicomahică” a fost scrisă în jurul anului 350 î.H. Ea abordează teme precum virtutea, binele, fericirea și adevărul. Începe cu afirma-

rea ideii că există, în mod firesc, diferențe de opinie despre ceea ce înseamnă „binele” pentru oameni, iar aceste diferențe trebuie lămurite.

Adagiul latin, mai laconic, este deseori citat pentru a sublinia că nu este suficient ca o opinie să fie marcată de autoritatea și renumele respectabil al unei personalități de talia filozofului Platon, să fie mai ales confirmată de adevăr. Este un refuz a ceea ce avea să se numească mai târziu apelul la autoritate, adică recursul la renumele cuiva ca dovadă a credibilității unei afirmații. După cum zic filozofii, argumentul autorității (argumentum ad verecundiam), un tip de argument logic care decurge din autoritatea sursei (Magister dixit), nu este suficient.

O reformulare antiplatonice îi este atribuită filozofului polonez Alfred Tarski: „Inimicus Plato, sed magis inimica falsitas” – Platon mi-e dușman, dar mai dușman îmi este falsul (sau eroarea).

Ce-i drept, Platon însuși, scriind despre Homer, afirmase: „Dar nu trebuie să cinștim un om mai mult decât cinștim adevărul, totuși, eu susțin că trebuie să vorbim despre el”. Ba mai mult, o formulă similară celei aristotelice despre Platon îi este atribuită într-o scriere anonimă lui Platon în raport cu Socrate: Îmi e prieten Socrate, dar și mai mare prieten mi-e adevărul. Cam în aceeași cheie scrie Platon în dialogul „Fedon”, unul dintre cele mai celebre dialoguri ale sale: „De Socrate trebuie să ne ocupăm puțin, dar de adevăr mult mai mult”. Deci adevărul e mai prieten și decât Platon, și decât Socrate, și decât, probabil, Aristotel. De altfel, tocmai această versiune, care îi reunește și pe Platon, și pe Aristotel în competiția lor cu adevărul, a fost plasată de Isaac Newton la începutul unui îndrumar în chestiuni de filozofie pentru studenți.

În forma în care circulă și acum, adică „Îmi este prieten Platon, dar și mai mare prieten îmi este adevărul”, proverbul a început să circule abia de prin secolul al XVII-lea, fiind popularizat și în magnificul roman „Don Quijote”, apărut în anul 1605, al scriitorului spaniol Miguel de Cervantes, care a plasat aceste cuvinte într-o replică a emblematicului său personaj.

Două secole vai târziu, și Ludovic al XVIII-lea, regele Franței (în 1814, 1815-1824), a adaptat adagiul latin în forma: „Amicus Plato, sed magis amica Natio” („Platon este prietenul meu, dar Națiunea (franceză) îmi este un prieten și mai apropiat”).

Și acum, în plin mileniu al treilea, sentința „Amicus Plato, sed magis amica veritas” este o pledoarie concentrată pentru adevăr ca valoare umană universală.

Totuși, unele parafraze moderne sunt cam mercantile și cinice, cum e, bunăoară, calamburul: „Îmi e prieten Platon, dar platina e mai

Îmi este prieten Platon, dar mai prieten îmi este adevărul

scumpă”. Sau alta, mai jovială: „Îmi e prieten Platon, dar adevărul e în vin”.

În fine, un banc spiritual despre filozofii care figurează în acest text: Socrate nu-și nota niciodată ideile, considerând că expunerea în scris slăbește memoria. Această idee a ajuns până în zilele noastre, datorită faptului că a fost notată de Platon.

Jacuzzi, o afacere de familie

J

Un simbol al luxului, al desfătărilor delicioase pe care puțini și le pot permite este instalația desemnată de cuvântul „jacuzzi”, un anglicism care se scrie cum se scrie, dar se citește englezește – „gekuzi”. Sună cam bizar și pare să aibă sonorități în aparență japoneze acest termen nu prea poetic cu care e botezat un fel de unealtă igienică instalată, de regulă, prin casele și hotelurile celor bogați. Sonoritățile japoneze sunt înșelătoare, probabil pentru că amintesc de denumirea mafiei nipone – yakuza –, dar la originile cuvântului jacuzzi se află compatrioții unei alte mafii, nu mai puțin celebre...

Înainte însă de a vorbi despre ei, voi mai menționa că puțini aleși au gustat din deliciile acestei îmbăieri, astfel că uneori se produc confuzii, ca în bancul în care doi polițiști opresc un automobil la volanul căruia e un preot cu o mână bandajată. „Ce-ai pățit, părinte?” „Am alunecat și-am căzut în jacuzzi”, răspunde preotul. „Am înțeles, mergi cu Dumnezeu”. După ce preotul pleacă, polițistul îl întreabă pe partenerul său: „Ce-o fi fiind jacuzzi?”, la care acesta răspunde: „De unde să știi, eu doar nu umblu la biserică...”

Dincolo de confuziile hazlii de prin bancuri, dicționarele ne explică cu toată seriozitatea că jacuzzi este o cadă sau piscină mică cu hidromasaj, adică echipată cu un mecanism care agită apa, iar această apă agitată contribuie la relaxarea organismului și a psihicului. Unele dicționare descriu obiectul cu cuvinte mai simple, dar parcă mai precise: mic bazin de jeturi de apă sub presiune, care creează vârtejuri relaxante.

Cuvântul „jacuzzi” este un substantiv comun provenit de la un nume propriu – numele italian Jacuzzi pronunțat englezește – deoarece în italiană se pronunță „iakuți”. Firma cu acest nume a fost fondată în anul 1915 de 7 frați Iacuți (în pronunția italiană scrisă românește), care au emigrat din Italia, de prin regiunea Veneției, în Statele Unite, și au devenit, astfel, Jacuzzi. Inițial, firma producea aparate de zbor, apoi și-a schimbat profilul, optând pentru fabricarea pompelor hidraulice destinate agriculturii.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, un copil din acest clan de imigranți s-a îmbolnăvit chiar după naștere de o formă gravă de artrită și avea nevoie în fiecare zi de masaj și de hidroterapie. Pentru a asigura permanența procedurilor curative, tatăl băiatului, Candido Jacuzzi, a inventat în anul 1956 primul prototip al căzii cu hidromasaj. El a adaptat proprietățile pompelor agricole la necesitățile hidro-

masajului. În anul 1968, Roy Jacuzzi, reprezentantul celei de-a treia generații a familiei, a brevetat invenția și a lansat pe piață prima cadă cu hidromasaj, numită „Roman Bath”, adică baia romană, iar ulterior frații au tot perfecționat-o și au comercializat-o în toată lumea.

Succesul acestei căzi este asigurat de jeturile de apă pompate lateral, care creează un amestec de apă și aer în proporție de 50/50 pentru un hidromasaj ideal.

Conform tradiției, produsele acestei firme au fost numite „jacuzzi”, după numele proprietarilor și inventatorilor. Obiectul devine și un „status symbol” (adică un obiect perceput ca indicatorul unui statut economic și social deosebit) grație unui spot TV în care apărea vedeta de film Jayne Mansfield, unul dintre sex-simbolurile blonde ale anilor '50 din SUA, într-un jacuzzi aurit în formă de inimă. Produsele firmei au fost promovate publicitar și de alte nume sonore ale Hollywoodului, precum Rita Hayworth și Marilyn Monroe, sex-simboluri și ele ale Hollywoodului postbelic. Cu timpul, prin extensiune de sens, au ajuns să fie numite „jacuzzi” toate căzile cu hidromasaj, chiar și cele produse de alte firme.

Compania Jacuzzi există, activează și chiar prosperă și în zilele noastre. Sloganul firmei este „Jacuzzi: Water that moves you”, adică, „Apa care te mișcă”.

Revenind la aspectul lingvistic, menționăm că „jacuzzi” este un substantiv neutru, declinat ca atare, cu pluralul „jacuzziuri” și forma hotărâtă „jacuzziul”.

Cuvântul s-a instalat statornic în limba română, figurând, de exemplu, de peste 10 milioane de ori pe motorul de căutare Google în limba noastră. Semn că și instalația și-a cam pierdut exotismul și statutul privilegiat de a dezmierda cu jeturi subacvatice doar trupuri elitare...

Odată cu asta s-au democratizat, uneori până la vulgarizare, și bancurile despre jacuzzi. Iată un exemplu: „Întrebare: De ce mănâncă blondele fasole vinerea? Răspuns: Ca să facă jacuzzi sâmbătă...”

Jandarm, polițist, milițian, carabinier

Ne sunt familiare – unora mai mult, altora mai din auzite și din filme, diferitele denumiri ale reprezentanților forțelor de ordine – polițist, milițian, jandarm și carabinier. Ar fi curios să aflăm de unde vin aceste denumiri, că unde ne duc uneori purtătorii lor știm, din păcate, atunci când ajungem în contradicție cu ordinea publică.

Am avut de-a face pe vremuri cu milițianul, acum o avem cu polițistul. În perioada interbelică se zice că jandarmul român aplica palma la îndreptarea moravurilor și menținerea ordinii publice, iar acum moravurile și ordinea sunt ocrotite de carabinieri, dar deja fără aplicarea scatoalcelor.

Cuvântul „poliție” provine la noi din germanul „Polizei”, derivat, la rândul său, din latinescul „politia”, care înseamnă „stat, orânduire de stat”. Dar și cuvântul latin provine de la grecescul „politeia”, adică „afaceri de stat, formă de guvernământ, stat”, care are la bază cuvântul „polis”, cu sensul „cetate”, iar mai apoi – „stat”.

În calitate de adjectiv, cuvântul „polițist” figurează în denumirea unui gen sau subgen artistic: „roman (sau film) polițist”, adică roman (sau film) în care sunt înfățișate fapte criminale mai mult sau mai puțin misterioase, al căror secret este descoperit în cele din urmă prin ingeniozitatea unui polițist sau a unui detectiv. E un calc după franceză: „roman policier”. În engleză, același gen de carte se numește și „police novel”, dar și „crime fiction”, și „detective story”, și „murder mystery”, și „mystery novel”. În limba rusă, genul se numește „детективный роман” sau „детектив”.

„Miliție” este un cuvânt vechi, care provine din latinescul „miles”, adică „soldat”. În latină, „militia” însemna „serviciul militar și oaste”, precum și „campanie militară, marș (pohod)”, de la verbul „milito” – „a fi soldat, infanterist”. Deci, în Roma antică, termenul „miliția” desemna serviciul militar al soldaților infanteriști. În Europa medievală, milițiile au fost forme paramilitare de organizare a cetățenilor pe timp de război, adică detașamente de voluntari.

Miliția ca formă a serviciului de ocrotire a ordinii publice a apărut în cadrul Comunei din Paris din anul 1871, când a fost lichidată prefectura poliției, iar asigurarea ordinii publice și a securității cetățenilor le-a revenit batalioanelor de rezerviști ale Gărzii Naționale. În aceeași cheie, în Rusia, în decursul revoluției din februarie 1917, Guvernul Provisoriu a lichidat Departamentul de Poliție și l-a înlocuit cu miliția populară, subordonată organelor de autoadministrare locală. În Rusia Sovietică, ideea a fost preluată și a fost înființată Miliția Muncitorească și Țărănească. Și în România populară și socialistă polițiștii au fost înlocuiți cu milițienii.

Cuvântul „jandarm”, care în România s-ar putea suprapune peste cuvântul „polițist”, vine din franceză, unde are forma de plural și înseamnă „oameni ai armelor”: „gens”, oameni, și „d’armes”, de arme. În Franța, trupele de jandarmi au apărut în anul 1791, apoi practica și denumirea respectivă a fost preluată și de o serie de alte țări. Cel mai celebru jandarm e, desigur, cel interpretat de Louis de Funès într-o serie de comedii de prin anii ’70 ai veacului trecut, care au generat hohote de râs în cinematografele din toată lumea.

Este curios că cuvântul „jandarm” are în limbajul argotic românesc și un sens ironic, care ar pune pe jar mișcările sociale ce veghează la căpătâiul corectitudinii în relațiile de gen. Acest sens este cel de

femeie cu înfățișare masculină și comportament autoritar și, în registrul glumeț, sensul mai general de nevastă, soție.

În Republica Moldova, rolul jandarmilor le revine carabinierilor, cuvânt introdus de primul premier postsovietic, Mircea Druc, care se pare că era cel puțin în unele privințe italoofil. În Italia, soldații trupelor de interne se numesc carabinieri. În perioada napoleonică, acest termen desemna un tip de soldați pedestri din infanteria ușoară, înarmați cu carabine. După 1871, anul unificării Italiei, carabinierilor le-a revenit și sarcina de a menține ordinea publică, și de atunci sunt un corp de armă aparte în această țară. Denumirea a fost preluată și de forțele de interne din statul sud-american Chile. În Spania se numesc „carabineros” agenții vamali, noi însă nu am împrumutat termenul cu acest sens.

Carabinierii figurează și într-o expresie fixă și ironică, și anume, „carabinierii lui Offenbach”. Compozitorul francez de origine germană Jacques Offenbach este considerat întemeietorul operetei moderne ca gen de sine stătător al teatrului muzical în jumătatea a doua a secolului al XIX-lea. Operetele lui erau pline de umor suculent și de aluzii satirice și de aceea și-au câștigat o vastă popularitate în toată Europa. În această cheie a satirei sociale, în mai multe din operele lui Offenbach, atunci când intervin carabinierii italieni sau spanioli, aceștia sosesc, pentru a face ordine sau a pune mâna pe tâlhari (de exemplu, ca în opereta „Briganzii”), totdeauna prea târziu, fapt pe care ei înșiși îl subliniază printr-un cuplet în care cântă: „La spartul târgului sosim!”.

De aici s-a născut vorba adesea folosită pentru a-i ironiza pe acei agenți ai ordinii publice care ajung la fața locului abia după ce dezordinile sunt comise și devastările consumate: „Au sosit și ei ca și carabinierii lui Offenbach”. Mai târziu, expresia a fost extinsă și la pompierii sosiți după incendiu, și la ajutoarele venite după ce nu mai e nevoie de ele etc., etc.

Închei relatarea despre etimologia câtorva termeni din domeniul menținerii ordinii publice fără să respect tradiția de a o face cu un banc, deoarece bancurile despre polițiști, milițieni, jandarmi și carabinieri sunt extrem de multe și nici pe departe toate meritate de personajele în cauză. Mai bine ne-am gândi că dacă oamenii aceștia, cu toate bunele și relele lor, n-ar exista, precis că nu ne-ar arde de bancuri...

Janta, obada și geanta

Cuvintele „jantă” și „geantă” sunt oarecum asemănătoare și de aceea unii le cam confundă. Ca să vă ajut să evitați confuziile, vă voi împărtăși ce-am găsit prin dicționare. Janta este partea exterioară periferică a unei roți de autovehicul, de bicicletă, motocicletă etc.,

construită astfel încât să permită montarea pe roată a unui pneu. Pneul este un ansamblu format dintr-o cameră de aer comprimat și o anvelopă, fixat la roțile anumitor (auto)vehicule.

Termenul „jantă” provine din francezul „jante”, un neologism păstrat în limba română odată cu răspândirea în România a automobilului și care e sinonim cu termenul „obadă” de la roata de lemn a carului.

Obada este fiecare dintre bucățile de lemn încovoiate care, îmbinate, alcătuiesc partea circulară a unei roți de lemn (la car, la căruță, la moară etc.). Mai general, e numită „obadă” partea circulară a unei roți de lemn, peste care se montează șina. Sensul și mai general al cuvântului „obadă” este „partea periferică a roții unui autovehicul, peste care se montează cauciucul”, adică este sinonim cu „jantă”.

Expresia „A rămâne (sau a fi) pe jantă” are sensul propriu de a avea cauciucul dezumflat și, în registrul familiar, sensul figurat de a rămâne fără bani, a fi lefter. Dar în același limbaj familiar circulă și expresia „a rămâne pe geantă”, cu sensul „a fi într-o dificultate, într-o încurcătură”. Circulația frecventă, în vorbire, a acestei formule incorecte a fost explicată mai demult de lingvistul Alexandru Graur prin faptul că aceasta i se datorează unei false analize: deoarece în graiurile din Moldova și din unele zone ale Transilvaniei sunetul „gi” literar se pronunță ca un „j” înmuiat, s-a creat impresia că „jantă” ar fi o pronunție regională pentru „geantă”; așadar, ar fi, chipurile, normal ca un șofer, când i s-a spart camera de la o roată, vorbind adecvat, să spună că este „pe geantă”. Astfel s-a ajuns ca dificultatea, încurcătura în care se află cineva să fie imaginată, folosindu-se expresia respectivă, ca un reflex de neajutorare al celui descurajat șezând pe o... servietă goală sau pe o „mapă” deșartă. La o adică, imaginea aceasta amintește întrucâtva de cazul în care cineva face o „boacăna” și se spune că acesta „și-a dat foc la valiză”.

Este curios că în „Testul administrat la concursul de admitere în școlile de agenți de poliție” la limba română din anul 2004, la tema paronime, candidaților li se cere, între altele, să recunoască și formularea corectă pentru enunțurile „Mașina a rămas pe geantă” și „Janta femeii s-a rupt”.

Unora le dă de furcă pluralul, care este „jante”, în timp ce ei formulează „jenți” prin analogie cu pluralul „genți” al substantivului „geantă”.

De altfel, dicționarele de pe la mijlocul secolului trecut dau și cuvântul „geantă” ca formă a lui „jantă”. În dicționarele mai noi, geanta este ceea ce știm cu toții – un obiect din piele, din pânză, din material plastic etc., având în interior una sau mai multe despărțituri, care servește la transportarea cu mâna a unor acte, cărți, caiete etc.

Acesta provine din turcescul „canta”, răspândit în Balcani – „čanta” în limbile bulgară și sârbă și „dziánta” în neogreacă.

Sinonimele cel mai frecvent utilizate ale acestui cuvânt sunt „servietă” și „poșetă”.

Și cuvântul „geamantan”, sinonimul „valizei”, face parte din moștenirea otomană, provenind de la turcescul „camadan”. L-au moștenit și grecii, dar îl pronunță în felul lor – „tzamantani”, l-au preluat și rușii în forma „cemodan”.

Revenind la terminologia automobilistică, să ne amintim cum se numește obiectul montat pe jantă. După cum am citat mai sus din dicționar, este pneul, dar este foarte des folosit și cuvântul „cauciuc”, adică se zice că autoturismele au jantele încălțate cu cauciucuri. Este un sens figurat sau extins al cuvântului „cauciuc”, ce desemnează o substanță utilizată la fabricarea anvelopelor sau pneurilor cu care sunt încălțate jantele. Uneori li se mai spune în limbaj popular și „gume”. Și pluralul acestui cuvânt are de suferit – în loc de „cauciucuri”, unii zic „cauciuce”, și chiar și mai ciudat – „caucioace”. Gura lumii n-o astupi cu una, cu două, și totuși forma corectă este „cauciucuri”.

Și, în fine, un banc întrucâtva pe temă. La o vulcanizare vine un automobil marca de lux Infinity cu o pană de cauciuc, la volan fiind o blondă îngrijită și arătoasă. Se dă jos din mașină și începe a le explica lucrătorilor faza cu pneurile. Aceștia demontează anvelopa de pe jantă pentru a o schimba, după care unul dintre ei întreabă: „Cu ce umflăm anvelopele?” Tipa: „Ce opțiuni aveți?” Băiatul se gândește că e timpul să facă ceva mișto de ea și-i spune: „Avem aer cu miros de piersici, căpșună...” Toți lucrătorii de la vulcanizare încep a chicoti. „Și cât costă?” „10 dolari. Toate 4 roți.” Toată lumea abia de se abține să râdă cu glas tare. Blonda: „Îl aleg pe cel cu căpșună...” Toată vulcanizarea moare de râs, lumea încearcă să se stăpânească cumva – în zadar. Blonda, fără o urmă de zâmbet, îi mulțumește financiar lucrătorului și pleacă. Peste câteva zile, la aceeași vulcanizare vine același Infinity din care coboară un tip solid și întreabă: „Aici ați reparat anvelopa acum 2 zile?” Bărbatul: „Deci să înțeleg că aici roțile de la automobilul soției mele au fost umflate cu aer cu miros de căpșună?” Proprietarul vulcanizării: „Hm... da... aici...” Bărbatul: „Ține 50 de dolari! De trei zile tot spun povestea asta și toată lumea moare de râs!”

K

Litera K, kappa necesară și supefluă

Este o literă a cărei prezență în scrisul nostru e oarecum bizară. Printre toate literele noastre autohtone de obârșie latină s-a strecurat și și-a găsit loc intrusa elenă K, numită grecește și kappa. De ce am acceptat-o și de ce o tolerăm?

De dragul, să zicem așa, al istoriei.

Bunăoară, lingvista Rodica Zafiu consideră că litera „k” ne permite să observăm succesiunea modelor și a influențelor culturale din spațiul românesc de-a lungul veacurilor. Fiind preluată din alfabetul grecesc de alfabetul chirilic, folosit timp de secole în cultura română veche (și în cea moldovenească sovietică, dar asta e o altă poveste), „k” a fost înlocuit cu „c” odată cu trecerea la alfabetul latin. Această substituție a reprezentat o manifestare a voinței de apropiere de ortografiile limbilor romanice moderne – franceză, italiană, spaniolă etc. Dar semnul grafic „k” a fost preluat și de aceste limbi romanice și nu doar de ele – acesta e internațional: din alfabetul grecesc a trecut în cel latin, fiind apoi utilizat în alfabetele limbilor moderne din diverse familii: mai mult în limbile germanice, mai puțin în cele romanice. Actualmente îl întâlnim în forme internaționale care transcriu cuvinte de diverse origini, inclusiv exotice. De exemplu: „koala” din limbile aborigenilor australieni, „kamikaze” din japoneză, „kibbutz” din ebraică. În cultura română, „k” a devenit cu timpul un semn al influențelor străine neasimilate. Dicționarul explicativ al limbii române cuprinde circa 80 de cuvinte care încep cu litera „k”; majoritatea conțin elementul „kilo-”.

Este curios și paradoxal că nici chiar influența rusă oficială asupra României din anii ‘50 ai secolului trecut nu a impus mai masiv litera „k” în alfabetul românesc odată cu cuvintele importate din lexicul socialist rus. De exemplu, dicționarele românești conțin formele colhoz («cooperativă agricolă») și culac («chiabur»), ortografiate cu litera „c”, în timp ce în franceză grafia acestor rusisme este „kolkhoze” și „koulak”, iar în italiană „kolchoz” și „kulak”. Adică, în română termenii rusești care conțineau litera „k” au fost „latinizați” prin înlocuirea lui „k” cu „c”. Abia mai târziu, în bună parte prin intermediul limbilor occidentale, litera „k” ajunge să figureze în cuvinte ce desemnează fenomene tipic sovietice, bunăoară „perestroika”.

De mai multă vreme, „k” e asociat mai ales cu limbile germanice: cu germana (de exemplu, cuvântul Kitsch e german) și, mai ales, cu

engleza. Marca „anglo-americană” e conservată în împrumuturi – „rock”, „folk”, „marketing”, „weekend”, „OK”.

În ultimii ani, fenomenul a luat proporții mari și are și unele manifestări noi. În primul rând, s-au înmulțit anglicismele neadaptate grafic, adică preluate așa cum sunt. Această tendință este întemeiată pe prestigiul cultural al limbii engleze. Astfel că neologismele recente sunt utilizate în forma lor originală: „look”, „market”, „killer”, „broker”, „desktop” etc.

O altă utilizare a literei „k” este ludică, adică jucăușă, și apare în mesaje de pe forumuri, chat-uri, SMS-uri. În aceste forme de comunicare se manifestă nevoia de abreviere, rapiditatea, dar și intenția de originalitate, încifrarea mesajului, marcarea apartenenței la o comunitate de „inițiați”. Se scriu cuvinte românești cu „k” în loc de „c” fără ca înlocuirea respectivă să fie logică și necesară – „korekt”, „kefuri”, „kontsinuturi” și chiar „ke faki?”. Și mai recentă e folosirea rebusistică a literei „k”, cu valoarea dată de numele ei – „ca” sau, renunțând la diacritice, „că”. „K” face parte dintr-un cod de abrevieri al mesajelor telefonice, obligatoriu scurte – „cred k”, „shtiu k”, „ink mai merge”, „dak” – „dacă”, „mik” – „mică”, „adik” – „adică” etc.

Deci litera „k” nu se dă bătută și câștigă popularitate, chiar dacă dicționarele nu-i atestă utilizările postmoderne digitale. Cum vor proceda dicționarele viitorului? Vom trăi și vom vedea kum.

Karateka, judoka, aikidoka

Ziceam că, de regulă, cuvintele din limba română care se scriu cu litera „k” sunt de origine străină, fiind preluate din limbi cu alte alfabetice sau modalități de scriere. Unele dintre ele au sonorități cam exotice pentru auzul nostru. De exemplu, cuvântul japonez „karateka”, dar și alte elemente lingvistice legate de artele marțiale orientale devin familiare și pentru restul lumii.

Este curios că, deși artele marțiale importate din Asia sunt foarte populare și pe meleagurile noastre, terminologia corespunzătoare este adoptată cam cu scârț de dicționare. Cuvântul „karateka” este definit ca „persoană sau sportiv care practică karate” de două dicționare de neologisme, dar nu și de dicționarele explicative generale. Sportul ca atare, karate, este mai agreat de dicționarele explicative, care îl definesc ca metodă japoneză de luptă ce folosește în atac sau apărare mișcări rapide și violente, fără a apela la vreo armă. Versiunea romanizată sau internaționalizată – „karatist” – este prezentă doar în dicționarele ortografice, nu și în cele explicative sau enciclopedice. Dar, deși dicționarele sunt cam neospitaliere cu acest cuvânt, cred că el ar putea avea drept de reședință în lexicul limbii române, măcar și pentru că a fost adoptat cu tot cu sonoritatea lui japoneză de limbi atât

de diferite ca engleza, spaniola, italiana, poloneza, rusa și finlandeza, dacă e să ne limităm la câteva.

Paradoxal, dar cei care practică o altă luptă japoneză, judo, sunt tratați cu mai multă ospitalitate de dicționare – sunt atestate deopotrivă substantivele „judoka” și „judocan”. Tustrele se scriu „judo”, „judoka” și „judocan”, dar se pronunță „giudo”, „giudoka” și „giudocan”. O variantă românizată ca „judoist” nu există. În schimb există în limba engleză, la fel cum „judoista” există în italiană deopotrivă cu termenul „judoka”, preluat din japoneză. În limba rusă, vocabula japoneză, care înseamnă „calea mlădioasă”, a fost modificată fonetic, astfel că la ruși „dziudoistul” este cel care practică „dziudo”.

În schimb denumirea artei marțiale nipone jiu-jitsu, din care a descins judoul, se pronunță aproape cum se scrie, adică „giu-gițu”, dar cei care o practică nu sunt numiți „jiujitsoka”, ci „luptători de jiu-jitsu”. La fel cum nu se numesc „aikidoka” cei care practică aikido, o altă artă derivată din jiu-jitsu – apropo, și cuvântul „aikido”, care în japoneză înseamnă „calea armonizării energiei”, e atestat doar de dicționarele românești de neologisme. Cei care o practică se numesc „aikidoka”, dar nu la noi – termenul e prezent în dicționarele explicative ale limbii engleze, nu și în cele românești.

Tot dicționarele de neologisme sunt singurele care conțin termenul „sumo”, o altă luptă japoneză, care se desfășoară pe un ring special, în care este declarat învins adversarul care cade primul pe podea, atinge podeaua cu mâna sau scoate în afara ringului unul ori ambele picioare. Nici luptătorilor de sumo lexicografii români nu le atribuie termeni ca „sumoist” sau „sumocani”, deși în engleză circulă nestingherit termenul „sumoist”. În japoneză luptătorii de sumo se numesc „rikishi” sau „sumotori”.

În schimb arta marțială coreeană taekwondo, destul de populară la noi, nu e prezentă decât în Wikipedia în limba română, termenul fiind ortografiat la fel ca în toate limbile europene de largă circulație – engleză, franceză, germană, italiană. Și dat fiind că nu e atestată nici denumirea probei sportive, și substantivul „taekwondist”, deși e compus în conformitate cu spiritul limbii române, lipsește din dicționare. Și în acest caz limbile europene nu se sinchiesc să legitimizeze compunerea substantivelor noi prin atașarea sufixului internațional „-ist”, foarte productiv aproape pretutindeni.

Probabil că ar fi cazul să le urmăm exemplul și să ne îmbogățim limba cu noi termeni trebuincioși și comozi.

Dar nu numai exoticii termeni orientali ne dau de furcă la adaptare și scriere. Li se întâmplă și celor occidentali să ne genereze dileme, confuzii și bătăi de cap. De exemplu, termenii care îi desemnează pe jucătorii de tenis. Bărbatul care practică „sportul alb” este numit

de dicționarul explicativ și „tenisman”, și „tenismen”, dar varianta „tenismen” este cea preferată de presa de specialitate, adică de presa sportivă. Probabil pentru că „tenisman” a fost preluat mai demult din franceză, pe când aceasta era lingua franca europeană și chiar mondială, iar „tenismen” s-a impus mai recent, când limba engleză a devenit limba principală de comunicare a omenirii globalizate. Dar este curios că și pentru cuvântul „tenisman” dicționarele indică pluralul „tenismeni”, urmând gramatica englezească în care „man” înseamnă „bărbat”, iar „men” – „bărbați”. De asemenea, este amuzant termenul feminin românesc care desemnează o jucătoare de tenis: „tenismenă”. Bizareria constă în faptul că acest substantiv feminin conține în structura sa elementul „man” sau „men”, care în engleză înseamnă „bărbat” sau „bărbați”. Dar bizareria este doar pentru cei care au obiceiul de a desface firul de păr în patru. Pentru că cuvântul „tenismenă”, ca și multe alte împrumuturi din alte limbi, s-a românizat într-atât, încât vorbitorii nu se complică să cerceteze elementele din care este constituit. Substantivul feminin „tenismenă” a fost creat într-una din modalitățile tradiționale ale limbii române – s-a adăugat terminația feminină „ă” la substantivul masculin. Ca în cazurile „atlet” – „atletă”, „artist” – „artistă”, bunăoară. Și de aceea dicționarele nu se sinchisesc deloc, și bine fac, să ne recomande cu toată autoritatea lor academică această formă ca normă.

Și, după ce ne-am lămurit cu terminologia, să gustăm dintr-un banc despre Bulă-karateka. Bulă s-a înscris la karate și se antrena din greu ca să ajungă cel mai bun. Într-o zi reușește să ajungă în ring cu cel mai bun karateka la care acesta îi spune: „Măi Bulă, dacă îți aplic o lovitură, te trezești după 3 zile”, la care Bulă zice: „Nu te cred!” Maestrul îi dă lovitura, Bulă se trezește după 3 zile și îl întreabă: „Ce a fost asta?” Karateka îi răspunde: „Procedul «Cheia dragonului»”. Bulă zice: „Dacă îți aplic eu o lovitură, o săptămână nu te trezești!” Marele karateka nu crede. Bulă lovește, karateka cade, se trezește după o săptămână și, curios, îl întreabă: „Ce a fost asta, niciodată nu am mai pățit așa, să stau o săptămână în comă?”. La care Bulă răspunde: „Cheia franceză”.

Karma noastră cea de toate zilele

Cuvântul „karma” a ajuns foarte la modă în toată lumea, și pe la noi odată cu pasiunea pentru practicile religioase orientale. Când cineva pățește ceva, zicem că așa îi este karma, iar când îi pică norocul cuiva, unii zic că e pentru că are karma bună.

Ceea ce știm sau ni se pare că știm noi astăzi despre „karma”, cuvânt care a ajuns să fie folosit în viața de zi cu zi, este că e echivalent cu expresia „după faptă și răsplată”, fie în sens pozitiv, fie negativ. Adică, este ceea ce te face să primești ceea ce meriți, în funcție de compor-

tamentul tău. Dar karma nu funcționează imediat, așa cum ne-am obișnuit să calificăm unele întâmplări, de exemplu, m-ai vorbit de rău și apoi a început să te doară o măsea.

Dar ce este karma, ce înseamnă termenul?

Karma este un concept hindus și budist care spune că toate acțiunile unei persoane, dintr-un șir de reîncarnări succesive, îi influențează destinul. În esență, karma este o justiție retributivă. Adică ești pedepsit sau răsplătit, dar într-o viață viitoare, în funcție de faptele tale din existența prezentă. Conceptul nu poate fi înțeles și nici nu este valabil fără credința reîncarnării.

Conform definiției oficiale, karma este un concept filozofic-religios, conform căruia nicio acțiune nu rămâne fără urmare. În hinduism, jainism, budism și alte religii orientale karma este o forță impersonală care cântărește toate faptele în decursul vieții și determină, în ciclul de transmigrare a sufletelor, calitatea vieții următoare. Orientalii consideră că orice acțiune poate avea urmări într-una din viețile viitoare – religiile lor presupun și credința în metempsihoză, adică în reîncarnarea sufletelor.

În limba sanscrită, vechea limbă a Indiei și una dintre primele limbi indo-europene scrise, „karma” înseamnă literalmente „acțiune”. Adică, conform acestei doctrine esențiale a budismului și hinduismului, fiecare acțiune, fiecare decizie fizică sau spirituală are o urmare obligatorie, pozitivă sau negativă. Spre deosebire de noțiunea de „păcat” din religia creștină, conceptul karmei nu se referă doar la faptele rele. Este mai degrabă sinonim cu fatalitatea, destinul sau legea firii.

Iată cum a rezumat în câteva cuvinte karma un faimos călugăr budist tibetan, Padmasambhava: „Dacă vrei să-ți cunoști viața trecută, uită-te la condițiile vieții tale actuale. Dacă vrei să afli cum va fi viața ta viitoare, uită-te la acțiunile tale din prezent”.

Deși suntem departe de religiile orientalilor, esența karmei este definită și de proverbele noastre neaoșe „Ce vei semăna, aceea vei culege” și „Cum îți vei așterne, așa vei dormi”. Utilizând noțiuni mai savante, am putea prezenta karma drept raportul dintre cauză și efect.

În cheie umoristică, cineva spunea că s-a deschis un nou restaurant numit „Karma”, care nu are meniu, pentru că fiecare client primește... ceea ce merită.

Și dat fiind că am pomenit de „metempsihoză”, să dezghiocăm și acest termen. Este un cuvânt de origine greacă – „metempsihsis” –, care a pătruns în limba română prin intermediul limbii franceze și denumeste „credința potrivit căreia după moarte sufletul parcurge un lung șir de reîncarnări succesive, în oameni, plante și animale, în vederea purificării”. În „Mahabharata”, una dintre cele mai vechi

epopei indiene, metempsihoza este prezentată astfel: „Așa cum un om își aruncă hainele vechi, pentru a îmbrăca altele noi, la fel și sufletul, abandonându-și trupul uzat, călătorește în alte trupuri, noi; un om cu multe păcate fizice va renaște într-o formă vegetală, cel care a păcătuit cu cuvântul va lua trupul unei păsări sau al unui animal, iar cel care a păcătuit cu gândul se va reîncarna în om, dar trăind în cele mai grele condiții”.

Pe blogul său, scriitorul Dan Alexe invocă textul clasic indian „Bhagavad Gita” (secțiune din „Mahabharata” care conține esența hinduismului, inclusiv elementele de bază din yoga): zeul Krishna îi spune lui Arjuna: „Karm karo”, adică „Fă-ți treaba (fără a te gândi la roadele ei)”. Prin prisma acestui îndemn, „karma” este suma faptelor cuiva, treabă, lucru, și e format, cu sufixul „-ma”, de la aceeași rădăcină „kar” de la care avem și imperativul „karo!” – „fă!” Verbul este „karami” – „eu fac”, „karasi” – „tu faci” etc.

Îndemnul lui Krishna din „Bhagavad Gita” – „Karm karo” – este învățat de secole de către copii în toate școlile indiene.

Iar în România, prin cartiere țigănești, e frecventă întrebarea: „So karès?”, adică „Ce faci?”. Romii vorbesc, probabil, fără s-o știe, în limba sanscrită. Dan Alexe menționează că din cauza izolării lor sociale, chiar și în urmă cu peste o mie de ani în India, limba romanès, țigăneasca, a rămas cea mai arhaică și mai apropiată de sanscrită dintre toate limbile indiene. Și că la o analiză mai atentă pricepi că noțiunea de „karma” din hinduism, budism și yoga nu e altceva decât „fapta”, suma faptelor, prezentă și în întrebarea țigănească „so kares?”.

Conceptul karmei figurează, în primul rând, în religiile orientale din India, dar a fost prezent și în sistemele filozofice și religioase ale Antichității grecești, precum orfismul, învățăturile lui Pythagora, „Dialogurile” lui Platon. În epoca modernă, termenul „metempsihoză” apare în operele filozofice ale lui Schopenhauer, dar și în literatură, în scrierile lui Mihai Eminescu, Edgar Allan Poe, Herman Melville, James Joyce, Mircea Eliade, Liviu Rebreanu.

Și în literatura populară, reprezentată de bancuri, această noțiune și-a găsit locul pentru a înveseli lumea. Iată două mostre de „umor karmic”.

În avion un pasager i se plânge vecinului de alături:

— Am karma proastă, mereu dau de tot felul de belele.

Tocmai atunci stewardesa anunță că avionul cade în mare.

— Dar nu intrați în panică, stimați pasageri. Vă vom da niște fluierașe, cu care să speriați rechinii.

— Ai să vezi, zice pasagerul ghinionist, ori o să-mi dea un fluieraș fără gaură, ori o să dau eu de-un rechin surd.

Și celălalt, despre karma bună:

- Săptămâna asta am noroc, zice o doamnă automobilistă.
- Dar cum rămâne cu biciclistul peste care ai dat cu mașina?, o întreabă interlocutorul.
- Păi vorbeam de karma mea, nu de a biciclistului!

L

**„La” sau „în”?
Dăm la cineva
sau dăm
cuiva?**

Să lălăim nițel, dar nu în sensul să cântăm, ci în sensul să ne referim la prepoziția „la” și la locul ei în unele construcții gramaticale când proprii, când improprii limbii române literare.

Cea mai flagrantă utilizare neregulamentară a prepoziției se datorează avântului nostru eurointegraționist. Odată cu încălecarea vectorului european nu numai sub aspect geopolitic, ci, mai ales, pe calea emigrării economice, moldovenii au început a calchia expresii și structuri gramaticale din alte limbi decât cea rusă, din care calchiau când ne aflam în componența Uniunii Sovietice. Una dintre primele expresii ce denotă amprenta limbii din țara-gazdă este referința devenită deja celebră la persoanele care lucrează „LA Italia” sau au plecat „LA Italia”. Nu e un calc propriu-zis, ci e mai degrabă preluarea articolului feminin hotărât „LA” din limba italiană. Italienii spun „La Italia” sau „La Francia” când e vorba de denumirea țării, dar atunci când e indicat locul aflării, ei zic „in Italia”, iar când e vorba de destinație – „vado in Italia”, adică „merg în Italia” sau „mă duc în Italia”. Este curios faptul că moldovenii noștri au extins utilizarea prepoziției „LA” dincolo de spațiul italoфон și o atașează și la alte țări, departe de sfera latinității, la care se referă ca la o destinație sau la un loc de sejur – de exemplu: s-a dus la Portugalia, lucrează la Rusia.

În limba română formularea corectă este la fel ca în italiană – „În Italia”. Conform regulilor gramaticale, utilizăm prepoziția „LA” atunci când vorbim despre plecarea într-un loc sau într-un oraș: de exemplu, la Orhei sau la Telenești, la Budapesta sau la Amsterdam; la fel zicem – la teatru, la circ, la restaurant, iar atunci când destinația este o țară, e folosită prepoziția „ÎN”: în Bulgaria, în Suedia, în Canada.

Dar și în alte contexte sunt utilizate construcții din registrul popular sau familiar al limbii, care sunt calificate drept incorecte în limba literară. Este vorba de folosirea construcțiilor prepoziționale în locul dativului flexionar. Dacă această explicație vi se pare prea încărcată de terminologie gramaticală, să apelăm la exemple concrete, care sunt mai simple și mai clare.

De pildă, enunțul „Tata le-a adus daruri la copii” este de preferat să fie formulat altfel: „Tata le-a adus daruri copiilor”; sau „Martorul le-a spus la toți ce-a văzut” se traduce în limba literară corectă ca „Martorul le-a spus tuturor ce-a văzut”. Apariția formulării cu prepoziția „la” este cu atât mai ciudată, cu cât la întrebările cazului dativ: „Cui

a dat?” și „Cui a spus?” răspunsul firesc parcă se impune de la sine: copiilor și, respectiv, tuturor.

În ultimul timp însă, e curios că dativul e înlocuit cu aceste construcții nu numai în uzul popular, ci și în vorbirea cultă – probabil sub influența limbii engleze, în care construcțiile cu prepoziții sunt mai multe decât formele flexionare.

Deci, deși expresiile cu prepoziția „la” nu sunt propriu-zis eronate, ci doar dintr-un alt registru stilistic, de regulă, este mai firesc pentru limba română să folosim dativul. Adică, nu: „Le-am spus la amândoi”, ci „Le-am spus amândurora”. Sau nu „A dat la fiecare”, ci „I-a dat fiecăruia”. La fel, în loc de „Nu a spus nimic la nimeni” sună mai românește „Nu a spus nimic nimănui”, iar în loc de „Le-a distribuit informația la câțiva consumatori” e de preferat „Le-a distribuit informația câtorva consumatori”.

Între altele, forma de genitiv și dativ a numeralului colectiv „amândoi” – „amândurora” e recomandată de dicționare cu accentul pe „U”, în timp ce rostirea moldovenească e mai obișnuită cu accentul pe „O”, fapt consemnat și de opera eminesciană, de exemplu: „S-a dus amorul, un amic, supus amândurora, deci, cânturilor mele zic adio tuturor”. În cuvântul „tuturor” dicționarul ortografic recomandă accentul pe „O”, adică nu prea e clar care e logica – amânduror într-un caz și tuturor în altul, dar uneori regulile gramaticale, la fel ca și ordinele în armată, nu se discută, ci se execută.

Există însă și cazuri în care nu putem să nu folosim prepoziția „la” pentru a exprima dativul. Utilizarea ei este inevitabilă atunci când avem de a face cu un cuvânt sau un grup de cuvinte care nu poate marca dativul. De exemplu, spunem „Le-am comunicat unor prieteni sau câtorva prieteni” și nu „...la unii prieteni sau la câțiva prieteni”, dar nu putem evita prepoziția „la” când ne referim la doi, trei sau alt număr concret de prieteni. Adică, spunem „Le-am comunicat la doi prieteni sau la trei prieteni etc.”

Rezumăm: aceste formulări sunt și, în același timp, nu sunt greșite. Deși gramatica nu le recomandă, în uzul de zi cu zi construcțiile cu prepoziția „la” se întâlnesc la tot pasul. Oamenii vor să vorbească cât mai simplu și mai fluent, iar formele de dativ „amândurora” sau „câtorva” sunt cam îndepărtate ca formă de numeralul colectiv „amândoi” și numeralul nehotărât „câțiva” și par greoaie și arhaice. De aceea vorbitorii moderni preferă formulele mai schematice, cu cuvinte scurte, ca în limba engleză, care acum dictează tot mai mult și mai autoritar moda exprimării pe tot globul.

Vom trăi și vom vedea, uzul va decide dacă eroarea de azi va deveni sau nu norma de mâine...

„La” și „l-a”. Când și unde le scriem?

Este una dintre destul de frecventele, din păcate, greșeli de scriere comise – „la” în loc de „l-a” și invers. Este curios faptul că unii dintre cei care o comit, mai ales în mediul online, dau vina, de obicei, pe grabă, pe neatenție ori pe tastatură. Îi putem înțelege, pentru că obiceiul de a-i plasa altcuiva sau împrejurărilor cauza propriilor erori nu se limitează la domeniul gramaticii. În cazul dat însă, e greu de găsit o altă explicație credibilă decât faptul că persoanele care pun sau nu pun cratima anapoda pur și simplu nu știu să scrie corect gramatical. Cea care le joacă festa este ortograma.

Consultând Dicționarul explicativ al limbii române, ne amintim (sau aflăm) că ortograma este un model de scriere corectă, conformă cu regulile gramaticale, destinat unor exerciții de fixare și de consolidare a ortografiei în rândurile elevilor. Și tocmai ortogramele sunt principalele capcane ale limbii române.

Din aceeași sursă, să ne amintim și de definiția noțiunii de „cratimă”: semn grafic (-) folosit pentru a lega două sau mai multe cuvinte care se pronunță împreună, pentru a despărți cuvintele în silabe etc.; se mai numește și „liniuță de unire”.

Una dintre cele mai întâlnite greșeli sau confuzii se face între ortogramele „la” și „l-a”, iar unii dintre cei care o comit, când sunt prinși asupra faptei, întreabă care dintre cele două forme este cea corectă. Răspunsul la această întrebare este foarte simplu: ambele forme sunt corecte, însă depinde de contextul lingvistic în care sunt utilizate.

Care sunt aceste contexte și cum ne ajută să știm când să punem cratima și când să n-o putem? Nu sunt deloc complicate pentru oamenii care vor să scrie corect.

Ortograma „la” apare astfel, adică legat, fără cratimă, atunci când stă pe lângă un substantiv și indică locul, direcția sau timpul unei acțiuni. Răspunde la una dintre întrebările „unde?” și „când?”. De asemenea, se scrie legat atunci când este vorba despre nota muzicală „la”, cea dintre „sol” și „si”.

De exemplu:

Mă duc la serviciu. (Unde mă duc? La serviciu.)

Mă duc la prăvălie. (Unde mă duc? La prăvălie.)

Diseară voi mânca la restaurant. (Unde voi mânca diseară? La restaurant.)

M-am întâlnit cu amicii la ora 11. (Când m-am întâlnit cu amicii? La ora 11.)

Magazinul se deschide la ora 9. (Când se deschide magazinul? La ora 9.)

Ortograma „l-a” apare astfel (cu cratimă) atunci când stă înaintea unui verb la participiu, trecut, care descrie o acțiune, o mișcare

etc., și poate fi completată cu cuvintele „pe el”. Ea este alcătuită din pronumele personal „l” și verbul auxiliar „a”, care ajută la formarea timpului perfect compus.

De exemplu:

L-a luat (pe el) de mână.

L-a făcut (pe el) de răs.

Pe Vasile l-a dat tata la școală în această toamnă.

Ana l-a părăsit pe Călin pentru altcineva.

Din definiția cratimei din dicționarul de termeni lingvistici vom cita și alte cazuri de utilizare a acestui semn grafic, în afară de cel în care marchează rostirea împreună a două cuvinte diferite (l-a văzut, mi-a dat, și-a amintit etc.).

Cratima e folosită și la scrierea unui cuvânt compus, ale cărui elemente alcătuitoare își mai păstrează ceva din independența lor: Făt-Frumos, redactor-șef, bună-credință, floarea-soaretui, drum-de-fier, Valea-Trestieni, gură-cască, roșu-portocaliu, sud-american, astă-vară, după-amiază etc.

La fel, cratima e pusă la despărțirea unui cuvânt în silabe (pu-bli-ci-ta-te, re-naș-te-re etc.), la repetarea unor cuvinte (gata-gata, încet-încet, rânduri-rânduri; cioc-cioc-cioc, bla-bla-bla etc.), la desemnarea cantității aproximative la numeralele alăturate (doi-trei oameni, patru-cinci zile etc.), precum și în cuvintele rimate din vorbirea curentă (talmeș-balmeș, nitam-nisam, calea-valea etc.).

Despărțirea în silabe prin cratimă la mijloc de rând sau de enunț se face în textele literare și publicistice, din motive stilistice – de pildă, pentru accentuarea unei impresii sau a unui sentiment, ca în enunțurile: „Așa ceva este in-to-le-ra-bil!” sau „Am rugat să se facă li-niș-te!”.

Liniuța de unire se folosește chiar și atunci când există o cădere accidentală de sunete (asemănătoare cu aceea specifică folosirii apostrofului), cu condiția ca prin această cădere să se formeze o silabă între sunetele ajunse alăturate, ca în exemplele „m-a auzit”, „s-a dus”, „s-o prindă”, „c-un volum”, „c-o vază” etc.

Din glumele despre cratimă am întâlnit un text de stand-up comedy, care, deși e pro-gramatică, denotă cunoașterea ei cam aproximativă. O domnișoară declară: „Am întâlnit în sfârșit un tip care vorbea și scria perfect limba română. Până într-o zi, când a venit la mine și m-a surprins, spunându-mi hotărât: «Noi ne despărțim». Dobitocule, noi nu se poate despărți prin cratimă”. N-oi fi eu mare arbitru de comedie, dar îmi pare că gluma asta a cam dat-o în bară...

Labirintul și dedalul

Cuvântul „labirint” le este destul de cunoscut tuturor, mai ales cu sensul său figurat de încurcătură, încâlcitură de drumuri în care te orientezi cu greutate sau cu sensul de problemă, situație încurcată, fără ieșire. Sensul propriu, de construcție cu un mare număr de camere și de galerii, în care orientarea este extrem de dificilă, s-a modernizat și figurează în jocurile video pe calculator. Dar cuvântul „labirint” este foarte vechi și are o poveste antică interesantă și plină de simboluri.

Sensul principal al cuvântului „labirint” este „o construcție cu un număr mare de încăperi și de galerii, în care orientarea este foarte dificilă”. Celelalte sensuri se bazează pe cel principal – ele desemnează și grup decorativ de arbuști care alcătuiesc alei întortocheate, și totalitatea cavităților și a organelor care formează urechea internă, și un dispozitiv format din camere și compartimente foarte înguste, folosit în diverse instalații pentru a lungi parcursul unui fluid și a-i diminua astfel viteza. Și încă vreo câteva mecanisme de formă întortocheată din diverse domenii tehnice sunt numite „labirint”. La figurat, înseamnă orice încurcătură, problemă, situație fără ieșire.

Povestea unui labirint celebru este evocată de sinonimul său livresc, cuvântul „dedal”, care înseamnă și „labirint” la propriu, și la figurat – „încurcătură, învălmășeală, ceea ce e confuz, incurcat, lipsit de claritate”. El provine din numele propriu Dedal, purtat de un faimos arhitect, sculptor și inventator din mitologia greacă. Se zice că Dedal a inventat mai multe unelte, devenite apoi indispensabile în diferite activități umane: echerul, nivela cu bulă de aer, sfredelul și vela de corabie. Datorită acestei inventivități și abilități prolifică a legendarului Dedal, în limba greacă substantivul comun „dedailos” înseamnă „meșter iscusit”.

Care e totuși povestea meșterului iscusit și a labirintului? Regele Minos al Cretei i-a dat lui Dedal misiunea să-i construiască un edificiu în care să-l țină închis pe Minotaur, o ființă fabuloasă, jumătate om și jumătate taur, născută din dragostea nefirească nutrită de Pasiphae, soția lui Minos, pentru un taur. Erau exotice și pitorești chiar și adulterele în mitologia elenă.

Împreună cu fiul său, Icar, Dedal a construit labirintul din Cnossos, o mostră de inventivitate arhitecturală și inginerescă. În el era ținut monstrul canibal Minotaur. După ce i-a învins în război pe greci, regele Minos îl obligă pe regele atenian Egeu să-i trimită o dată la nouă ani câte șapte flăcăi și șapte fecioare pentru a hrăni Minotaurul. La a treia tranșă de furnizare a acestui meniu sinistru, Tezeu, fiul lui Egeu, li se alătură celor sacrificați și astfel pătrunde în labirint și omoară odioasa creatură. Dedal făcuse labirintul atât de încurcat, încât el însuși ar fi ieșit cu greu din întortocheata construcție. Dar Tezeu a

izbutit să iasă, deoarece Ariadna, fiica lui Minos, s-a îndrăgostit de el și i-a oferit soluția: un fir de ață care să-i arate calea de întoarcere. Ca să o scape de mânia tatălui ei, Minos, Tezeu i-a promis Ariadnei să o ia cu el la Atena. A părăsit-o însă pe drum, pe insula Naxos, unde, conform unei legende, a fost ucisă de Artemis, zeița vânătorii. Varianta mai cu happy-end este că s-a măritat pe aceeași insulă cu veselul zeu al vinului și petrecerilor, Dionis.

Din povestea Ariadnei și a lui Tezeu din mitul labirintului am mai moștenit o expresie metaforică – „Firul Ariadnei”, o expresie care a ajuns până la noi, în limba română, dar și în alte limbi, din îndepărtata Antichitate grecească, însemnând „fir călăuzitor, salvare, cale de a ieși dintr-o situație dificilă sau pentru a găsi un drum de întoarcere la o situație favorabilă”.

Regele Minos era convins că Dedal l-a ajutat pe Tezeu să omoare Minotaurul și drept pedeapsă l-a închis în labirint împreună cu Icar, poruncind să fie astupată ieșirea. Dar dat fiind că labirintul nu avea acoperiș, Dedal găsește ieșirea pe calea aerului. Din mulțimea de pene ale păsărilor mâncate anterior de Minotaur el confecționează două perechi de aripi, pentru el și pentru Icar, și le lipește cu ceară. Înainte de decolare, Dedal îl povățuiește pe fiu să nu se apropie prea mult de soare, ca să nu se topească ceara și să nu se dezlipească aripile. Dar în zbor, entuziasmat, Icar uită de povață și se avântă extaziat tot mai sus, ceara se topește și Icar cade în Marea Egee, se zdrobește de stânci și moare. Dedal reușește să se salveze și ajunge în Sicilia, unde trece prin aventuri despre care poate că vom vorbi cu altă ocazie, dacă o vom avea.

E o poveste plină de simboluri, labirintul simbolizând situațiile în aparență fără ieșire, dar care pot fi soluționate cu inteligență și inventivitate. Dedal simbolizează iscusința și înțelepciunea, Icar – avântul fără măsură al tinereții, firul Ariadnei – calea ingenioasă de salvare. Și, în fine, un banc despre situațiile labirintice moderne. Un organizator de nunți îl instrucează pe un tânăr care dorește să îmbrățișeze această nobilă meserie: „Nu se poate să aranjezi mesele în forma literei L!” „De ce?” întreabă discipolul. „Foarte simplu”, răspunde maestrul, „după opt toasturi această aranjare devine un labirint!”

M

Macadamul și McAdam

Cuvântul „macadam” sună frumos și parcă s-ar cere plasat în versuri însăilate în dulcele stil clasic, cu iz de chanson francezesc, dar în mod paradoxal desemnează o realitate prozaică inginerescă. Pentru că macadam înseamnă „îmbrăcăminte rutieră formată din mai multe straturi succesive de piatră spartă; drum pavat astfel”. Un pic mai precis, cu detalii tehnologice: „drum pavat cu piatră spartă mărunț, așezată în straturi suprapuse și comprimată cu un cilindru compresor”.

Dicționarele ne arată că l-am preluat din limba franceză, în care se scrie la fel, și ca și în germană, în care se scrie cu K: „Makadam”. De altfel, cuvântul a fost preluat și de limba rusă.

De fapt, toate limbile l-au preluat din limba engleză, în care acest gen de pavaj purta inițial numele persoanei care l-a inventat. John McAdam a trăit între anii 1756 și 1836 și a fost un inginer scoțian. A locuit din 1770 până în 1783 în America, unde s-a ocupat de comerț și afaceri și a fost încântat de drumurile de acolo. Întors acasă și văzând starea proastă a drumurilor din Scoția și din Anglia, McAdam a căutat metode noi pentru îmbunătățirea acestora. Astfel, în deceniul trei al secolului al XIX-lea, el a inventat și a pus în aplicare tehnologia care a ajuns să-i poarte numele.

În anul 1815 McAdam a fost însărcinat cu construirea de noi drumuri în jurul orașului Bristol, iar în 1827 a fost numit în funcția de inspector general al drumurilor din toată Anglia.

Metoda de macadamizare a drumurilor s-a răspândit foarte repede în toată lumea. Primul drum cu macadam din America de Nord, Cumberland Road, a fost finalizat în anii 1830, iar multe dintre drumurile principale din Europa au fost refăcute prin macadamizare până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Ați observat, probabil, că am folosit și cuvântul „macadamizare”, derivat din „macadam”, care la fel s-a încetățenit în limba română cu sensul de „pietruire cu macadam”, deopotrivă cu verbul „a macadamiza”, cu sensul de „a aplica macadam pe suprafața unei șosele”.

Tehnologia aceasta, avansată la vremea ei, acum nu mai e aplicată, drumurile fiind asfaltate sau construite din beton carosabil.

Este curios că, să nu fi fost la mijloc niște circumstanțe politice, tehnologia respectivă s-ar fi putut numi mai puțin eufonic, și anume macgregor. Pentru că numele familiei sale a fost inițial McGregor,

dar a fost schimbat din motive politice, în secolul al XVI-lea, în McAdam, pretinzând fără exces de modestie descendența din Adam, cel din Biblie.

La modul general vorbind, multe cuvinte care se referă la drumuri, căi, călătorii sunt la fel de import, chiar dacă nu provin de la nume proprii, ca „macadam”. De exemplu, cuvintele „cale”, „drum”, „stradă”, „uliță”, „șosea”. După cum remarcă într-un articol din revista „Dilema veche” lingvista Rodica Zafiu, nu e de mirare că tocmai căile de comunicație au denumiri adesea împrumutate din alte limbi, deoarece drumurile leagă spații și își transmit denumirile generice sau specializate.

Limba română a moștenit din latină un termen general, cu multe sensuri metaforice și abstracte – „cale” – provenit din „callis”, care însemna inițial un drumeag îngust. Faptul că a devenit un termen generic, ba chiar preferat pentru căile largi de acces, a fost considerat de către filologii români una dintre dovezile ruralizării civilizației romane în spațiul în care avea să se formeze limba română. Cuvântul „cale” concurează în limba română cu cuvântul „drum”. Este un termen de origine greacă – „dromos” –, preluat cu diferite transformări fonetice de toate limbile din spațiul balcanic. În majoritatea contextelor, „cale” și „drum” sunt echivalente și dau naștere și la cuvinte derivate la fel de echivalente – de exemplu, „călător” – de la „cale”, și „drumeț” – de la „drum”.

Și sinonimele „cărare” și „potecă” ilustrează dublarea vocabularului de origine latină prin cel împrumutat din slavă. „Șleaul”, adică drumul bătătorit, este un cuvânt împrumutat din poloneză sau ucraineană – „șleah”, se păstrează în limba comună doar în expresia „a vorbi pe șleau”, care înseamnă „a vorbi deschis, fără înconjur”.

În funcție de momentele și perioadele istorice, termenii care denumesc tipuri de drum sau noțiuni asociate acestora se specializează întrucâtva. Astfel, cuvântul de origine slavă „uliță” și-a restrâns treptat sensul și a rămas un cuvânt al spațiului rural, în timp ce împrumutul „stradă”, de origine italiană, dar explicat uneori și prin intermediar neogrecesc, a devenit un termen de bază în toponimia urbană.

Din limba turcă am luat cuvântul „caldarâm”, iar din franceză – „trotuarul” și mulți alți termeni legați de transport. Le-am preluat în secolul al XIX-lea, în perioada de modernizare a limbii și societății românești. În aceeași terminologie rutieră se înscrie și „strunga” autohtonă, cu sensul de „trecătoare”, și „făgașul” maghiar, cu sensul de direcție, drum”, și „gangul” german, cu sensul de „loc de trecere” sau „culoar”.

Sunt destul de numeroase și utilizările metaforice ale cuvintelor care denumesc căi de acces. Cel puțin două dintre ele se referă și la corpul

uman: părul pieptănat e despărțit de o cărare, iar spațiul mai mare dintre dinți e denumit „strungăreață”, un derivat de la „strungă”. Un dicționar mai nou de argou semnalează și metafora glumeață de „autostradă” în sens de „chelier”.

Mai pe scurt, drumurile noastre toate sunt denumite cu cuvinte de pretutindeni împrumutate!

Și, în fine, un banc despre un drum lung pe calea ferată. Trei ardeleni vin cu trenul de la București la Cluj. Pe la Ploiești, unul zice: – Off! Pe la Sibiu, al doilea zice: – Off! Off! Pe la Alba Iulia, al treilea zice: – Off! Off! Off! Ajung la Cluj, și primul zice: – No, bine c-am ajuns, că, iaca, tât drumul vorbirăm numai politică!

Machiajul și make-upul

Să vorbim acum despre lucruri frumoase sau care cel puțin creează aparența frumosului.

Cuvântul „machiaj” este destul de familiar pentru toată lumea, dar nu toată lumea îi cunoaște etimologia sugestivă și întrucâtva paradoxală. Nimeni nu umblă să caute în dicționare ca să afle ce este machiajul și ce acțiune desemnează verbul „a machia” și, la forma reflexivă, „a se machia”, pentru că jumătatea cea mai frumoasă a omenirii se ocupă de asta zilnic spre deliciul celelalte jumătăți de lume. Totuși, de dragul preciziei, vom aminti că, potrivit dicționarelor explicative, „a se machia” înseamnă „a se farda minuțios, cu artă” sau „a-și face machiajul pentru scenă”. Într-adevăr, inițial, noțiunea era raportată exclusiv, apoi preponderent, la lumea teatrului și filmului, pentru ca, treptat, să însemne cu timpul „fardare”, „vopsire”, „sulimeneală” pentru toate femeile, iar în ultima vreme și pentru toate ființele umane, fără discriminare.

Machiajul a existat din cele mai vechi timpuri, dar nu s-a numit „machiaj”, ci în fel și chip. Deja egiptenii antici utilizau rujul, pudra albă, creta, care înălbea pielea, își vopseau cu negru ochii și sprâncenele, își înroșeau obrajii cu petale de trandafir sau de mac. Tehnicile de înfrumusețare au fost practicate și de orientalii, și de grecii, și de românii din Antichitate, și de aristocrația europeană din Evul Mediu până în secolul al XIX-lea.

Secolul al XX-lea nu a democratizat doar viața politică și publică, ci și aspectele mai particulare ale ei, inclusiv... machiajul, care nu mai e de atunci monopolizat de unele clase sau categorii din vârful ierarhiilor sociale, ci a devenit accesibil pentru toți și, mai ales, pentru toate.

Noi am preluat cuvântul „machiaj” din franceză, în care se pronunță la fel, dar se ortografiază altfel – „maquillage”. Un etimolog ingenios consideră că acest cuvânt este unul compus din verbul „maqui” și substantivul „age” și s-ar traduce ca „ascunde vârsta”. Sună intere-

sant și confirmă maxima lui Voltaire: „Singura taină pe care o poate păstra femeia este vârsta sa!”.

Într-adevăr, femeia tinde mereu să arate tânără și frumoasă, numai că parcursul istoric al verbului franțuzesc „maquiller” nu prea confirmă această etimologie propusă, probabil, mai mult în glumă decât în serios. Prin secolul al XV-lea, „maquiller” însemna „a lucra” și figurează cu acest sens în opera celebrului poet vagabond François Villon. Prin secolul al XVIII-lea, avea sensul mai larg – „a face”, dar și un sens argotic mai vechi – „a fura”. În secolul al XIX-lea, apare și sintagma „maquiller les brêmes” – „a face crapii” –, care înseamnă și „a juca cărți”, dar și „a însemna cărțile de joc pentru a trișa”.

Dar ce are crapul cu jocul de cărți? Simplul fapt că în argoul franțuzesc cuvântul „brème”, care în general înseamnă „crap”, are semnificația de carte de joc. De altfel, în limba rusă, prin secolul al XIX-lea, cuvântul „кран” desemna partea din spate, reversul cărții de joc, iar îmbinarea de cuvinte „крапленые карты” înseamnă și acum „cărți măsluite”.

Ulterior, verbul „maquiller” din argoul coșcarilor francezi a pătruns în uzul general cu sensul mai larg de „a falsifica”.

Abia pe la jumătatea secolului al XIX-lea „maquiller” devine sinonim al verbului „a grima” în lumea teatrului și „a farda” în general.

În limba română, verbul „a machia” se scrie cum se aude, dar nu la fel se comportă chiar toate cuvintele din această familie lexicală. Cu cuvintele „machiaj”, „machiat”, „machiere” nu prea avem probleme, în schimb cu denumirea persoanelor a căror meserie este să machieze avem ceva de furcă. Dicționarele ne oferă cuvintele „machieur” și „machieuză” și ne recomandă să le pronunțăm franțuzește – „machior” și „machioză”. Este curios că în unele dicționare figurează și forma masculină „machior”, cu pronunție neoașă, de-a noastră, în schimb forma feminină, „machioză”, figurează doar sporadic în presă și, deși adaptarea ortoepică pare să fie în spiritul limbii, acest cuvânt nu figurează în dicționare.

Dar s-ar putea ca aceste subtilități lingvistice să nu prea conteze acum, în epoca triumfului englezismelor și a avansării masive a termenului „make-up”, care tot „machiaj” înseamnă, cu derivatul său „make-uper” pentru specialiștii de ambele sexe.

Și machiajul, și make-upul, dată fiind esența lor camuflatoare de adevăr, sunt o sursă nesecată de glume și bancuri. Citez vreo două dintre cele mai scurte: „Îmi stă bine machiată?” „Ba nu, încă îți se mai vede fața” sau „Iubitule, îmi stă bine nemachiată?” „Scuze, dar cine ești?” și, în fine, „Cum se numește o blondă machiată?” „Pictură naivă.”

Machiaverlâcul și machiavelismul

Cuvântul „machiaverlâc” este un hibrid bizar, compus dintr-o bucată din numele italianesc „Machiavelli” și sufixul „-lâc”, împrumutat din limba turcă. Îl întâlnim în comedia lui Caragiale „O scrisoare pierdută”, în care Trahanache îi spune lui Cațavencu: „Ești tare, stimabile, la machiaverlâcuri”, și tot el, referindu-se la scrisoarea cu bucluc: „Apoi, dacă umblă el cu machiaverlâcuri, să-i dau eu machiaverlâcuri...”.

Dicționarul îl prezintă ca pe un simplu sinonim, deși rar utilizat, al cuvântului „machiavelism”, iar machiavelismul este definit, pe de o parte, ca sistemul politic al lui Machiavelli, iar pe de alta, ca o comportare, acțiune vicleană, perfidă. Cuvântul „machiaverlâc” s-ar fi putut forma și prin contaminare cu turcismul „matrapzlâc”, ce înseamnă șarlatanie, escrocherie, fraudă. Cuvântul „machiavelism” s-a format, evident, de la numele lui Niccolò Machiavelli, un gânditor umanist italian, din perioada Renașterii, filozof, teoretician al politicii și al istoriei, autor, printre altele, al operei „Principele”, scrisă în anul 1513, dar publicată în 1532, după moartea autorului, căci nu a fost destinată publicării, ci scrisă în calitate de cadou pentru Lorenzo al II-lea de Medici, care conducea pe atunci Florența. Machiavelli era în exil și în dizgrație și spera astfel să câștige bunăvoința conducătorului florentin. În această lucrare el a preconizat, cu sinceritate și chiar cu cinism, că, în politică, pentru atingerea scopurilor, se apelează la orice mijloace – minciună, viclenie, lipsa de scrupule, trădare, corupție, defăimarea publică a opozanților, pentru a descuraja orice contestare a autorităților etc. Este deci un tratat despre arta cuceririi și conservării puterii, bazat pe manipularea sentimentelor umane și a reacției maselor.

Lui Machiavelli i se atribuie dictonul „Scopul scuză mijloacele”, care, cu toate că este în consonanță cu ideile lui, nu a fost formulat de autorul „Principelui”. În limba italiană expresia „Il fine giustifica i mezzi” îndreptățește utilizarea modalităților imorale de atingere a scopurilor.

Marele savant francez din secolul al XVII-lea Blaise Pascal le-a atribuit acest dicton călugărilor iezuiți. Într-adevăr, teologul iezuit spaniol Antonio Escobar y Mendoza a spus ceva de genul acesta, dar într-o cu totul altă formulare: „Scopul le imprimă acțiunilor valoarea lor specifică și în funcție de scopul bun sau rău acțiunile devin bune sau rele”. De fapt, și formularea e cam alta, și iezuiții la nivel oficial nu susțineau ideile lui Escobar.

Pascal le-a atribuit iezuiților sentința într-una din „Scrisorile provinciale” în care tocmai polemiza cu aceștia. Însă ideea fusese exprimată și mai înainte, în același secol al XVII-lea, de filozoful

englez Thomas Hobbes, în a cărui versiune sună astfel: „Dat fiind faptul că pentru cel căruia i se refuză dreptul de a aplica mijloacele necesare nu era rost să tindă spre scop, din asta rezultă că din moment ce oricine are dreptul la autoconservare, la fel fiecare are dreptul de a aplica toate mijloacele și de a săvârși toate acțiunile fără care el nu este în stare să se autoconserve”.

Și teologul iezuit german Hermann Busenbaum, care a activat în același secol, a inclus în tratatul „Bazele teologiei morale” formula: „Celui căruia îi este permis scopul îi sunt permise și mijloacele”.

Chiar și aceste doar câteva citate din operele iezuiților sunt suficiente pentru a înțelege de ce adjectivul „iezuitic” înseamnă la propriu „care este caracteristic pentru iezuiți; de iezuiți”, iar la figurat – „care este lipsit de sinceritate; ipocrit; fățarnic; duplicitar”.

Dar ideea a fost formulată cu mult înaintea iezuiților, încă în Antichitate, cea mai veche dintre variante îi aparține poetului roman Ovidiu: „Exitus acta probat” („Rezultatul justifică acțiunea”).

De fapt, doctrina lui Machiavelli ar trebui judecată în contextul epocii sale. Realitatea italiană de atunci, marcată de dezbinare și de atacurile străinilor, necesita instaurarea unei puteri autoritare. Machiavelli era convins că doar un monarh puternic va putea întemeia un stat italian independent, și anume pentru consolidarea acestui stat admitea toate mijloacele, inclusiv violența, înșelăciunea, trădarea. Napoleon Bonaparte, care a comentat pe larg tratatul „Principele”, a remarcat că mulți l-au citit pe Machiavelli, însă puțini l-au înțeles. În pofida înțelesului peiorativ care i se dă termenului „machiavelism”, acesta nu este altceva decât o recunoaștere a psihologiei umane și desemnează pragmatismul epurat de ipocrizie.

În limba engleză, cuvântul „machiavelism” a devenit foarte popular încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Apoi a pătruns, cu același sens, în toate limbile lumii.

Cu timpul însă, termenul „machiavelism” a trecut, și în limba română, și în celelalte, din zona doctrinei politice în limbajul curent, ca să caracterizeze succint atitudinea persoanelor care apelează sistematic la viclenie, minciună, calcul premeditat, ingeniozitate în rău, comportament intimidant etc., pentru a atinge scopuri, interese personale precise.

În fine, o anecdotă istorică despre personajul care i-a dat nume termenului. După o serie de victorii răsunătoare ale armatelor franceze în Italia, arhiepiscopul de Rouen a declarat: „Italienii nu se pricep deloc la arta militară”. Machiavelli i-a răspuns: „Francezii nu se pricep deloc la politică”. N-a trecut niciun an după aceasta și în Italia nu mai rămăsese niciun soldat francez. Au fost alungați de spaniolii veniți în ajutorul italienilor.

N

Nababii și satrapii

La noi nu prea, dar în România postsocialistă a fost destul de la modă în discursul public cuvântul „nabab”, cu care erau caracterizați oamenii bogați, care își aveau și propriile mici sau mari imperii mediatice. La noi a fost preferat termenul grecesc „oligarh”. Vom ajunge cu timpul să ne descurcăm – lingvistic, că nu suntem procurori – cu oligarhii, dar s-o începem cu nababii, dat fiind că e un cuvânt cu sonorități bizare și pare să fi venit de departe.

Dar nu putem să vorbim despre cuvântul „nabab” fără să vorbim de cuvântul „satrap”. O să vedeți degrabă de ce.

Până în secolul al XX-lea, guvernarea marilor imperii era o sarcină foarte dificilă, deoarece mijloacele de transport și cele de comunicare încă nu ajunseseră la dezvoltarea generată de descoperirile științifice și tehnice ulterioare. În aceste condiții, de exemplu, veștile despre războaiele din teritoriile cotate ajungeau prea târziu, iar trupele trimise să le suprimă se deplasau foarte încet. De aceea era practic imposibil ca rebeliunile să fie înăbușite în germene.

Astfel, împărații erau nevoiți să pună în fruntea provinciilor oameni de încredere și să le acorde atribuții vaste, comparabile cu ale împăratului însuși. Însă... Erau ei oamenii de nădejde ai împăraților, dar e nespuse de greu să dispui de o putere enormă, să fii departe de centru și, totodată, să-i păstrezi fidelitate totală centrului. Întotdeauna există ispita de a dobândi independența absolută.

Sau, chiar dacă guvernatorul sau viceregele unei provincii își păstra loialitatea politică față de suveranul său, el nu prea putea evita o altă tentație destul de durabilă, dacă nu eternă, în istoria omenirii: aceea de a se îmbogăți pe seama populației pe care o guverna. În consecință, devenea foarte bogat și foarte puternic.

În diferite limbi acești conducători locali erau denumiți, firește, diferit, în limba imperiului respectiv. Din limba latină am moștenit și noi cuvântul „guvernator”, iar „vicerege” este calchiat după franțuzescul „vice-roi”, pentru că Napoleon își numea astfel guvernatorii, mulți dintre ei fiind și membri ai familiei imperiale.

În imperiul persan, cărmuitorii locali, guvernatorii provinciilor, cu puteri aproape nelimitate, se numeau „satrapii”, cuvântul „satrap” (în persană „xšaθra-pāvan”) însemnând în traducere literală „apărător al imperiului” (format din „xšaθra” – „imperiu” și „pā-” – „a apăra”). De la persani cuvântul a trecut în limba greacă în forma „satrapes”,

cu sensul de „gubernator persan”, pentru că istoricii greci au scris mult despre relațiile dintre satrapii din Asia Mică (Turcia actuală) și conducătorii eleni. În interpretarea grecilor, cuvântul „satrap” și-a cam deplasat sensul, desemnând slugile despotice care își manifestă puterea în lipsa stăpânului. Din greacă „satrapes” a trecut în latină, din care limba franceză l-a împrumutat în secolul al XIII-lea în forma „satrape”, iar peste două veacuri, în secolul al XV-lea, a căpătat sensul figurat de „suveran cu puteri absolute; epitet dat unei persoane cu înclinații și comportări despotice”. De exemplu, celebrul politician, cardinalul Richelieu a fost numit „satrape” de scriitorul Gédéon Tallemant des Réaux în anul 1485. Și în limba română sensul figurat al cuvântului „satrap” vizează un conducător despotic sau o persoană cu apucături dictatoriale și este un împrumut din franceză și greacă, făcut în secolul al XVIII-lea, apărând într-un manuscris din anul 1772. În India din epoca Imperiului Mogul, adică între secolele al XVI-lea și al XIX-lea, acești guvernatori erau numiți „navahi”, iar coloniștii englezi i-au cam stâlcit pronunția și de aici a rezultat cuvântul „nabob”, care în limba franceză a ajuns în forma de „nabab”, se zice că popularizată de scriitorul Alphonse Daudet. Un roman de-al lui Daudet, publicat în anul 1877, este intitulat „Le Nabab”, („Nababul”), iar protagonistul lui l-a avut în calitate de prototip pe un politician francez provincial. Adică, sensul cuvântului s-a deplasat din aria sa natală orientală spre taxarea moravurilor occidentale cu alură răsăriteană.

Din franceză l-a preluat și limba română.

Dar, apropo, și în limba engleză preluarea cuvântului și extinderea la figurat a sensului lui i se datorează unui literat. În anul 1600 a fost fondată societatea pe acțiuni Compania Britanică a Indiilor de Est, menită să facă comerț cu India. Peste vreo două secole compania și-a consolidat foarte mult pozițiile în India și angajații ei s-au îmbogățit atât de mult, încât au început să fie comparați cu nababii.

În anul 1772 dramaturgul englez Samuel Foote a scris o piesă satirică despre un angajat al Companiei Indiilor de Est care a revenit în Anglia foarte bogat și a încercat să-și facă drum cu ajutorul banilor în înalta societate. A intitulat-o „The Nabob”, adică „Nababul”, și astfel a popularizat termenul în Marea Britanie.

Cu timpul, în limba engleză cuvântul „nabob” a început să desemneze orice persoană care a devenit, datorită spiritului său întreprinzător, bogată, puternică și influentă.

Și în istoria României un personaj concret a fost poreclit „Nababul” – este vorba de Gheorghe Cantacuzino, șeful Partidului Conservator de la începutul secolului trecut, proprietarul unei averi colosale. Două palate de-ale sale găzduiesc și acum muzee.

În dicționarele limbii române sensul extins al cuvântului desemnează o persoană foarte bogată, fără alte precizări. În publicistică arealul de utilizare a calificativului este foarte vast – de la te miri ce magistru provincial prins cu luarea de mită până la Lionel Messi, care își câștigă averea cu picioarele și cu capul.

În schimb sinonimul său istoric, „satrap”, s-a specializat în sensul figurat în altă direcție, însemnând „conducător despotice, rău” și, mai generalizat, „persoană cu apucături dictatoriale”.

După cum vânează lumea banul și după cum se comportă ajungând în fruntea ierarhiilor, se pare că, deși sunt arhaice, cuvintele „nabab” și „satrap” nu prea sunt amenințate cu eliminarea din uz și din dicționare...

Naiul, trestia și siringa

Magicul instrument care ne încântă transfigurând miraculos respirația unui Gheorghe Zamfir sau Vasile Iovu în melodii cuceritoare este enigmatic și paradoxal și sub aspect lingvistic, mai precis, etimologic. În primul rând, pentru că definește două instrumente muzicale de suflat: unul compus dintr-un sistem de fluieri de dimensiuni diferite, lipite în ordinea mărimii lor, și altul fiind un fluier de trestie cu șapte găuri.

Drept limbă de origine a cuvântului „nai” este indicată de toate dicționarele limba turcă, în formele de „nay” și „ney”. Turcii au preluat cuvântul de la iranieni, din limba farsi, în care el înseamnă „trestie” sau „tubul trestiei”. Și, de fapt, instrumentul numit astfel de persani și de turci e un fluier lung.

Paradoxul lingvistic constă în faptul că am preluat termenul pentru a denumi cu el un alt instrument – cel numit de greci „syrinx”, constituit din câteva tuburi alăturate, numit și „fluierul lui Pan” sau „flautul lui Pan”. În mitologia greacă veche, Pan era considerat zeul protector al turmelor și al păstorilor. El avea o înfățișare ciudată, fiind jumătate om și jumătate animal; avea coarne, barbă și copite de țap, iar trupul îi era acoperit de păr. Trăia în desișul codrilor, în umbra cărora pândeau nimfele, și adeseori îl întovărășea pe zeul Dionis, din cortegiul căruia făcea parte. Pan a inventat naiul atunci când s-a îndrăgostit de o nimfă a pădurii, ce se numea Syrinx, și firește că a vrut să facă dragoste cu ea. Nimfa a încercat să fugă, dar Pan a urmărit-o până la malurile unui lac. Acolo Syrinx a cerut ajutorul naiadelor, nimfelor apelor, și acestea au transformat-o într-o tufă de trestie. Pan a auzit cât de frumos sună firele de trestie în bătaia vântului, a rupt câteva tulpini și le-a pus alături, inventând astfel fluierul sau flautul lui Pan, adică syrinxul, adică naiul așa cum îl știm, și din care Pan cânta frumos și dulce în timp ce-și păștea turmele. Astfel, Pan demonstra că și în această metamorfoză Syrinx oricum îi aparține.

Zeului Pan îi datorăm și niște termeni medicali. Se spune că era așa de urât, încât la nașterea lui moașa s-a speriat rău de tot și a scos un strigăt turbat și a rupt-o la fugă. După ce a crescut, speria cu chipul său turmele, păstorii și pe oricine întâlnea. Iată de ce numele său este atribuit unei stări de frică irațională: panică – spaimă subită și violentă, care cuprinde o persoană sau o colectivitate.

Un alt termen medical e legat chiar de fluierul lui, numit syrxinx. Cuvântul grec „syrinx” este, de fapt, generic și înseamnă „flaut”, după ce inițial însemnase pur și simplu „trestie tăiată și scobită”. A fost preluat și de limba latină, în care la fel înseamnă „trestie” și „flaut”. Adică aceeași semnificație pe care o are în farsi și turcă cuvântul „nai”.

Instrumentul a fost evocat în celebrele lui „Distihuri” de poetul mistic sufist Rūmī încă în secolul al XIII-lea. Iată un vers din opera lui: „Ascultă cum naiul îți spune o poveste”.

Fiind de vastă circulație în Orient, cuvântul iranian „nay”, cu sensul de fluier și trestie, a fost adus la noi de către turci, doar că la români a ajuns să numească syrxinxul grecesc, cel știut din Antichitate, naiul adică, ale cărui tuburi sunt tot din trestie sau din bambus. Poate că și instrumentul ca atare a fost adus odată cu tuiurile otomane, deoarece cuvântul e atestat în română de prin secolul al XVII-lea.

Deci am preluat de la orientali cuvântul „nai”, preferându-l grecescului „syrinx” sau „siringa”. Deși, pe de altă parte, cuvântul elen ne-a dat și termenul pentru instrumentul medical numit „seringă”! Adică instrumentul folosit pentru a introduce sau pentru a scoate din organism un lichid, pentru a lua probe de sânge etc., care constă dintr-un cilindru de sticlă sau de material plastic cu un piston etanș, la care se adaptează un ac tubular. Într-o definiție mai simplă, e un instrument medical pentru injecții format dintr-o pompă mică, prevăzută cu un ac. Deși e de origine greacă, cuvântul ne-a venit în limbă prin filieră franceză și italiană, odată cu instrumentul pe care îl desemnează.

Seringa a fost inventată în paralel de chirurgul și ortopedistul francez Charles Gabriel Pravaz și de medicul scoțian Alexander Wood pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Au mai încercat și alții să măiestrească ceva similar înaintea lor, dar invenția celor doi a fost cea mai reușită datorită faptului că ei au aplicat o altă invenție făcută cu câțiva ani mai înainte de medicul irlandez Francis Rynd, și anume, acul tubular, care a permis utilizarea seringii fără a face o incizie în prealabil.

Dicționarul explicativ al limbii române atestă ca variantă recomandată cuvântul „seringă”, dar atașează și varianta „siringă”. Varianta recomandată este „seringă”, probabil, pentru că am preluat cuvântul din limba franceză – „seringue”, și nu din italiană – „siringa”. Nu regăsim varianta „siringă” în DOOM (Dicționarul ortografic,

ortoepic și morfologic al limbii române), ceea ce înseamnă că este un termen utilizat de mulți vorbitori, dar incorect din punctul de vedere al normelor.

În fine, un banc în care figurează seringă. „Dezbrăcați-vă!” – îi spuse asistenta, cu seringă în mână, noului-venit, poftindu-l apoi în salonul de așteptare. Aici erau mai mulți oameni dezbrăcați. Noul-sosit i se adresă unuia: „Nu știu ce rost are să mă dezbrac, când pe mine mă doare gâtul”. „Asta-i nimic, pe lângă ce am eu!” – răspunse interlocutorul. „Ce ai?” „O scrisoare pentru doctor. Știți, eu sunt poștaş”.

N-avem un sfañ. Ce n-avem, de fapt?

Expresia „N-am un sfañ” este cam uitată azi, dar e rostită totuși din când în când de către inșii de școală veche, amatori de exprimare pitorească atunci când, la un moment dat, rămân fără bani. Este folosită prin lumea românofonă din moși-strămoși, dar acum te-ai mira să fie prea mulți cei care știu ce este sau, mai bine zis, ce a fost sfañul în viața cotidiană a străbunilor.

Această expresie, „N-am un sfañ”, perpetuată din generație în generație, este sinonimă cu afirmațiile „Sunt lefter” sau „N-am niciun ban”. Deci putem deduce logic că e vorba de bani, de moneda vreunei țări sau de vreo anumită valoare. Haideți să precizăm, bazându-ne pe izvoare istorice: de unde vine și ce a fost când a fost sfañul?

Pe la începutul anilor 1800, prin țările românești circula moneda austriacă mărunță creițar, care mai era denumită și zwanziger, întrucât valora 20 de denari veronezi, „zwanzig” înseamnând în limba germană „douăzeci”. La noi ea echivala cu doi lei. Venindu-le cam greu să pronunțe „zwanziger”, românii i-au simplificat denumirea și i-au zis „sfañ”. Dat fiind că făcea parte din categoria mărunțișului, sfañul era invocat în cazul lipsei totale de bani. „Nu am niciun șfañ”, adică nu am nici măcar mărunțiș în pungă și-n buzunare.

O altă monedă veche de referință pentru sărăcia lucie este lăscaia sau lețcaia, în valoare de jumătate de para, care circula pe la jumătatea secolului al XVIII-lea în principatele române. „A nu avea nicio lăscaie sau nicio lăscaie frântă sau chioară” e cam același lucru cu „a nu avea un sfañ”. Etimologia cuvântului „lăscaie” cu varianta „lețcaie” e incertă, se presupune că e din slavă – „leatski” sau „leaški” – adică ban lituanian sau leșesc, alias polonez.

De fapt, și denumirea monedei noastre curente, și a României, precum și a levei bulgărești, provine, probabil, din simplificarea unei denumiri olandeze. Istoria leului românesc începe în secolul al XVII-lea. La acea vreme, în principatele române se foloseau ca monedă de schimb talerii olandezi care mai purtau și denumirea de „löwenthaler”, adică talerul cu leu. Moneda se numea astfel pentru că avea

gravată pe partea din spate imaginea unui leu rampant, acest animal fiind simbolul Olandei. În heraldică, animal rampant se numește animalul ridicat pe labele din spate.

Vă dați seama că pentru români cuvântul „loventhaler” nu era mai ușor de pronunțat decât „zwanziger”, de aceea ei au rebotezat moneda dându-i numele animalului gravat pe ea. Adică, românii au adoptat moneda și i-au dat denumirea de... „leu”. Și chiar și după ieșirea din uz a talerilor, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, numele de „leu” a fost păstrat ca termen generic pentru bani. Iar în anul 1867 leul a devenit moneda națională a Principatelor Unite.

De altfel, din punct de vedere etimologic, leul nostru este rudă cu dolarul. Pentru că „dolar” este felul în care pronunțau englezii cuvântul „taler”, monedă de largă circulație în țările germanice cu începere de prin secolul al XVI-lea. Mai precis, e vorba de cuvântul german „thaler”, prescurtat din „Joachimsthaler”, denumirea locală a monedelor bătute din argintul extras în zona Joachimsthal (adică „Valea lui Joachim”) din Boemia. La fel cum românii și-au botezat moneda cu numele animalului imprimat pe taler, americanii, când și-au declarat independența în anul 1792, au adoptat ca monedă talerul pronunțat englezește, adică dolarul.

Păcat că rudenția aceasta nu e de folos la stabilirea cursului valutar, căci, vorba ceea, frate frate, dar brânza-i pe bani...

De altfel, și animalul ce dă nume monedei noastre este protagonistul unor confuzii curioase. Știm cu toții că leul este unul dintre cele mai cunoscute animale din lume. Este și unul dintre cele mai puternice carnivore: într-un eventual top, după ursul-polar, ursul-brun și tigru, leul este unul dintre cei mai mari răpitori tereștri. E supranumit frecvent în diferite texte – fabule sau povești, bunăoară, – „Regele Junglei” sau „Regele Animalelor”. În privința supremației asupra tuturor animalelor poate că ar fi ceva de discutat, dar porecla „Regele Junglei” este cu certitudine eronată, pentru că leul nu poate fi regele junglei. Ne-am putea întreba de ce, din moment ce este atât de puternic. Răspunsul este foarte simplu: pentru că leul nu trăiește în junglă.

Este un animal care trăiește în câmpii deschise și poate fi găsit prin toată Africa și nicidecum în junglă. Chiar și producătorii peliculei cu desene animate „The Lion King” au fost tentați să numească filmul „King of the Jungle”, dar s-au răzgândit când le-o fi spus vreun consultant că leii trăiesc în savane și nu în junglă.

Jungla este o pădure tropicală sau subtropicală deasă, greu de străbătut, cu numeroase tufișuri și liane, situată adesea în regiuni mlăștinoase. Cele mai mari jungle din lume sunt în Africa ecuatorială de la Camerun către Republica Democratică Congo, în Asia de Sud

și Sud-Est de la Myanmar către Indonezia și Papua Noua Guinee, și în Pădurea Amazoniană. În junglă trăiesc maimuțe cu nasul larg, un număr de familii de rozătoare, lilieci, lame, marsupiale, unele ordine de păsări și de reptile, amfibieni, pești și nevertebrate.

Prin urmare, leul ar putea fi numit „Regele Savanei” sau, să zicem, „Solistul Savanei”, dat fiind că răgetul leilor adulți se poate auzi de la o distanță de aproximativ 10 kilometri, iar răgetul leoaicelor adulte se poate auzi de la o distanță de 9 kilometri. Ar mai putea fi numit și „Patriarhul Animalelor”, deoarece este extrem de celebru încă din cele mai vechi timpuri – de exemplu, în Biblie, leul este amintit de 130 de ori.

Polisemantismul leului e exploatat mai mult sau mai puțin hazliu în bancuri. Bunăoară în acesta:

„Întrebare: Ce faci dacă ești într-un copac, iar la tulpina lui este un leu?
Răspuns: Cobori, iei leul, îl pui în buzunar și mergi mai departe.”

O

O, litera cu și fără cratimă

La fel ca și prima vocală a alfabetului nostru, care e, totodată, și prima literă, și vocala „o” nu e chiar atât de simplă cât pare la prima vedere, ci le dă de furcă oamenilor care au chiulit la orele de gramatică.

Acești inși (nu și inse, deoarece cuvântul „ins” există doar la genul masculin; ca să nu se supere feministele, să nu uităm că „persoană” e doar la feminin, deși se poate referi și la bărbați) scriu bazaconii, bunăoară, când vine vorba de unele construcții cu verbe la modul imperativ – sunt cu mult peste marja de eroare, în texte scrise pe ambele maluri al Prutului care nu vrea să fie râu de frontieră pentru ciudățeniile agramate, niște cuvinte bizare inexistente în limba română – „iarto”, „ajuto”, „apăro” și altele de același fel, cu litera „o” alipită la ce nu se cuvine să fie alipită. Ca de obicei, a căzut victimă și cel mai chinuit, probabil, semn ortografic din gramatica noastră – cratima, care de multe ori e folosită unde nu trebuie și e ignorată acolo unde se recomandă să fie folosită.

Ca să vedem în ce constă eroarea, să ne amintim că verbele la modul imperativ sunt cele care exprimă o poruncă, un îndemn, o cerere insistentă, o rugămintă, o invitație. De exemplu: „Iartă!”, „Ajută!”, „Apără!” Atunci când trebuie precizat cine anume trebuie să fie iertat, ajutat sau apărat, ele sunt urmate de pronume personale, în forma neaccentuată. Atunci construcția se ortografiază cu cratimă: „Iartă-le!” – adică „iartă pe ele”; „Ajută-mă!” – „ajută pe mine”; „Apără-i!” – „apără pe ei”. La fel, atunci când trebuie iertată, ajutată sau apărată ea, pronumele este femininul „o”, și se scrie: „Iart-o, ajut-o, apăr-o”, cu cratimă.

În schimb, în prea multe texte cratima apare în apelativele „frumoaso”, „iubito”, „deșteapto”, care trebuie scrise fără ea. Accentuez că se scriu fără cratimă anume apelativele de dezmiardare, căci în cazul cuvintelor „iubito” și „deșteapto” apar confuzii – ele nu sunt întotdeauna apelative de dezmiardare. Uneori e vorba de participiul verbului „a iubi” cu același pronume neaccentuat „o”, și atunci apare, firește, cratima: de exemplu: „el a iubit-o pe ea”. În cazul omofonelor „deșteapto” – când e adresarea dedicată unei femei inteligente sau, în cazul antifrazei ironice, uneia mai sărace la minte, e un cuvânt; când însă e imperativul adresat oricui cu ordinul sau rugămintea de a trezi, de a deștepta o persoană de sex feminin, cratima e utilizată analogic cu „iart-o, ajut-o, apăr-o”.

În afară de cazurile în care este articol nehotărât, numeral cardinal și pronume nehotărât, cuvântul laconic „o” mai poate fi și o exclamație foarte polisemantică, putând exprima admirația, bucuria, uimirea, nemulțumirea, revolta, regretul și încă multe alte sentimente și senzații. Această utilizare nu poate fi confundată cu cele exemplificate adineauri, deoarece, de regulă, exclamația monosilabică este plasată la începutul frazelor, după cum o relevă exemplele poetice din Eminescu: „O, adevăr sublim, o, tinichea și paie!” sau „O, vino iar în al meu braț, Să te privesc cu mult nesaț” sau din colindul „O, ce veste minunată!”.

Exclamația este veche, cu vechimea certificată și de expresia latinească antică „O, tempora! O, mores!”, citată destul de frecvent și acum. În traducere înseamnă „O, timpuri! O, moravuri!” și îi aparține celebrului orator Cicero, din Roma secolului întâi de dinainte de Hristos. Expresia apare într-un discurs în care Cicero se referea la lăcomia unui pretor al Siciliei – Verres –, care distrusese mai multe monumente pentru a le lua podoabele de aur, strângând astfel o avere uriașă. De atunci, expresia a rămas în conștiința publică și se folosește pentru a exprima revolta față de decăderea unei societăți, față de moravurile individuale și colective urâte.

De fapt, interjecția „o” este universală și expresiile mai mult sau mai puțin celebre cu care începe sunt destul de multe. Bunăoară, în limba franceză „O, temps, suspends ton vol!” („O, timpule, oprește-ți zborul!”) din clasică poezie „Lacul” a lui Lamartine, unul dintre primii romantici francezi din secolul al XIX-lea. Poetul stă pe malul unui lac, își aduce aminte de întâlnirile cu iubita lui și meditează asupra trecerii vremii: „Scăpare n-are omul, și timpul țărnu nu are: El curge, noi murim!” De fapt, versul „O, temps, suspends ton vol!” a apărut cu mult mai înainte, în anul 1762, în „Ode sur le temps” („Ode despre timp”) a lui Antoine Thomas. Dar, dat fiind că plagiatorul a devenit mai faimos decât cel plagiat, expresia circulă sub semnătura lui Lamartine.

Interjecția „O!” este preferată de dramaturgul german Friedrich Schiller, dintre cele mai cunoscute citate din piesele lui fiind „O, Gott, das Leben ist doch schon!” (adică, „O, Doamne, viața e totuși frumoasă!”) din poemul dramatic „Don Carlos”. E concluzia la care ajunge marchizul de Posa după o emoționantă discuție cu regina Spaniei despre viață și moarte, despre dragoste și datorie. Aceste cuvinte sunt citate pentru a susține că, în ciuda vicisitudinilor și a oricărui amărăciuni, viața totuși merită să fie trăită. Din drama schilleriană „Hoții” a fost lansată o altă exclamație devenită celebră: „O, ich mochte den Ozean vergiften!” („O, aș vrea să otrăvesc oceanul!”). Îndurerat de vestea că nu va fi iertat și reprimat în casa părintească,

protagonistul, Karl Moor, ca să se răzbune pe oamenii care-i refuză omenia, acceptă să devină căpetenia unei bande de tâlhari și le spune acoliților săi: „Aș fi în stare să otrăvesc întreg oceanul, pentru ca moartea să poată fi sorbită din toate izvoarele!” Fraza se folosește pentru a exprima culmea disperării.

În fine, este citată destul de des exclamația „O, sfântă naivitate!” sau, în limba latină, „O, sancta simplicitas!”, a reformatorului religios ceh Jan Hus, condamnat la moarte pentru erezie și ars pe rug în anul 1415. El a rostit aceste cuvinte când a zărit o femeie bătrână, simplă și neștiutoare, care aducea vreascuri și le arunca pe rugul lui, socotind că săvârșește astfel o faptă bună, răsplătită de biserică cu promisiunea fericirii viitoare. „O, sancta simplicitas!” exprimă constatarea unui act de ignoranță inconștientă sau de conformism naiv.

În spiritul acestor exemple, aș exclama: O, câte descoperiri surprinzătoare tănuiesc uneori dicționarele!

Oaia noastră cea de toate zilele

Ne autointitulăm uneori popor mioritic și de aceea cuvântul „oaie” este întrucâtva emblematic pentru noi, iar în plan lingvistic etalează o productivitate metaforică prodigioasă.

Păstoritul oilor fiind o activitate ancestrală pe plaiurile noastre, este firesc ca referințele la blândul animal să figureze în multe expresii idiomatice populare chiar și acum, când oaia este pe punctul de a deveni mai degrabă un exponat de muzeu decât să rămână un personaj economic în sectorul zootehnic al agriculturii.

De exemplu, e destul de populară expresia „a o face de oaie”, care înseamnă a proceda neîndemânatic, a face o mare prostie, a face o gafă. „Prea e de oaie” se spune despre vorbe sau acțiuni cu totul nepotrivite, lipsite de tact, de măsură.

În aceeași serie se înscrie și expresia „A fi deștept ca oaia”, care indică ironic capacitățile intelectuale firave, comparabile cu ale ovinelor. Mai simplu spus, omul deștept ca oaia este naiv sau chiar prost de-a binelea. Într-o altă formă, această metaforă figurează la începutul poeziei „Ai noștri tineri” a lui Mihai Eminescu: „Ai noștri tineri la Paris învață / La gât cravatei cum se leagă nodul, / Și-apoi ne vin de fericesc norodul / Cu chipul lor isteț, de oaie creață”.

Pe de altă parte, istețimea ovinelor este compensată în proverbe de blândețea lor, care poate fi avantajoasă, deoarece „Mielul blând sugă de la două oi”. Adică, omul care nu prea se avântă în contradicții poate trage foloase de la ambele părți beligerante.

Cât privește contradicțiile și părțile beligerante, în vreo câteva expresii alături de oaie figurează inamicul ei natural și istoric, lupul. Bunăoară, „A fi lup în blană de oaie” înseamnă „a recurge la viclenie

pentru a-ți atinge scopul”. Expresia vine din literatură, mai precis, din fabula lui Esop, care așa se și numește – „Lupul în blană de oaie” –, și este despre un lup flămând care le trage pe sfoară pe oi îmbrăcându-se în blana unei oi jupuite, le scoate câte una din turmă și își potolește foamea. Expresia denumește metaforic un om șiret sau prefăcut, dar și situațiile în care aparențele înșală.

O expresie din aceeași familie este „A pune lupul paznic la oi”, care înseamnă „a lăsa pe cineva sau ceva în grija celui ce-i poate face rău”.

În altă ordine de idei, expresia „A se ține de cineva ca scaiul de oaie” înseamnă „a nu lăsa pe cineva în pace, a urmări (pe cineva) pretutindeni”. Ea există și în forma mai simplă „a se ține scai de cineva”, dar faptul că lâna deasă și deseori încălțită a oii este mediul cel mai propice pentru atașarea strânsă a scaiului face ca forma completă să sune parcă mai sugestiv.

La fel, este sugestivă spusa „A umbla să iei sau să scoți două piei de pe o oaie”, cu sensul de „a urmări un câștig exagerat”.

„Oaie neagră” e numit omul care se distinge de ceilalți membri ai unei colectivități printr-o conduită rea, iar „oaie rățicită” – persoana care se detașează de conduita și comportamentul general-acceptat de un grup de oameni.

În afară de expresiile noastre populare foarte plastice, utilizăm și unele citate culte cu referință la oile altora. Unul dintre cele celebre vizează oile franțuzești: „Să revenim la oile noastre!”, de fapt berbecii francezi, pentru că în franceză replica preluată din fabula despre jupânul Pathelin, scrisă pe la mijlocul secolului al XV-lea, este „Revenons à nos moutons”, adică „Să revenim la berbecii noștri”. Autorul acestei snoave franțuzești a rămas necunoscut.

Iată subiectul farsei medievale. Pathelin, un avocat fără procese, e cicălit mereu de soția sa pentru că nu-i cumpără haine. Într-o zi el îi ia o stofă de la postăvarul Jousseau, pe care-l invită acasă spre a-i achita costul. Când negustorul vine să-și încaseze banii, îl găsește în pat pe Pathelin care simulează un acces de friguri. Între timp se prezintă la avocat și Agnelet, ciobanul postăvarului, dat în judecată de stăpânul său care-l acuză că i-a omorât mai multe oi. Pathelin îi promite ciobanului să-l scape, dar cu o condiție: la proces să joace rolul unui imbecil și să răspundă „bee!” la toate întrebările judecătorului.

La tribunal postăvarul recunoaște cu surprindere că avocatul lui Agnelet e Pathelin, care cu puțin mai înainte se prefăcuse că-i bolnav. Negustorul realizează că fusese păcălit de avocat. A uitat atunci de problema oilor ucise de cioban și a început să-i povestească judecătorului despre stofa pe care avocatul nu i-a mai plătit-o. Nelămurit, judecătorul e nevoit în repetate rânduri să-i spună: „Să ne întoarcem la oile noastre!” Apoi i se adresează lui Agnelet, dar acesta răspunde

invariabil „bee!”, așa cum îl învățase avocatul. Pathelin susține că clientul său e iresponsabil și obține astfel achitarea. Dar când îi cere să-i plătească onorariul, ciobanul își joacă rolul în continuare, răspunzându-i cu același „bee!”. În acest fel, avocatul a ajuns și el pe poziția celui tras pe sfoară. Istețul elev l-a păcălit pe incorectul său profesor.

Formularea „Să revenim (sau să ne întoarcem) la oile noastre” a fost preluată și în limba română și este folosită atunci când o persoană se abate de la subiectul discuției. Replica înseamnă: să reluăm firul întrerupt al discuțiilor, să revenim la subiectul nostru.

Expresia „Să revenim la oile noastre” („Revenons à nos moutons”) a fost întâlnită ulterior și la François Rabelais, în „Gargantua și Pantagruel”, sensul acesteia fiind același, de a readuce discuția la subiectul principal. Ce-i drept, Rabelais a scris „Retournons à nos moutons”. Formularea este utilizată sporadic și în Anglia și se traduce „Let’s return to our sheep”. Apelează destul de des la ea și rușii, spunând: „Вернёмся к нашим баранам”. De fapt, fiind de origine literară, expresia a intrat în mai multe limbi ale lumii, iar persoanele mai culte de pretutindeni o citează în original.

În fine, un mic banc despre oaie, școală și gramatică. „Spune, Bulă, o propoziție!” – „Oaia paște.” – „Mai spune una.” – „Oaia paște.” – „Pe asta ai mai spus-o!” – „Ba nu, acum e altă oaie.”

Oameni, eu v-am iubit! Vegheați!

Pe timpul socialismului această expresie era citată cu generozitate în contexte ce vizau fascismul, militarismul, lupta pentru pace. În ultima vreme a fost dată uitării din motive politice, deși în conjunctura internațională actuală această expresie patetică și tristă: „Oameni, eu v-am iubit! Vegheați!” n-ar cam trebui considerată demodată. Sunt ultimele cuvinte din jurnalul lui Julius Fučík, scriitor, publicist și erou național ceh, executat în anul 1943 de nașiștii germani. Cu ele se încheie cartea pe care a scris-o în celulă înainte de a fi judecat și condamnat la moarte. Cartea, terminată în același an 1943, cu titlul „Reportaj cu ștreangul de gât”, a fost editată pentru întâia oară la Praga, în anul 1945. Julius Fučík a activat în rândul rezistenței anti-fasciste și a fost arestat de Gestapo, poliția secretă a Germaniei naziste. Semnificația apelului „Vegheați!” este ca oamenii să fie vigilenți și să nu permită ca sacrificiile victimelor și eroilor să fie zadarnice.

Imaginea simbolică a lui Fučík a fost evocată și de artiști celebri. În anul 1951 compozitorul avangardist italian Luigi Nono a compus o piesă vocal-instrumentală intitulată „Julius Fučík”. Expresia a fost citată și de literați – bunăoară, de Erich Maria Remarque. L-a citat în poemul „Dans pe tobe”, scris în anul 1960, poetul român Nichita Stănescu: „Glasul lui Fučík: „Oameni, eu v-am iubit!/ Vegheați!/ De-ar voi să mai renască, dați-i criptele, să pască umbra ștreangului,

în soare, să îi ție de răcoare, dinții ei să muște numa' bolovanii și țarina// până pierе sumbra cobe./ Iată dansul meu pe tobe". Și celebrul scriitor ceh și francez Milan Kundera a scris în tinerețe o piesă de teatru politic în care l-a omagiat pe Fučík, dar mai târziu, devenit disident și emigrant, Kundera și-a schimbat atitudinea față de eroul care fusese și activist comunist.

În general, după căderea socialismului și revoluția de catifea a cehilor și slovacilor, s-a desfășurat o întreagă campanie de renunțare la cultul lui Fučík, existent în Cehoslovacia socialistă. Au fost demontate monumentele lui, au fost redenumite străzile ce îi purtau numele. A fost pusă la îndoială autenticitatea notelor sale din închisoare. Ulterior însă, spiritele s-au mai calmat și chipul său eroic a început să fie reabilitat în conștiința publică. Autenticitatea manuscrisului a fost confirmată de expertiză. Cartea a fost scrisă pe foi de hârtie de țigară pe care doi gardieni ai închisorii o aduceau în celula lui Fučík și scoteau textele din penitenciar. Inițiatorii acestei reabilitări au precizat că nu justifică o ideologie, ci restaurează un adevăr istoric. Tot ei au publicat în anul 1995 versiunea originală a cărții, deoarece în edițiile din perioada comunistă au fost cenzurate unele pasaje considerate incomode de autorități.

„Reportajul cu ștreangul la gât” a fost tradus în peste 80 de limbi, mai multe decât traducерile de care s-au învrednicit celebrele peripeții ale bravului soldat Švejk, scrise de alt scriitor ceh faimos, Jaroslav Hašek. Dincolo de convingerile politice ale autorului, cartea e o expunere a reflecțiilor lui despre viață și despre responsabilitatea tuturor pentru destinul lumii.

Și probabil că ar fi corect ca, în pofida meandrelor politice și ideologice, acest apel la vigilență în fața pericolului dezumanizării să-și păstreze valabilitatea și poate chiar să contribuie la îmbunătățirea lumii.

Un echivalent antic și apolitic al apelului lui Fučík este un citat celebru din poemul epic „Eneida” al poetului latin Vergiliu. Expresia în limba originalului, adică latină, este „Iam proximus ardet Ucalegon”, în traducere literală „Deja arde la vecinul Ucalegon», iar în traducere liberă „Arde la vecini!”. În „Eneida”, Vergiliu scrie în pasajul în care protagonistul Enea povestește cum, trezit din somn și văzând Troia în flăcări, a exclamat: „Mistuit de foc, palatul lui Deifob s-a prefăcut într-un morman de ruine; și iată, acum s-a aprins și casa de alături a lui Ucalegon!” Ucalegon este numele unui troian care locuia lângă poarta cetății și a cărui casă s-a aprins în timp ce aheii cucureau Troia. Când spunem „Deja arde la vecinul Ucalegon!” înseamnă că e timpul s-o luăm la sănătoasa, pentru că suntem și noi în pericol. Sună cam ironic în contextul celor întâmplate traducerea din greacă a numelui Ucalegon – „cel lipsit de griji”.

În mediile intelectuale, în care faimoasele expresii în limba latină mai au trecere, acest vers e citat când e cazul de a-i preveni pe oameni să nu rămână nepăsători față de nenorocirea unui vecin, căci aceeași nenorocire, ca și văpaia unui incendiu, se poate răsfrânge și asupra lor. Un alt mare poet roman, Horațiu, în celebrele sale epistole a formulat ideea mai direct: „Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet” – „Și tu ești în pericol, când arde casa vecinului”.

Prin părțile noastre și prin vecini și prieteni circulă mai degrabă niște zicale care la prima vedere neglijează avertismentele din opera marilor poeți ai Antichității. Bunăoară, în legătură cu incendiile rușii au proverbul: „Să-mi ardă șura, numai să moară vaca vecinului”. La noi nu se sacrifică nici șura, ci pur și simplu se dorește „să moară și capra vecinului”, în cazul în care avem niște neplăceri. Expresia este foarte veche și este utilizată pentru a reprezenta invidia pe care unii o consideră o trăsătură specifică românească. Este curios și că unii ruși consideră la fel în privința propriei lor națiuni, prin prisma zicalei „Să-mi ardă șura, numai să moară vaca vecinului”.

Conform unor tălmăciri, zicala „Să moară capra vecinului” ilustrează principiul „De ce să îi meargă bine vecinului, dacă mie îmi merge prost?” – în locul vecinului putând fi, bineînțeles, oricine. O variație a acestui principiu este: „Dacă mie îmi e rău, să îi fie rău și lui”. O altă interpretare nu este chiar atât de autocritică. Conform acesteia, celebrul proverb „Să moară capra vecinului” are mai mult rolul social de ironizare a invidiei. Adică, nu e un program de viață sau o regulă din bătrâni, ci o constatare amară a unei atitudini condamnable. Această interpretare pare să fie mai aproape de adevăr, deoarece zicala respectivă este spusă, de regulă, atunci când se comentează atitudini și acțiuni propulsate de invidie și nu e rostită niciodată ca o rugăciune sau dorință.

Și din versul lui Vergiliu, și din zicalele antifrastice românești și rusești despre vitele megieșilor rezultă o concluzie simplă, umană și avantajoasă: e de preferat să ai relații bune cu vecinii și să le dorești binele.

P

Pacificul și pacea

Cea mai frecventă urare de bine de prin părțile noastre este: „Sănătate și pace!” Ambele noțiuni fundamentale ale conceptului nostru de fericire și împlinire sunt moștenite din limba latină – „sanitas” și „pax” și „paxis”.

Pe parcursul istoriei, cuvintele s-au modificat și au format familii de cuvinte, cu adjectivele „sănătos” și „pașnic” și alte cuvinte derivate din „sănătate” și „pace”.

Alte cuvinte derivate au ajuns în limba română pe căi mai ocolite. De exemplu, adjectivul „pacific” a fost preluat din limba franceză, unde sună astfel – „pacifique”. „Pacific” este sinonim absolut cu „pașnic”, dar are și sensul mai extins – „care exprimă liniște sufletească, blândețe”. S-a integrat în limba română din secolul al XIX-lea, dar cu timpul și-a cam redus aria de utilizare prin specializare.

Despre ce fel de specializare e vorba?

Despre cea reprezentată de faptul că acest adjectiv este utilizat de cele mai multe ori în îmbinarea de cuvinte „Oceanul Pacific”, ce desemnează imensa întindere de ape situată între patru continente – Asia, Australia, America și Antarctica.

În jocurile tradiționale de copii din România, înlocuite acum de jocurile pe tastatură și tuch-screenuri, era populară o numărătoare în versuri: „În Oceanul Pacific/ Locuia un pește mic/ Și pe coada lui scria: Ieși afară dum-nea-ta!”

În Oceanul Pacific locuiesc și pești mari, și mijlocii, și mici, deoarece au unde. Pentru că este cel mai mare ocean din lume și acoperă aproape o treime din suprafața Terrei: are o suprafață totală de 165,3 de milioane km² și se întinde pe aproximativ 15.500 km de la strâmtoarea Bering în nord și până la marea Ross în Antarctica. Limita vestică a oceanului este strâmtoarea Malacca, iar la est oceanul e mărginit de continentul America.

Dar ce are pacifismul cu acest ocean – de ce se numește pacific și nu mare, uriaș, enorm, colosal sau nu are atașat vreun alt epitet din aceeași serie?

Păi, pentru că, atunci când l-au botezat, oamenii încă nu aveau uneltele care i-ar fi ajutat să-i afle dimensiunile și apucăturile. Primii marinari europeni care au ocolit Capul Horn, punctul cel mai sudic al arhipelagului sud-american Țara de Foc, după ce au ieșit din apele zburcimate ale Atlanticului, au dat de o întindere de apă deosebit de

liniștită în comparație cu ele. Și au numit-o latinește „Mare Pacificum”, care se traduce cu „mare liniștită”.

Denumirea i-a fost pusă de celebrul navigator portughez Fernando Magellan, care a efectuat prima călătorie în jurul Pământului. Strâmtoarea care desparte Țara de Foc îi poartă numele.

Mai târziu avea să se afle că marea este, de fapt, ocean, și că își contrazice numele: Pacificul este bântuit de nenumărate furtuni, taifunuri, uragane, cutremure subacvatice, tsunamiuri și alte fenomene naturale cu declanșarea unor energii uriașe. Dar firește că nu aveau să schimbe numele geografice după fiecare descoperire meteorologică și astfel oceanul și-a păstrat numele pașnic în pofida firii lui nestatornice.

Cuvântul „pace” din care e derivat adjectivul „pacific” provine din cuvintele latine „pax” și „paxis”.

De altfel, noțiunea de Pax Romana (pace romană), din istoria antică, este la fel de ambiguă și paradoxală ca și numele oceanului mai zburcumat decât o indică numele-i.

Pax Romana a fost o realitate istorică (un mod stabil de organizare a vieții sociale), un sistem de ordine internațională și a devenit în timp un model de structurare a raporturilor politico-militare pe spații geopolitice largi.

Perioada Păcii Romane e considerată cea din primele două secole ale erei noastre și e marcată de o relativă stabilitate internă, între domniile unor iluștri împărați – Octavian Augustus (de aceea se mai numește și Pax Augustus) și Marcus Aurelius. Paradoxul formulării constă în faptul că pacea internă a imperiului era asigurată de expansiunea militară permanentă în exterior.

Prin analogie, istoricii și politologii au extins termenul și asupra altor imperii care cucereau teritorii noi pentru a-și asigura pacea internă. Astfel, se vorbește și se scrie despre Pax Ottomana, Pax Americana, Pax Europea, Pax Britannica sau Pax Mongolia. Toate aceste sintagme sunt derivate din termenul generic de Pax Imperia, adică pacea imperială, care definește o stare de pace civilă asigurată de hegemonia militară.

Conceptul de Pax Romana ca fenomen istoric a fost prezentat pentru prima dată de istoricul englez Edward Gibbon în lucrarea „Declinul și căderea Imperiului Roman”, în care afirmă că a existat o perioadă de moderație și de pace sub domnia lui August și a urmașilor acestuia. De altfel, lui Gibbon i se atribuie și formularea termenului de „Pax Romana” ca atare. Această perioadă de dezvoltare multilaterală și concordie s-a extins în Africa de Nord și în Persia. În decursul ei împăratul Claudiu a cucerit Britania, iar Traian – Dacia. Adică, ceea

ce pentru romani era pace, pentru strămoșii noștri daci a fost un șir de războaie pe care până la urmă le-au pierdut.

Altfel spus, ceea ce pare o pace benefică pentru imperiu nu e întotdeauna chiar așa și pentru locuitorii periferiilor. Charles Maurice de Talleyrand, ministru de externe al lui Napoleon și o figură emblematică a politicianismului din toate timpurile, a spus la o ocazie: „Imperiul este arta de a pune oamenii la locul lor”. Iar despre cât de paradoxală poate fi paradigma păcii ne relatează un banc englezesc. La Universitatea Oxford a fost organizat un concurs de gramatică la care au participat 200 de persoane care urmau să exprime într-o singură frază ideea de pace, liniște, fericire. A câștigat autorul celui mai laconic mesaj. El a scris: „Soția doarme”.

Pagubele, victimele și ciupercile

Cuvântul „pagubă” este utilizat destul de des în ultima vreme în contextul pandemiei de covid și al consecințelor ei, dar și în alte contexte nu prea vesele. În unele contexte este folosit uneori cu sensuri prea extinse, până dincolo de limitele bunului-simț. Mă refer în special la îmbinarea de cuvinte „pagube umane și materiale”, prezentă în diferite mesaje referitoare la calamități naturale, catastrofe tehnologice sau acte de terorism.

Mai precis, sintagma „pagube umane” este cea care zgârie îndeosebi urechea ascultătorului și ochiul cititorului, deoarece dicționarele explicative indică clar că cuvântul de origine slavă „pagubă” desemnează o pierdere materială suferită de cineva sau adusă cuiva; distrugere care provoacă o pierdere, o daună. La figurat înseamnă știrbire, pierdere a calității, a valorii unui lucru, la fel și prejudiciu moral. Adică, este vorba de aspectele strict materiale, în timp ce mesajele la care mă refer comunică despre victime umane, adică de pierderi de vieți omenești, irecuperabile prin definiție. Deci, deși trece deseori neobservată, formularea „pagube umane” nu e dintre cele mai potrivite. Pentru că tragedia pierderii unei vieți omenești e ceva mai grav decât o pagubă.

Chiar și în cazul în care expresia e folosită ca eufemism, nu pare reușită. Să ne reamintim că eufemismul este o exprimare ce încearcă să atenueze ceva urât, dezagreabil, o modalitate de a vorbi despre un lucru neplăcut, stânjenitor sau ofensator înlocuind termenul care-l definește cu altele, mai blânde, mai acceptabile.

Un coleg a remarcat și un eufemism de război pe care îl consideră extrem de stupid: „victime colaterale”. Despre „victime colaterale” se vorbește și se scrie atunci când acțiunile militare nu lovesc doar ținte militare, ci omoară și rănesc civili nevinovați, femei, copii, bătrâni neajutorați. „Colateral” înseamnă „secundar”, adică nu prea important. Deși e cam cinică definind neutru de fapt victimele unor

asasinate în masă, expresia este foarte populară în presa de limbă română și a depășit aria lexiconului militar, referindu-se la victimele colaterale ale reformelor, falimentelor, divorțurilor și altor evenimente neplăcute din toate sferele vieții.

Dar și dincolo de prezența în acest eufemism ce atenuează acțiuni de neiertat, cuvântul „victimă” are parte de rezonanțe improprii, fiind deseori plasat într-o expresie pleonastică pe care un cititor atent de ficțiune la modă a detectat-o în versiunea românească a romanului celebrului autor suedez Stieg Larsson „Fata care s-a jucat cu focul”. Iată propoziția cu pricina: „Aproape simultan izbucnise un incendiu cu victime umane”. În dicționarele explicative victima este „persoana care suferă chinuri fizice și morale din partea oamenilor, a societății, din cauza propriilor greșeli; persoana care suferă de pe urma unor întâmplări nenorocite”. Iar persoana este eminentamente umană, cu alte cuvinte, este om. Altfel de victime decât cele umane nu ar trebui să existe, deci fraza scrisă corect trebuie să fie: „Aproape simultan izbucnise un incendiu cu victime”. Adică, expresia „victime umane” e un pleonasm.

Ce-i drept, în ultimul timp atitudinea oamenilor față de căței, purcei, pisici, papagali și alte animale de companie este tot mai tandră și tinde aproape că spre umanizarea acestora, așa că îmi vine greu să spun dacă un incendiu în care n-a ars niciun om, dar și-au pierdut viața un câțel și două pisici e cu sau fără victime. Probabil, cu victime, deoarece la origini, în Antichitate victima, era un om sau un animal jertfit unui zeu.

În cazul în care paguba nu e mare, în popor se zice: „Pagubă-n ciuperci”. Conform dicționarilor, expresia „pagubă-n ciuperci!”, ca și expresiile „Atâta pagubă!” sau „mare pagubă!, nicio pagubă!” sunt exclamații care arată resemnarea sau nepăsarea pentru o pierdere suferită. Adică, echivalează cu afirmația „Puțin îmi pasă” sau „Nu contează, nu are importanță că am suferit această pierdere”.

De ce anume paguba e în ciuperci? Probabil, pentru că, de obicei, e plină pădurea de ciuperci, mai ales după ploaie. Și dacă pierzi niște ciuperci, ai de unde culege altele cu vârf și îndesat. De aceea suntem nepăsători când pierdem ceva care fie că poate fi recuperat cu ușurință, fie că e puțin important pentru noi. Adică, nu-i mare pierderea.

Există și o expresie care denotă atitudinea contrarie față de prejudicii, și anume „A fluiera a pagubă”, care înseamnă a prevesti o pierdere sau a-și manifesta fluierând părerea de rău pentru o pierdere suferită sau pentru o nereușită. Bunăoară, un bărbat cam în vârstă, când urmărește cu privirea vreo femeie tânără și frumoasă, de obicei, nu face altceva decât să fluiera a pagubă. Asocierea fluieratului cu

paguba e prezentă și într-o superstiție veche și durabilă: e semn rău să fluieri în casă. Se zice că fluieratul în casă aduce ghinion și că, atunci când fluieri într-un spațiu închis, alungi banii din casă și din buzunare. Așadar, fluieratul în casă e semn rău, care aduce pagubă și sărăcie. Și dacă tot vorbim de fluierat, iată și alte două calificative depreciative izvorâte din acest act: fluieră-vânt – om care își pierde vremea zadarnic, care umblă fără rost; om neserios și fluieră-n-bi-serică – om de nimic.

Alte câteva expresii descriu situația eșecurilor. „A lucra” sau „a ieși în pagubă”, adică a munci degeaba, fără a realiza un câștig sau pierzând bani și timp, „A rămâne de pagubă”, echivalentă cu a fi în pierdere, și „A nu se alege câștigul din pagubă” – a nu-i ieși cuiva niciun câștig de pe urma muncii depuse, a fi nenorocos în afaceri. Iar despre omul ghinionist sau despre cineva ori ceva care aduce ghinion se spune că este rău de pagubă.

În fine, un banc despre pagubă: „O ghicitoare mi-a prezis că voi avea pagubă de bani.” „Și cât i-ai plătit?” „Cinci sute de lei.” „Deci a avut dreptate!”

Paideia, educația multilaterală de cândva

În toate timpurile, oamenii au fost preocupați de instruire și educație. Despre cât de antică este preocuparea și cât de vechi sunt ideile progresiste ne stă mărturie noțiunea „paideia”, definită de Dicționarul explicativ al limbii române ca „concept educațional în Grecia antică ce urmărea cultivarea spiritului uman prin studiul filozofiei și științei”. Este indicat de dicționar ca fiind un cuvânt grecesc preluat neschimbat și de limba noastră, deopotrivă cu multe alte limbi.

În traducere din limba greacă, „paideia” e literalmente „educație” sau „creșterea copiilor”. În Antichitate, paideia reunea toate mijloacele menite să promoveze elevarea spirituală și culturală a cetățenilor. În școlile din Grecia antică erau predate gramatica, matematica, retorica, muzica, filozofia, geografia, istoria naturală, gimnastica.

Mai târziu, paideia s-a referit strict la procesul de educare a bărbaților, vizând modelarea, înălțarea la adevărata ei valoare a naturii umane autentice. În Atena antică, guvernată după principiile democrației, această formă de educație, combinată cu tradiția („ethosul”), avea scopul să cizeleze personalitatea umană, să-l facă pe om să exceleze, indiferent că era vorba de un simplu cetățean sau de un conducător. Iar excelarea însemna învățarea morală a libertății, a nobleței și a frumuseții.

Termenul „paideia” a dat naștere sufixoidului „-pedie” cu ajutorul căruia a fost alcătuită noțiunea de „enciclopedie”, cu sensul de „ansamblu multilateral de cunoștințe omenești”. Și în era digitală s-a

integrat în noțiunea „Wikipedia” – celebra enciclopedie disponibilă pe Internet, în care „wiki” face trimitere la o aplicație web, care le permite utilizatorilor să adauge conținut și să păstreze versiunile succesive. Astfel, într-un mod simplu și rapid, un număr mare de persoane poate participa la compunerea unei pagini de enciclopedie virtuală.

Idealul acestui model educațional – paideia – era numit de greci „kalos kagathos”, adică „omul frumos și bun” sau „omul perfect”. Era un ideal de armonie fizică și morală. Tocmai pentru a susține acest ideal au luat naștere, în anul 776 î.H., Jocurile Olimpice. În cadrul lor competitorii urmau să ajungă la acest ideal de frumusețe fizică și morală prin forțele proprii, prin emulație, prin corectitudine, prin depășirea propriilor limite.

Concepția antică a perfecțiunii umane a fost preluată și în Evul Mediu, în imaginea idealului cavaleresc. Peste încă vreo câteva veacuri, în secolul al XVII-lea, clasicismul a impus idealul omului onest. Toate idealurile acestea nu tratau frumusețea în mod superficial, vizând doar aspectul, proporțiile, culoarea, lumina, umbra, ci se refereau și la esența însăși a ființei.

Modelul educațional grecesc, al Antichității, avea două direcții distincte: educația ateniană, care urmărea desăvârșirea intelectuală și artistică, și modelul spartan, care forma cetățeni-soldați. În Atena, fiecare tânăr trebuia să se pregătească și militar, timp de doi ani. În rest familia avea obligația să se ocupe de educația copiilor până la vârsta de 6-7 ani, după care, până la 14 ani, copiii, și fetele, și băieții, mergeau la școală, ulterior cei mai săraci învățând o meserie, ceilalți desăvârșindu-se în filozofie, cunoaștere, creație și sport.

În Sparta, educația era extrem de aspră, tinerii erau pregătiți să devină soldați, și se pare că și fetele urmau reguli extrem de severe, de aceea spartanii au rămas în istorie cu imaginea de primitivi, instinctuali, brutali, lipsiți de cultură. Totuși, Platon spunea că, în mod surprinzător, deși spartanii nu străluceau în arta conversației, întotdeauna un spartan știa să plaseze în conversație un cuvânt plin de sens, profund, înțelept, depășindu-și adeseori interlocutorii prin inteligență.

După trecerea a două milenii, paideia antică nu prea și-a păstrat amprenta asupra concepțiilor despre educație. Modelele educaționale moderne nu par să fie preocupate de formarea caracterelor, de dimensiunea spirituală a ființei, de respectul valorilor.

S-ar părea că progresul științific și tehnologic, condițiile oferite de societatea modernă ar trebui să-i facă pe oameni fericiți, preocupați de binele și frumosul lor și cel general. Dar în mod paradoxal societățile și oamenii, ca indivizi, sunt tot mai singuri, mai triști, mai

scindați. Scoala și politicienii care promovează felurite reforme ale educației lansează în limbaj de lemn lozinci despre „curriculum”, „competențe”, iar valorile dominante ale omenirii sunt „consumismul”, „globalismul”, „egocentrismul”, „mercantilismul” etc.

Dacă raportăm noțiunea de „paideia” la concepțiile și practicile moderne, s-ar putea să ajungem la unele concluzii sceptice și amare în privința avantajelor progresului și a dezvoltării liniare continue a omenirii. Îndemnurile înțelepților antici formați în spiritul autentic al paideii sunt date uitării și citate doar rareori, deoarece și istoria civilizațiilor antice este doar o anexă insignifiantă a „curriculumurilor”. Mai ținem cont de apelul socratic: „Cunoaște-te pe tine însuși!” (în greacă: „Gnothi seauton!”, în latină: „Nosce te ipsum!”)? Sau de cel al omului de stat, legislatorului și poetului Solon: „Fii moderat în toate!”? Dar de avertismentul filozofului Platon: „Lucrurile frumoase sunt dificile”? N-ar fi rău ca acest concept antic să fie reactualizat, revigorat. Dar, pe de altă parte, când te gândești că civilizația ce s-a bazat pe el a apus...

Quakerii, personaje istorice importante

Q

Firește că în compartimentul de dicționar rezervat literei „Q” găsim doar cuvinte de import, împrumutate din alte limbi de cele mai multe ori, fără a fi adaptate la standardele limbii române. De altfel, prezența ca atare a literei acesteia în alfabetul românesc este justificată de preluarea unor cuvinte din alte limbi fără a le transcrie în conformitate cu regulile ortografice românești. Doar vreo zece-douăzeci de cuvinte care încep cu „Q” figurează prin textele românești și ne vom interesa de poveștile acestor cuvinte de dragul erudiției istorice și etnografice.

Printre acestea e și cuvântul englezesc „quaker”, care se scrie „quaker”, dar se pronunță englezește „kueikăr”. Nu avem de a face prea des cu el, dar se mai întâlnește pe ici, pe colo și, în plus, are în spate și o poveste etimologică destul de curioasă.

Conform dicționarelor explicative, un „quaker” este „un membru al unei secte protestante pacifiste și austere, întemeiată în secolul al XVII-lea și răspândită în Anglia, Scoția și în SUA”. Dicționarul enciclopedic ne oferă mai multe detalii. Secta protestantă respectivă se numește „Societatea Prietenilor” și a fost fondată prin anul 1652 în Anglia de meșteșugarul George Fox, devenit misionar puritan. Membrii ei erau persecutați pentru că refuzau prestarea jurământului și a serviciului militar, de aceea mulți au emigrat în America și s-au stabilit cu precădere în Rhode Island și Pennsylvania. „Prietenii” propovăduiau întoarcerea la formele creștinismului primitiv, recunoșteau doar Biblia și respingeau toate celelalte scrieri și ritualuri religioase. Pe plan moral-social, ei predicau egalitatea socială, pacifismul, viața simplă și confesiunea publică.

De unde s-a iscat această doctrină, cum a apărut și a evoluat?

În anul 1649, în Anglia s-a produs o revoluție în decursul căreia regele Carol I a fost executat și timp de 11 ani țara a trăit fără rege. Era guvernată de adepții puritanismului, care considerau necesară simplificarea ritualurilor bisericesti prin privarea lor de orice pompozitate și lux, caracteristice, în opinia puritanilor, riturilor catolice. Dar la fel cum în rândul catolicilor unii tind din răspuțeri să fie mai catolici decât Papa de la Roma, și unii dintre puritani au perseverat prea de tot, până-n pânzele albe. De exemplu, meșteșugarul devenit misionar, George Fox, considera că pentru rugăciune nu e nevoie în general nici de biserici, nici de preoți. Adică omul poate să stea de vorbă cu Dumnezeu orișunde, fără intermediari și interpreți.

Mai mult decât atât, Fox și adepții lui militau pentru lichidarea tuturor diferențelor artificiale, nenaturale dintre oameni. Ei îi numeau pe toți prieteni și, probabil, de aceea au început să fie numiți membri ai Societății Prietenilor. Erau pertu cu toată lumea, purtau mereu pălării și nu le scoteau de pe cap, considerând că a-ți scoate pălăria în fața cuiva înseamnă a manifesta stimă față de poziția lui socială. Erau pacifiști și propovăduiau neopunerea rezistenței în fața răului.

Mai pe scurt, „prieteni” încercau să trăiască în conformitate cu poruncile lui Hristos, dar societatea în care trăiau nu prea era receptivă la zelul lor. Ei erau deseori băgați la pușcărie, ba chiar și executați. George Fox a stat doi ani și jumătate la închisoare.

De altfel, chiar și denumirea de quakeri a fost lansată într-o sală de tribunal. În anul 1650, George Fox a compărut în fața judecătorului Bennet din orașul Derby. După ce a ascultat reproșurile magistratului, Fox i-a răspuns că anume Bennet este cel care „trebuie să tremure în fața cuvântului Domnului”. Judecătorul s-a înfuriat și l-a numit pe Fox „quaker”, adică „tremurător”, dat fiind că în limba engleză „quake” înseamnă „a tremura”. Dar Fox și-a asumat porecla și i-a îndemnat și pe adepții săi să tremure în numele Domnului, lucru pe care îl și fac la modul propriu atunci când se roagă. De aceea porecla a prins și de atunci această comunitate este numită mai des „quakeri” decât „prieteni”. Denumirea de „quakeri” a devenit titulatura semi-oficială pentru această sectă.

Actualmente în lume există circa 350 de mii de quakeri. Pentru ei, Biblia este doar o carte după care te poți ghida, una dintre multe altele, nefiind „Cartea Sfântă”, după care celelalte confesiuni creștine își modelează stilul de viață. 11 la sută din quakerii practicanți încă mai țin slujbele originale, în care adunarea nu este programată din timp, iar rugăciunea se face, în mare parte, în liniște. Dar pentru alți membri ai comunității, în virtutea circumstanțelor dictate de societatea modernă, multe adunări sunt programate pentru a le permite credincioșilor să-și ia liber de la serviciu, ca să se prezinte la reuniunea religioasă. Pentru quakeri cel mai important aspect al religiei lor este revelația continuă, care spune că adevărul le este arătat de Dumnezeu direct unor indivizi, în mod continuu.

La fel ca și oricare altă religie, au avut și quakerii în rândurile lor persoane notorii, care au influențat într-un fel sau altul lumea în care trăim. Una dintre ele e Susan B. Anthony, femeia care a militat pentru dreptul femeilor la vot. Ea colecta petiții anti-sclavie încă de la vârsta de 17 ani, a fost arestată în anul 1872 pentru că a votat în orașul natal, iar anual ținea câte vreo 100 de discursuri militante pentru votul femeilor și egalitatea socială. Amendamentul Susan B. Anthony, prezentat în anul 1878, care le dădea femeilor dreptul la

vot, a fost ratificat ca al 19-lea amendament în constituția SUA abia în anul 1920. O altă somitate dintre quakeri a fost actorul James Dean, care a reprezentat în anii '50 cultura adolescenților americani, cunoscut pentru rolul său din filmul „Rebel fără cauză”. Ce-i drept, comportamentul său de pe ecran și din viață nu prea era marcat de puritanism, probabil că era mai degrabă un quaker nominal. În fine, și Richard Nixon, al treizeci și șaptelea președinte american, a trăit într-o familie de quakeri conservatori, ducând o viață în care nu avea voie să danseze, să consume băuturi alcoolice sau să înjure. Dar și el s-a îndepărtat, probabil, de rigida sa credință, deoarece în anul 1974 a demisionat după zgomotosul scandal Watergate legat de unele metode nu prea curate de luptă electorală...

Ce vremuri! Nici puritanii nu mai sunt ce-au fost...

Quesadilla și quinoa, exotismele gastronomice ale globalizării

Globalizarea pătrunde impetuos în toate domeniile, inclusiv în cel gastronomic, care îi pasează noutățile sale și lexicului. Nume de bucate și de produse de la celălalt capăt al lumii pătrund în vocabularul nostru și dăm cu ochii prin cărți de bucate de cuvinte bizare pentru ochiul nostru nu prea obișnuit cu exotismele grafice.

Bunăoară, „quesadilla”, un preparat culinar inspirat din bucătăria mexicană. În secolul al XV-lea, când conchistadorii spanioli au ajuns în Lumea Nouă, acest preparat culinar se număra deja printre preferințele poporului meso-american. Spaniolii i-au dat această denumire, compusă din cuvintele „queso” – „brânză” și „tortilla”, hispanism devenit internaționalism ce desemnează o plăcintă din porumb, din America de Sud. I-au zis așa pentru că inițial avea o umplutură bazată doar pe brânză. Ulterior au fost adăugate alte ingrediente, precum carnea de pasăre, de vită, fructele de mare sau legumele. Adică, quesadilla este o clătită preparată pe grătar sau în tigaie, folosindu-se tortilla. Este servită la toate restaurantele mexicane din lume. Modul de preparare ține de ingredientele folosite la umplutură și de-a lungul vremii acestea s-au tot schimbat.

O rețetă foarte gustoasă este quesadilla cu pui, unde se folosesc pentru umplutură următoarele ingrediente: roșii (tăiate cubulețe), ceapă roșie (tăiată mărunt), piept de pui (tăiat cubulețe), parmezan, mozzarella. Puiul se prăjește ușor. Se așază pe fiecare lipie bucățele de roșie, ceapă, mozzarella, parmezan și pui. Se îndoie lipia și se așază într-o tigaie încinsă. Odată rumenită pe o parte, se întoarce lipia și se rumenește și pe cealaltă parte.

Valoarea nutrițională a unei porții de quesadilla diferă în funcție de ingredientele folosite pentru umplutură. Așadar, dacă sunt folosite legume și carne de pui sau fructe de mare, putem obține un pre-

parat bogat în vitamine și minerale, echilibrat din punct de vedere nutrițional. Important este ca la prepararea termică să se evite, dacă este posibil, folosirea uleiului, iar brânzeturile folosite să fie de bună calitate.

Un alt cuvânt la fel de exotic ca și obiectul comestibil pe care îl denumește este „quinoa”, o plantă erbacee cultivată în America Centrală pentru semințele sale care au o mare valoare nutritivă. În anul 1997, dicționarul de cuvinte recente menționa că este un cuvânt amerindian și cita din presa vremii: „Quinoa – o super-cereală a viitorului? O cereală mai puțin cunoscută – quinoa – de proveniență sud-americană, ar putea constitui o sursă extrem de promițătoare de hrană”. Dicționarele mai savante precizează că e de fapt o pseudo-cereală și că face parte din genul numit prin părțile noastre talpa-gâștei. Dar de câțiva ani încoace, lumea întreagă a dezvoltat o obsesie intensă nu pentru talpa-gâștei, ci pentru quinoa. A început să apară pe din ce în ce mai multe meniuri și e apreciată de gurmanzi. Totuși, mulți oameni încă nu știu cu exactitate ce este și nici de ce este considerată hrană sănătoasă.

Proclamată „superaliment”, quinoa a devenit un înlocuitor pentru orez și paste făinoase și o sursă de proteine și alte substanțe nutritive pentru vegetarieni. De ce este sănătoasă quinoa? Pentru că conține o sumedenie de substanțe nutritive, are efecte vindecătoare, nu conține gluten și nici colesterol.

Cunoscătorii spun că, fiind un aliment sănătos, quinoa infirmă butada că ce e sănătos nu e și gustos. Dar despre asta să vă vorbească mai la obiect medicii și bucătarii, noi o să ne interesăm de origine și etimologie.

Cuvântul „quinoa” este transcripția spaniolă a denumirii plantei în limba populației andine quechua: „Kinwa” sau „Qin-wah”.

Planta de quinoa este originara din munții Anzi, unde era cultivată de patru milenii în teritoriile ocupate acum de statele Peru, Chile, Ecuador, Bolivia și Columbia. Mai precis, patria plantei quinoa se află pe malurile lacului Titicaca, lacul navigabil aflat la cea mai mare altitudine din lume.

Vechii incași, pentru care quinoa era, alături de cartof și porumb, un aliment de bază, o numeau „chisaya mama”, adică mama tuturor cerealelor, iar plantațiile de quinoa erau considerate sacre. Conform tradiției, căpetenia tribului arunca în brazdă primele semințe, folosind unelte de aur.

Când au cucerit America de Sud, colonizatorii spanioli au numit cu dispreț quinoa „hrana indienilor”, au distrus semănăturile și au interzis cultivarea ei, poruncindu-le indienilor să cultive în locul ei

grâu. Incașii însă au cultivat-o în continuare în zonele înalte ale Anzilor, unde conchistadorii nu urcau pentru că aerul prea rarefiat era greu de respirat pentru ei. Ce-i drept, această plantă crește în orice condiții și pe orice sol.

A fost redescoperită în anii '70 ai veacului trecut. Se zice că revirimentul i se datorează vizitei regelui Juan Carlos al Spaniei în Bolivia în anul 1987. Cuplul regal a fost servit cu mâncare ce conținea quinoa, monarhilor le-a plăcut și astfel omenirea a redescoperit boabele de aur ale incașilor. Acum Bolivia și Peru produc peste 90 la sută din quinoa vândută în toată lumea. Ex-președintele bolivian Evo Morales o numise „aliment strategic” în lupta pentru asigurarea securității alimentare a națiunii.

E curios faptul că această plantă a lăsat o urmă și în istoria muzicii moderne. „Quinoa”, lansat în anul 1992, se numește unul dintre cele peste o sută de albume ale formației germane „Tangerine Dream”, înființate în vara anului 1967, una dintre cele mai importante figuri din perioada timpurie a muzicii electronice.

În afară de acest produs exotic, amerindienii au furnizat omenirii și alte daruri bizare. Cel mai celebru este calendarul mayșilor, care prezisese sfârșitul lumii în anul 2012. După ce apocalipsa nu s-a produs, bancurile pe această temă au curs gărlă. Iată unul dintre ele, despre o discuție într-un trib maya.

— Șefu', să știți că eu vreau să vă îndeplinesc porunca de a finaliza calendarul nostru pentru următorii 20 000 de ani, însă placa pe care mi-ați dat-o e prea mică... N-am reușit decât să ajung până la 21.12.2012. Ce să fac, îmi dați altă placă?

— Nu, nu. Las-o așa, deja mă distrez copios când mă gândesc ce panică o să se creeze pe seama ei...

Quia nominor leo. Fiindcă mă numesc leu

O expresie antică latină ce și-a păstrat caracterul actual și acum este „Quia nominor leo”, care ar fi citată mai des și acum dacă s-ar fi păstrat moda citatelor din Antichitate. Se traduce „Fiindcă mă numesc leu” și este un vers din fabula lui Fedru „Vaca, capella, ovis et leo”, adică „Vaca, căprița, oaia și leul”. Fedru a fost un poet latin de origine tracă de la începutul erei noastre, considerat cel mai important fabulist latin. De fapt, fabulele lui erau prelucrări ale fabulelor celebrului autor grec Esop.

Iată fabula respectivă în traducere românească:

*Devălmășia cu cei tari nu-i bună,
Cum fabula de jos o să vă spună.
O vacă, o căpriță și-o oaie tare blândă
S-au însoțit cu leul, în codru, pentru pândă.*

*Având noroc să prindă un cerb nespus de mare,
I l-au adus și leul l-a împărțit în gheare
Spunând: «Întâia parte e-a mea, că-s leu. Și, iarăși,
Voi mi-o veți da pe-a doua, că-s un viteaz tovarăș.
A treia îmi revine tot mie, ca mai tare.
Iar cine s-o atinge de-a patra... o să vadă!»
Și-nșfăcă ticălosul fârtat întreaga pradă.*

„Quid nominor leo” din varianta originală a fabulei sunt cuvintele cu care leul își justifică actul de a lua cea mai mare parte din pradă. Prin extensiune de sens, expresia „fiindcă sunt leu” îi caracterizează pe cei care abuzează de puterea lor, ca și în expresia latină „Primo mihi”, adică „Mie mai întâi” sau „Interesele mele sunt mai presus”.

Aceeași fabulă a lui Esop a fost prelucrată și de francezul La Fontaine, versiunea lui fiind tradusă în română de Gheorghe Asachi cu titlul „Junca, oaia, capra în societatea leului”. Versiunea lui Dimitrie Bolintineanu este intitulată „La dreptul celui mai tare”.

În același context se înscrie și expresia internațională „partea leului”, care înseamnă partea cea mai mare, pe care cel mai puternic și-o ia la împărțeală. În limba latină i se spune „pars leonina”, în franceză – „la part du lion”, în engleză – „the lion's share”, în germană – „der Lowenanteil”, în rusă – „львиная доля”. De fapt, expresia există în aproape toate limbile lumii.

Sursele franceze o atestă pentru prima dată în anul 1832 în romanul lui Victor Hugo „Notre-Dame de Paris”, în care era folosită cu sensul de „totalitatea părților”. Mai târziu, expresia apare și în romanul lui Honoré de Balzac „César Birotteau”. Chiar dacă celebrii romancieri nu citează opera ce a generat expresia, în literatura franceză e ușor de presupus că e anume acea fabulă a lui Jean de La Fontaine inspirată din Esop și tradusă în română de Gheorghe Asachi. În ea e cristalizată imaginea leului ca rege al animalelor, cel mai puternic și mai feroce, considerându-se în drept de a-și atribui cea mai mare parte din vreo pradă în urma unei împărțeli foarte inechitabile.

La începutul secolului al XX-lea, se lansează o expresie relativ sinonimă – „legea junglei”, care se baza pe metafora junglei pentru a descrie un mediu ostil în care individul poate conta doar pe propriile forțe pentru a supraviețui, cu riscul de a fi eliminat de unul mai puternic decât el.

De altfel, leul este un personaj frecvent al expresiilor latine longevive. Una dintre acestea este „Ex ungue leonem”, care în traducere înseamnă „După gheară îl recunoști pe leu”.

Deși totdeauna citată în latinește, expresia aceasta e de origine grecească. Nu i se cunoaște însă exact paternitatea: istoricul grec Plutarh,

în lucrarea sa „De defectu oraculorum”, o atribuie unui rapsod grec din secolul al VII-lea î.H.; iar prozatorul grec Lucian, în lucrarea sa „Hermetimos”, o pune în seama marelui sculptor Phidias. Sensul expresiei este că e suficientă o singură trăsătură ca să recunoști pe cineva sau ceva, așa cum leul e recunoscut după urmele ghearelor. Astfel, poate fi recunoscută după un citat opera unui mare poet, după un fragment – opera unui pictor sau sculptor.

Marele poet rus Aleksandr Pușkin chiar și-a intitulat „Ex ungue leonem” o poezie cu caracter satiric.

*Am scris niște versuri, la o adică,
Și le-am dat lumii fără semnătură.
Iar un bufon le-a ras într-un articol
Răutăcios, fără iscălitură.
N-am fost nici eu și nici bufonu-n stare
s-ascundem șotiile ce-am făcut:
El m-a recunoscut într-o clipită după gheare,
După urechi eu l-am recunoscut.*

Se mai întrebuințează, cu înțeles similar, și varianta: „Ex pede Herculem” („După picior îl recunoști pe Hercule”). Marele matematician Pitagora, al cărui nume îl poartă o celebră teoremă, a calculat că eroul mitic Hercule avea un picior uriaș cât al unui urs, deci era lesne de recunoscut comparându-l cu picioarele obișnuite ale oamenilor.

Despre reputația leului a scris și Mihai Eminescu, în fabula epigramatică „Leoaica și scroafa” (de fapt, o traducere din autorul german Pfeffel):

*— Ca mine-n toată lumea nu-i
O mamă, care s-aib-atâți copii –
Scroafa se lăuda unei leoaice.
— Ai mulți – răspunde asta – unul eu,
Dar este leu.*

R

Rabla argotică și rabla oficială

Destinele cuvintelor și itinerarele parcurse de ele pe harta lexicului sunt uneori captivante și paradoxale. Bunăoară, unele cuvinte utilizate doar în sfera științei și tehnicii devin ulterior larg răspândite odată cu pătrunderea în viața cercurilor vaste ale populației a unor obiecte moderne, a calculatoarelor atotputernice și a telefoanelor inteligente. Există și exemple când itinerarul parcurs de cuvânt este invers – el trece din registrul familiar al limbii în cel comun, iar uneori chiar și în registrul oficial, în documentele de stat.

Un exemplu relevant în acest sens este cuvântul „rabla” pe care dicționarul îl califică familiar și depreciativ și care înseamnă „lucru uzat, de calitate proastă, vechitură, animal bătrân și slab sau om ramolit”.

Originea îi este indicată fie ca necunoscută, fie ca incertă, deși se fac unele trimiteri la cuvintele sârbe „rabatno”, care înseamnă „în stare proastă”, și „rabljenie”, care înseamnă „uz”, precum și la bulgărescul „hrăbla”, care înseamnă „ceva care este spart, rupt, care are lipsuri etc.”

Aria de întrebuițare a cuvântului e limbajul familiar și cel argotic. Dar, în virtutea unor circumstanțe, vocabula a pătruns și în sfere considerate mai elevate. Cu vreun deceniu și ceva în urmă, în România a fost lansat un program de înnoire a parcului auto, botezat de presă „Rabla”. Sensul programului constă în predarea pentru casare a automobilelor vechi și încasarea pentru ele a unei prime cu care erau cumpărate vehicule noi. Programe similare există în mai multe țări europene și în Statele Unite ale Americii, dar cu nume mai puțin exotice. De exemplu, în Germania el se numește prozaic: „Prima pentru demontare”.

Presa românească a preferat formulele ironice „Programul Rabla”, „Acțiunea Rabla”, „Operațiunea Rabla”. Textul legislativ vizat de comentariile jurnalistice nu conține, firește, termenul „rabla”. Titlul exact este „Programul de stimulare a înnoirii Parcului Național Auto”. Procedul jurnalistice și-a îndreptățit însă utilizarea sarcastică. În postura de cuvânt-cheie, „rabla” a suscitât interesul publicului mai lesne decât ar fi făcut-o tradiționalele calapoade ale limbajului de lemn. Iar sfera publicitară a preluat termenul estompându-i întrucâtva tenta caricaturală, astfel a apărut și site-ul specializat rabla.ro, cu sloganuri gen: „Renunță la rabla ta și vino să achiziționezi un automobil nou Opel, Chevrolet sau Daewoo!”.

În general, în prezent cuvântul „rablă” desemnează mai ales mașinile sau obiectele tehnice uzate. E folosit, de regulă, în construcția „o rablă de...” – „o rablă de automobil, o rablă de avion, o rablă de computer”... Deși dicționarul explicativ indică și sensul de caracterizare depreciativă a animalelor și oamenilor, în epoca modernă acesta pare să se fi deplasat spre mecanisme.

În schimb rămân viabile în uzul curent derivatele lui – verbul „a (se) rablagi” – „a se învechi, a se uza, a se deteriora” și participiul său adjectival „rablagit”. În DEX avem surpriza de a descoperi și cuvântul „rablionetă”, cu definiția „automobil vechi, uzat” și cu explicația etimologică „din rablă (după camionetă, cabrioletă)”. E, desigur, o creație ad-hoc, un cuvânt-valiză glumeț, efemer, care nu s-a fixat în uz. Doar întâmplarea a făcut să fie consemnat în dicționare.

Internetul a pus în circulație și vreo câteva cuvinte mai recente, neatestare de dicționare, din familia lexicală a lui „rablă”. Sunt tipice pentru stilul familiar și cel argotic modern diminutivul „răbluță” și formația glumeată cu sonoritate savantă „rablament”. Diminutivul afectiv și ironic este folosit mai ales la dezmierdarea verbală a automobilului: „mi s-a îmbolnăvit răbluța” sau „îmi iau neapărat carnet și după aia o răbluță la mâna a 2-a”. Cealaltă invenție lexicală parodică figurează în descrierea „un om la 65-70 de ani, care are de drămuț o pensie și de condus un rablament de Dacie”. Cuvântul „rablament” este nostim datorită procedului prin care a fost construit: sufixul „-ent” nu schimbă sensul cuvântului, ci îi conferă doar o nuanță familiară și argotică. Se produce un efect comic din contrastul între caracterul popular și familiar al bazei – „rablă” și distincția intelectuală a terminației culte, savante.

Programul denumit „Rabla” s-a dovedit a fi viabil și este în desfășurare și acum. În mass-media i s-a păstrat și denumirea preluată din limbajul familiar și cel argotic. Iar popularitatea lui a dat naștere unui banc, a cărui poantă nu e doar pe înțelesul locuitorilor României, ci poate fi gustată și de cetățenii Republicii Moldova.

Bancul are forma următorului anunț: „Programul Rabla la bacalaureat. Ministerul Educației a lansat programul Rabla pentru bacalaureat: vii cu nota ta mică și proastă, plătești o diferență și pleci cu o notă mai mare și mai frumoasă”.

Radioul, taxiul, tangoul și zeroul

Vreo câteva substantive din limba română ne pun uneori probleme legate de plasarea accentului. Cum ar fi cuvintele „radio”, „taxi” sau „tangou”.

În gramatica limbii române, de obicei, la conjugarea verbelor se produc deplasări regulate ale accentului, de pe rădăcină pe sufix, în timp ce substantivul are un accent stabil.

După cum remarcă lingvista Rodica Zafiu, foarte puținele excepții apar în cazul unor împrumuturi lexicale care s-au încadrat mai greu în morfologia românească. Cel mai cunoscut e cazul cuvântului „radio”: împrumutat din franceză, cu accentul pe vocala finală („radio”), ar fi putut intra în tiparul de adaptare prin adăugarea semivocalei „-u”, cum s-a întâmplat cu cuvintele „birou, cadou, cavou, cazinou, erou, metrou, panou, platou, tablou etc”. Nu s-a întâmplat așa, poate și pentru că e vorba de un termen internațional, conservat ca atare în multe limbi. „Radio” a rămas cu vocala finală din etimon, primind totuși un „u” în articulare și în terminația de plural – „radioul, radiouri”. S-a ajuns astfel la diferența de accentuare dintre formele „radio” și „radióul-radióuri”, acceptată de norme și inclusă în dicționare.

Un proces asemănător – validat și el de normele gramaticale – s-a petrecut cu substantivul „zero”, articulat „zeróul” și având pluralul „zeróuri”. În acest caz, sursa principală fiind tot franceza, se poate invoca și modelul alternativ de accentuare din italiană, „zero”, cu accent pe prima silabă.

Variația de accent e mai puțin observată și deloc acceptată în cazul cuvântului „taxi”, pentru care toate dicționarele indică accentuarea pe silaba finală. De fapt, accentul apare foarte frecvent, în uzul curent, pe prima silabă („táxi”). Acest accent inițial este întărit de existența unor compuse de tipul „máxi-táxi”.

Neadmisă de norme e și variația în cazul termenului „tango” (accentuat: „tángo”), reîmprumutat, direct de la sursă (spaniola), deși exista deja în română, unde fusese preluat prin intermediul francezei. Dicționarele noastre actuale indică forma adaptată „tangou”, cu accentul pe silaba finală. Dar în textele publicistice și publicitare actuale se revine frecvent la etimonul devenit termen internațional: „tango”.

Exemplele discutate sunt diferite în mai multe privințe – ca frecvență, înregistrare în dicționare, relație cu norma. Toate ilustrează însă tendințe destul de puternice în limba română actuală: atât formale, cum e deplasarea accentului în cuvânt, cât și culturale, cum e reducerea influenței franceze și raportarea vorbitorilor la alte modele lingvistice.

Și mai e un cuvânt cu accentul oarecum surprinzător: substantivul „rucsac”, care are accentul pe „u”. Pare straniu, deoarece rucsacul e definit de dicționar ca un sac de turism, purtat, mai ales de excursioniști, în spate; raniță. Am putea presupune că rădăcina lui e cuvântul „sac” și, prin urmare, accentul cade pe ultima silabă. Nu este așa, pentru că acest cuvânt a fost preluat în întregime din limba germană – „Rucksack”, cu eliminarea literei „k”, dar cu păstrarea accentului pe prima silabă. Accentul se păstrează și la plural: „rucsacuri”, și nu „rucsaci”, iar desinența de plural corectă este „-uri”, substantivul fiind neutru, ci nu masculin.

Formarea pluralului unor substantive neutre ne cam dă bătăi de cap. Bunăoară, unii spun „chibrituri”, alții „chibrite”. Unii spun „ghemuri”, alții – „gheme”. Unii spun „pardesie”, alții „pardesiuri”, unii – „tufișe”, alții „tufișuri” etc.

Filologii menționează că odată cu trecerea timpului cele mai multe fluctuații în privința formelor de plural în uzul limbii au fost înregistrate anume de substantivele neutre. Și dat fiind că uzul face norma, unele forme considerate greșite până la un anumit moment au devenit normă, pentru că erau utilizate de un număr mare de vorbitori. În cazul altor substantive neutre sunt acceptate, la ora actuală, două forme de plural, cea care în dicționare este scrisă prima e recomandată, a doua este doar tolerată. Iar în Dicționarul ortoepic, ortografic și morfologic 3 din 2021 în unele cazuri sunt prezentate ca admise ambele forme de plural. Iată două exemple:

- ceremonial – ceremoniale/ceremonialuri
- tunel – tuneluri/tunele.

În schimb, deși se pot auzi frecvent variante precum „chibrite”, „ghemuri”, „obiceie”, „pardesiuri”, „tufișe” etc., singurele forme de plural corecte, în aceste cazuri, sunt:

- chibrit – chibrituri
- ghem – gheme (dar „ghemuri” la tenis)
- obicei – obiceiuri (dar „obiceie” la expresie)
- pardesiu – pardesie
- tufiș – tufișuri.

Este greu de pătruns logica dicționarilor normative pentru a afla criteriile conform cărora unele dublete sunt admise, iar altele nu, cel puțin până la un moment dat. Dar regula e regulă și trebuie respectată, iar excepțiile nu fac decât s-o confirme.

Ca în bancul despre o formă specifică de plural. Gheorghe îl întreabă pe Ion: „Bă, Ioane, care e pluralul la «o bere»? Ion răspunde fără ezitare: „Două lăzi”.

Rahat, un cuvânt buclucaș

La origine este un termen gastronomic, desemnând un produs de cofetărie, dar în limba română a ajuns cu timpul să fie utilizat într-un mod cam enigmatic și greu de explicat ca eufemism în contexte contrare celor culinare.

În dicționarele explicative cuvântul „rahat” este definit în primul rând, ca „produs de cofetărie cu aspect gelatinos, fabricat din sirop de zahăr, amidon și diferite substanțe aromatice și prezentat, de obicei, în formă de cuburi mici”. Sensul figurat este de „lucru fără importanță sau om de nimic”. Iar un ultim sens, familiar și argotic, desemnează

excrementele sau, altfel spus, materia fecală. E o polarizare paradoxală a sensurilor. Unde mai pui că niște dicționare mai vechi ne aduc la cunoștință sensul inițial al acestui cuvânt turcesc preluat de la arabi: „confort, huzur, tihnă, repaus, îndestulare”. De la turci l-au preluat foștii supuși ai Înaltei Porți Otomane: grecii, bulgarii, sârbii și, după cum știm deja, românii, care înainte spuneau cu mândrie sau invidie despre sine sau despre cineva că ședea cu tot rahatul sau trăia bine și în rahat, în sensul că trăia în belșug și îndestulare.

Ceea ce numim noi „rahat” e o prescurtare din „rahat lokum”, care în turcă înseamnă „desfătarea gâtulejului” sau „bucată delicioasă”. Iar în limba arabă „râhat al-hulqūm” înseamnă „plăcere pentru cerul-gurii”.

Produsul i-a fost servit în premieră sultanului turc la sfârșitul secolului al XVIII-lea de cofetarul curții, Ali Muhiddin Hagi Bekir. Peste un veac, în anul 1897, nepotul acestuia, Mehmed Muhiddin, le-a prezentat acest produs europenilor, la expoziția internațională de la Bruxelles, la care a fost distins cu medalia de aur și a semnat contracte de livrare de rahat lokum în Europa.

De atunci produsul a devenit cunoscut în toată lumea, dar e răspândit totuși mai ales în bucătăria turcă, bulgară, albaneză, bosniacă, greacă, cipriotă și românească.

E un mister cum de a ajuns denumirea acestui deliciu gastronomic să însemne practic contrariul său. În dicționarele din prima jumătate a veacului trecut, indicarea sensului depreciativ și vulgar lipsește. E cam nedreaptă această extindere excesivă de sens a termenului ce denumește un produs de patiserie atât de gustos și rafinat, dar nebănuite sunt căile capriciilor lingvistice, mai ales în registrul argotic.

În acest registru, pe lângă sensurile depreciative pe care le-am numit mai înainte, cuvântul „rahat” mai figurează și ca interjecție care exprimă nemulțumirea sau enervarea. Și mai circulă și niște expresii pe potrivă. Bunăoară, „a face rahatul praf” înseamnă a fi complet ineficient, în schimb „a face rahatul bici sau a face din rahat bici” echivalează cu a obține o performanță notabilă într-un domeniu de activitate, cu resurse modeste, în împrejurări defavorabile. „A fi în rahat până la gât” înseamnă a avea necazuri mari – să ne amintim că în vechime „a trăi în rahat” însemna „a huzuri, a o duce bine”.

Pe de altă parte, este de înțeles tendința de a căuta eufemisme pentru evitarea coprofemiei – adică a vorbirii obscene. În acest termen, „coprofemie”, particula „copro-” este un element de compunere savantă cu semnificația „excrement”, preluat din limba greacă, în care chiar asta înseamnă – „excrement, bălegar”, iar „-femie”, tot de origine greacă, înseamnă „vorbire, exprimare”. Am putea spune că eufemismele te scapă de bucluc în comunicare, numai că în cazul de față ajungem într-o situație comică, deoarece cuvântul „bucluc” înseamnă în limba turcă... „gunoi” sau „balegă”.

În limba română cuvântul „bucluc” e folosit în registrul popular și familiar și are astăzi o semnificație atenuată și mai curând glumeață, referindu-se, așa cum se spune în DEX, la o „situație neplăcută, încurcată”. Lingvиста Rodica Zafiu menționează într-un articol din revista „Dilema veche” că și mai lipsit de gravitate e derivatul „buclucaș”, care apare adesea în mesaje, titluri și nume de jocuri destinate copiilor: de la „mașini buclucașe” la „cuvinte buclucașe”, fiind vorba de fiecare dată de lucruri și situații care produc unele încurcături, dar fără consecințe serioase.

Sensurile actuale ale cuvintelor „bucluc” și „buclucaș” ilustrează așa-numitul proces de „ameliorare” semantică, de reducere în timp a judecății negative incluse în sensul lor. „Bucluc” e răspândit în spațiul balcanic; sensurile principale ale etimonului său, cuvântul turcesc „bokluk”, sunt „bălegar” și „murdărie”, cu o dezvoltare figurată ușor de imaginat și cât se poate de negativă. În limba mai veche, cuvântul denumea ceva mai mult decât o simplă „situație încurcată”; cea mai veche atestare, dintr-o cronică muntenească, se referă la abuzurile și corupția manifestate în strângerea taxelor, cercetate și pedepsite de domnitor. În anul 1900, Lazăr Șăineanu stabilește sensul vechi „faptă necuviincioasă”, iar în 2010, Emil Suciuc îl reformulează ca „faptă murdară, fărădelege, mârșăvie, ticăloșie”. Nu este greu de imaginat că, pornind de la asemenea sensuri concrete, expresii ca „a intra în bucluc”, „a fi în bucluc”, „a da de bucluc” aveau în limba mai veche conotații cât se poate de peiorative.

Cuvântul a ajuns și în limbile slave din sud. În limba bulgară pubelei sau coșului de gunoi din română îi corespunde „kofa za bokluk” („căldare pentru gunoi”). Sensul concret al bulgărescului „bokluk” („gunoi”) e destul de departe de sensul abstract și atenuat pe care l-a căpătat în română omologul său „bucluc”. Și derivatul „buclucaș” avea un sens mai accentuat negativ în româna mai veche: format cu sufixul de agent „-aș”, cuvântul desemna autorul „buclucurilor”, deci un om rău, arțăgos, scandalagiu etc. Rodica Zafiu presupune că atenuarea sensurilor negative ale lui „buclucaș” s-a produs, probabil, odată cu modificarea semantică a lui „bucluc”, dar la încărcarea cuvântului cu conotații infantil-glumețe e foarte posibil să fi contribuit și reinterpretarea finalei „-aș”, apropiată de sufixul diminutival (din copilaș, drăgălaș etc.).

Și un banc despre rahat cu sensul ingrât: „O familie de viermi trăia într-un rahat. Micul vierme o întreabă pe mama sa: „Mamă, noi am putea trăi într-un măr?” „Da, fiule, am putea trăi într-un măr.” „Mamă, dar am putea trăi într-o banană?” „Da, fiule, am putea trăi într-o banană.” „Atunci, mamă, de ce trăim într-un rahat!?” „Pentru ca este patria noastră, fiule...”

S

„Sa” sau „s-a”: când scriem legat și când cu cratimă?

Potrivit definiției din dicționarul explicativ, ortograma reprezintă un model de scriere, corectă, conformă cu regulile gramaticale, destinat unor exerciții de fixare și consolidare a ortografiei în rândurile elevilor. Sunt edificatoare și ortogramele „s-a” și „sa”. Ele se pronunță la fel, dar se scriu diferit și de multe ori generează greșeli în scris. Aceste greșeli sunt greu de justificat, deoarece explicația folosirii corecte a acestor ortograme nu este deloc dificilă și ține doar de cunoașterea gramaticii limbii române.

Să vedem cât e de simplu să decidem când să scriem „sa” și când „s-a”. Ortograma „sa” este un pronume posesiv și se scrie legat atunci când poate fi înlocuit cu sintagma „a lui/ei”. De exemplu: „cana sa – cana ei, cana lui”.

Ortograma „s-a” se folosește atunci când urmează o acțiune. Cratima indică rostirea într-o singură silabă a pronumelui reflexiv „s” și „a”, de la verbul auxiliar „a avea” la perfectul compus. De exemplu: „El s-a dus la teatru pentru prima oară”. Un alt criteriu de verificare: dacă ortograma e precedată de pronumele „el” sau „ea”, se scrie „s-a”.

O altă pereche de ortograme foarte des întâlnite în limba română este „sau/s-au”. Cu aceeași problemă: când se scrie împreună și când cu cratimă? În acest caz criteriile sunt și mai simple. „Sau” se scrie fără cratimă atunci când poate fi înlocuit cu „ori”. De exemplu: „Ce preferi, bere sau vin? Ceai sau cafea?” „S-au” se scrie cu cratimă când e urmat de un verb sau precedat de pronumele „ei/ele”. De exemplu: „(Ei/ele) s-au dus la plimbare”.

Alt cuplu similar este „săi/să-i”. Și în cazul lui criteriile sunt simple. „Săi” se scrie săi când stă pe lângă un substantiv și poate fi înlocuit cu ai lui/ai ei: de exemplu, „prietenii săi”, „bocancii săi”. „Să-i” se scrie când stă pe lângă un verb și poate fi înlocuit cu „să îi” și completat cu „lui/ei”: „să-i spui – să îi spui lui/ei”.

O altă pereche „buclucașă”: „sar/s-ar”. Se scrie „sar” când e o formă a verbului „a sări” – „eu sar în sus”, „ei și ele sar peste gard”. „S-ar” se scrie când putem adăuga „el/ea” sau „ei/ele”: „El/ea s-ar duce. / Ei/ele s-ar duce”. Este condiționalul verbului reflexiv „a se duce”, care la conjugare rezolvă alte probleme legate de cratimă:

Eu **m-aș** duce. (Cuvântul „maș” nu există.)

Tu **te-ai** duce. (Cuvântul „teai” nu există.)

El/ea **s-ar** duce. („Sar” vine de la „a sări”).

Noi **ne-am** duce. („Neam” înseamnă fie „familie”, fie „popor”).

Voi **v-ați** duce. (Cuvântul „vați” nu există.)

Ei/ele **s-ar** duce.

Încă un cuplu de ortograme dezbinat de cratimă: „la/l-a”. Scriem „l-a” când înseamnă „pe el l-a”. De exemplu, „l-a găsit pe el, l-a privit pe el” etc. Scriem „la” când stă pe lângă un substantiv și răspunde la întrebarea „unde?”: „Mă duc la magazin / la bunica/ la București / la mare”, dar și la întrebarea „când?”: „Programul începe la ora 9”. Și, probabil, când răspunde la alte câteva întrebări, dar încercați să le țineți minte pe acestea, plus observația că stă pe lângă un substantiv, și deja o să scrieți mai bine.

În cazul ortogramelor „laș/l-aș”, se scrie „laș” când înseamnă „fricos, lipsit de curaj” și „l-aș” când e urmat de un verb, când urmează o acțiune. De exemplu, „nu l-aș ierta niciodată, dacă ar fugi ca un laș”. Altă pereche: „mai/m-ai”. Se scrie „m-ai” când poate fi completat cu „tu ... pe mine”: „(Tu) m-ai convinge (pe mine)” sau „(Tu) m-ai fi convins (pe mine)”.

În restul cazurilor, se scrie „mai” și atunci când se referă la luna mai, și în expresii de genul „mai vreau / nu mai vreau”.

În cazul cuplului „cai/c-ai” se scrie „cai” (legat) atunci când este pluralul cuvântului „cal”. Ca, de exemplu, în „Miorița”: „Și cai învățați, și câini mai bărbați”. Se scrie „c-ai” atunci când reprezintă două cuvinte care se rostesc într-o silabă: „c(că)” – conjuncție căreia i-a dispărut vocala și „ai” – verbul auxiliar „a avea”, care servește și la formarea timpului perfect compus (modul indicativ), prezent și perfect (modul condițional). Mai simplu spus, folosim construcția „c-ai” atunci când poate fi înlocuită de cuvintele „că ai”. De exemplu: „Te cred c-ai făcut ceea ce ai promis”.

Ortogramele „iar/i-ar”. „Iar” se scrie într-un cuvânt când este adverb și are sensul de „încă o dată, din nou, iarăși”, indicând repetabilitatea unei acțiuni. De exemplu: „Mi-a spus iar aceleași minciuni”. Și se mai scrie „iar” legat atunci când e conjuncție adversativă și stabilește o relație de coordonare între două propoziții de același fel. De exemplu: „Părul îi este blond, iar ochii albaștri”.

„I-ar” se scrie cu cratimă când este format din pronumele personal, forma neaccentuată „i” (lui, îi) + verbul auxiliar „ar” care ajută la formarea modului condițional. De exemplu: „I-ar spune adevărul, dar nu îndrăznește”.

Pentru fixarea în memorie a sensurilor și a ortografiei corespunzătoare, se poate ține minte un enunț simplu, de verificare, de felul: „S-au întâlnit iar (adverb), iar (conjuncție) el i-ar spune (pronume + verb) acum adevărul”.

Mai sunt multe perechi „dilematice”, dar după exemplul celor citate vă puteți da seama că principiul verificării vă va fi de ajutor la scrierea lor corectă.

Însemnătatea cratimei e confirmată și în cheie umoristică de bancagii: „Cratima este extrem de importantă. Între «am găsit o capră în tufari» și «am găsit-o capră în tufari» este o diferență colosală”.

Sabia lui Damocles

Sintagma „Sabia lui Damocles” este întâlnită destul de des în textele publicistice moderne, deși își trage rădăcinile din Antichitate.

Expresia sugerează ideea de primejdie permanentă, de pericol iminent în mijlocul unei prosperități aparente sau chiar reale.

În dicționarele explicative expresia „Sabia lui Damocles” este tălmăcită ca pericol mare, care amenință în orice moment viața și situația cuiva.

Care e povestea acestor vorbe? Este străveche și a fost popularizată de filozoful, omul politic și oratorul roman Cicero în tratatul său de etică „Disputele tusculane”. Tratatul se numește astfel pentru că a fost scris la vila oratorului din orașul Tusculum. Dar Cicero a preluat subiectul de la istoricul roman de origine greacă Diodor din Sicilia, autorul unei vaste lucrări intitulate „Biblioteca istorică” în 40 de cărți, care s-a păstrat doar fragmentar.

Damocles era un curtean de la curtea lui Dionisie cel Bătrân, regele elen care a domnit peste orașul sicilian Siracuza între anii 405 și 367 înainte de Hristos. Dionisie era bogat și puternic, dar, după cum e și firesc în viața politică, avea mulți dușmani și era foarte prudent, fiind conștient de pericolele care îl pâșteau la tot pasul.

Din punctul de vedere al curtenilor, aceste pericole nu prea se făceau remarcate. După cum e și firesc pentru un curtean tipic, Damocles îl copleșea pe rege cu nenumărate laude și la un moment dat chiar a exclamat că nu există pe lume fericire mai mare decât să fii rege. La auzul acestei exclamații patetice, Dionisie l-a întrebat: „Ai vrea tu oare să guști din această viață și din norocul meu?”. Damocles a răspuns afirmativ, și atunci Dionisie l-a supus unui experiment cu efect pedagogic.

El l-a așezat pe visătorul curtean pe o canapea aurită și le-a poruncit câtorva servitori să-l slujească ca pe un rege. Damocles era servit cu cele mai alese bucate, dat cu cele mai fine arome și uns cu cele mai parfumate alifii. Dar tocmai în momentul în care abia începuse să se bucure de confortul regal, Dionisie i-a spus să se uite în sus, deasupra capului său. Damocles se uită și văzu că sus atârna o sabie situată exact deasupra capului său, iar toată greutatea armei era ținută de un singur fir de păr de cal.

Și atunci lui Damocles i-a pierit imediat cheful de a duce o viață de rege. După mai multe priviri îngrozite către sabia ce-i atârna deasupra capului, și-a cerut iertare în fața suveranului pentru vorbele sale necugetate și a declarat că nu mai dorește să fie la fel de norocos ca regele. În viziunea lui Cicero, povestea lui Dionisie și Damocles a ilustrat ideea că oamenii de la putere se află mereu sub amenințare și se confruntă în permanență cu riscuri, se află sub o presiune constantă. În opinia lui, oricât de fastuoasă ar părea la exterior viața tiranilor, e de preferat viața calmă și modestă a înțeleptului, ea fiind mai plină de tihnă și de împliniri sufletești.

Cicero a plasat această parabolă la sfârșitul unei serii de exemple contrastante, pentru a sublinia concluzia celei de a cincea sale cărți din seria „Disputelor” în care ideea principală era că virtutea îi este suficientă unui om pentru o viață fericită și că nu mai are nevoie de bogăție și putere. Cicero întreabă, firește, retoric: „Oare nu a arătat Dionisos suficient de limpede că o persoană asupra căreia teama plutește oricând nu poate fi fericită?”

Lección pe care Dionisie i-a dat-o curteanului este sugestivă pentru cei care îi invidiază pe cei mari și tari și se visează în locul lor. Deasupra capului unui conducător se află mereu o sabie legată de un fir de păr.

Cu timpul însă, expresia și-a extins aria de utilizare dincolo de coridoarele puterii și ale politicii, dincolo de sugestiile moralizatoare, însemnând în diferite contexte „pericol care se poate materializa în orice moment”.

Parabola a fost preluată și inclusă în opera lor de marii poeți latini Horațiu și Boețiu, apoi a devenit un motiv comun în literatura medievală, iar expresia „sabia lui Damocles” este acum utilizată în mod obișnuit ca un termen ce descrie un pericol la orizont. Bunăoară, președintele american John F. Kennedy a fost primul politician care a asemănat omniprezenta amenințare nucleară cu o sabie a lui Damocles atârând deasupra omenirii.

V-am amintit de această pildă și acest simbol al pericolului pentru că tinerii crescuți sub auspiciile modernității nu prea cunosc multe dintre piesele emblematice ale simbolisticii antice. Despre asta e și bancul în care, fiind întrebat cum a dezlegat Alexandru cel Mare nodul gordian, Bulă răspunde: „L-a tăiat cu sabia lui Damocles”.

Sabotajul, o armă a purtătorilor de saboți

Cuvântul „sabotaj” este definit de dicționar ca o acțiune care are ca scop împiedicarea bunului mers al unei activități, în special frânarea desfășurării normale a unui proces de producție. Unele dicționare precizează că este vorba de distrugerea, stricarea conștientă a unui lucru, a unei mașini etc., pentru a zădărnici o acțiune, un proces etc.

Iar dicționarul lui Lazăr Șăineanu din anul 1929 nuanțează că este o „apucătură necinstită a lucrătorilor cari intențional deteriorează materialul stăpânului lor”.

E discutabilă, de fapt, afirmația despre caracterul necinstit al acestei apucături. O denotă și incursiunea în istoria cuvântului și fenomenului pe care îl desemnează. În cartea sa „Cuvintele în istorie”, scriitorul american Isaac Asimov amintește succint că în linii mari grupurile sociale se împart în nu prea numeroșii conducători și numeroșii subordonați. Uneori supușii sunt tratați nedrept, dar nu prea au mijloace de ripostă. În secolul al XIX-lea, când revoluția industrială a condus la apariția fabricilor și uzinelor, în Europa Apuseană a apărut o nouă clasă a celor împilați – proletariatul sau clasa muncitoare.

Cum puteau riposta proletarii la nedreptăți? Dacă abandonau munca, mureau de foame. Dacă declarau grevă și opreau funcționarea întreprinderilor, mașina represivă a statului i-ar fi presat. Și atunci au recurs la încetinirea intenționată a ritmului muncii și la defectarea intenționată a mașinilor și mecanismelor, la deteriorarea mărfurilor deja produse. Era greu să li se atribuie vina pentru aceste acțiuni unor persoane concrete. Această neglijență sau neîndemânare intenționată a fost numită mai întâi în Franța „sabotaj”.

Așa a apărut fenomenul, dar de unde denumirea? Surprinzător, de la denumirea unui articol de încălțăminte, mai precis, a saboților de lemn purtați odinioară de francezii săraci. Conform unei legende din perioada respectivă, muncitorii francezi stricau strungurile lovindu-le cu saboții lor. Dar această legendă nu e confirmată de nicio sursă documentară. Mai credibilă e versiunea că acest cuvânt provine din atitudinea disprețuitoare a păturilor de sus ale societății față de muncitori, pe care îi considerau grosolani și neîndemânatici ca saboții. Sensul inițial al verbului franțuzesc „saboter” era de „a merge zgomotos în saboți”, iar saboții erau purtați de săraci pentru că erau mai ieftini decât încălțăminte de piele.

Celebrul sindicalist anarhist francez Émile Pouget formulează în anul 1911 o altă semnificație: „Cuvântul «sabotaj» nu era acum cincisprezece ani decât un termen argotic, care nu însemna actul de a confecționa saboți, ci cel imagistic și expresiv de muncă executată ca și cum cu niște lovituri de saboți”.

Termenul „sabotaj” a devenit popular în timpul grevei feroviarilor francezi din anul 1912. Muncitorii au deteriorat căile ferate tăind traversele de lemn pe care se fixează șinele. Apropo, cuvântul „sabot” mai are un sens – unul din lexicul feroviarilor, și anume: dispozitiv care se montează pe o șină de cale ferată pentru a frâna sau a opri vagoanele. De altfel, încă un sens al cuvântului este de piesă care servește ca organ principal la o frână cu fricțiune. S-ar putea ca aceste

sensuri ce vizează frânarea să se fi adăugat după apariția sabotajului, sensul figurat transformându-se în sens propriu.

Sabotajul feroviar din 1912 i-a adus celebritatea termenului, care de atunci e folosit și cu referire la alte cazuri de deteriorare intenționată a mașinilor și utilajelor.

Cele mai relevante tipuri de sabotaj sunt cel militar, cel industrial și cel ecologic. Sabotajul militar poate fi considerat cel mai periculos. În cursul activităților lor subversive, sabotorii se infiltrează în apărarea inamicului și încearcă să distrugă sistemele de arme, infrastructura și sistemele de aprovizionare. Uneori, acest tip de sabotaj poate lua o formă politică. În acest caz, sabotorii răspândesc în mod deliberat știri false și zvonuri menite să submineze campaniile politice.

Sabotajul industrial vizează obiective financiare. Uneori, în cursul concurenței pentru piețele de desfacere, proprietarii companiilor introduc în tabăra concurenților sabotori, care, prin toate mijloacele, pun piedici procesului de producție.

Sabotajul de mediu include acțiunile efectuate cu scopul de a susține protecția mediului. El implică, de obicei, deteriorarea echipamentelor utilizate în activități periculoase pentru mediu.

În timpul primului război mondial, francezii și belgienii din teritoriile ocupate de germani distrugeau tot ce-i putea fi de folos inamicului, punând bazele sabotajului de război, utilizat și în războaiele mari și mici care au urmat. În contextul războiului și al actelor de terorism mai este utilizat în același sens cuvântul „diversiune”.

Termenul și-a extins aria de utilizare și asupra politicii – astfel, când e vorba de sabotajul politic, el este folosit pentru a defini actele unei tabere sau grupări politice menite să perturbe și afecteze reputația unui adversar politic. De regulă, este pus în aplicare cel mai frecvent în cadrul campaniilor electorale.

Un banc despre trecutul sovietic ilustrează și utilizarea noțiunii de „sabotaj”. Niște șefi de la KGB decid să inspecteze o închisoare. Îi interoghează pe trei tineri condamnați recent. Primul este întrebât: „De ce ai ajuns aici?” Răspunde: „Pentru că săptămâna trecută ceasul meu m-a trezit mai devreme, așa că am intrat la muncă devreme și am fost acuzat că sunt spion”. Al doilea încarcerat răspunde la aceeași întrebare: „Săptămâna trecută, ceasul meu m-a trezit târziu, așa că am intrat la muncă târziu și am fost acuzat de tentativă de sabotaj”. Al treilea deținut răspunde: „Săptămâna trecută, ceasul meu m-a trezit în fiecare zi la timp, veneam mereu la muncă la timp”. Inspectorul: „Și...?”. „Păi, am fost acuzat că am un ceas adus prin contrabandă din Occident”.

Șahul, suveran și joc al minții

Ș

Bine cunoscutul cuvânt „șah” a parcurs de-a lungul veacurilor calea de la un sens spre altul, de la titlul purtat de regii persani la denumirea unui joc intelectual care a ajuns de notorietate universală.

Sub aspect pur gramatical, deosebirea dintre ele e reprezentată de faptul că șahul cu sensul de rege are pluralul „șahi”, iar șahul în sens de joc are pluralul „șahuri”, deși în acest caz sunt foarte puține contexte în care să fie necesar pluralul.

Se consideră că șahul provine din jocul indian Chaturanga, care a fost inventat acum aproximativ 1400 de ani. Era diferit de șahul de azi: se juca în patru persoane și avea alte figuri și alte reguli. Termenul vechi românesc pentru denumirea jocului respectiv era „șatrang” și era un împrumut tot din turcă, „șatranç”, care l-a luat din arabă, „šatrang” („șah”), unde a fost împrumutat din sanscrită – „caturaṅga” („din patru elemente”, format din „catur” – „patru” și „aṅgam” – „membru”, căci șahul indian se juca în patru). Din India, chaturanga a migrat peste mulți ani spre Persia – așa se numea până în anul 1935 Iranul.

În secolul al VI-lea, Persia era guvernată de șahul Hosrov I și traversa o epocă a prosperității și culturalizării. Împăratul încuraja dezvoltarea intelectuală a țării și se interesa de toate inovațiile ce puteau fi preluate de la străini. Se dezvoltau intens și relațiile comerciale și culturale dintre Persia și India. Medicul personal al șahului a călătorit în India ca să aducă de acolo medicamente, dar a adus în patrie împreună cu lecurile și acest joc interesant și inteligent, care amintea întrucâtva de acțiunile militare la care persanii erau foarte pricepuți. Persanii l-au modificat și l-au transformat în joc de doi pe care l-au numit „șatrang”. Acest nume al jocului a circulat o anumită perioadă de timp și prin părțile noastre.

După cum se știe, figura centrală a jocului e regele. Când jucătorul pronunța cuvântul „rege”, însemna că atacă această figură. Persanii au adaptat jocul la realitatea lor și rosteau „Șah!” atunci când atacau regele. În situația în care regele nu mai putea fi salvat, jucătorul care ataca rostea: „șah-mat”, adică „regele e mort”, și astfel partida lua sfârșit. Aceste cuvinte persane s-au păstrat în varianta modernă a jocului și au pătruns astfel în toate limbile, cu pronunții ușor diferite, în funcție de particularitățile ortoepice ale limbii-gazdă.

După ce Persia a fost cucerită de musulmani, jocul s-a răspândit în toată lumea islamică, apoi a fost introdus în Spania de mauri în se-

colul al X-lea, când Peninsula Iberică făcea parte din Califatul Arab. În secolul al XI-lea, jocul de șah ajunge în Anglia. În perioada dintre secolele al XIII-lea și al XV-lea, în Italia și în Spania, regulile jocului au fost modificate și prin anul 1475 șahul a căpătat în linii mari forma care i s-a păstrat până în zilele noastre.

Regulile șahului modern au fost standardizate definitiv în secolul al XIX-lea, când au început a fi organizate sistematic turneele de șah, adică jocul de salon a devenit probă sportivă. Din anul 1886 e disputat titlul de campion mondial, iar în 1924 a fost fondată Federația Internațională de Șah.

Cu sensul persan de „rege” cuvântul a fost împrumutat de română din turcă, iar cu sensul de „joc” – din germanul „Schach”.

Popularitatea incomensurabilă a jocului a infiltrat și în limbajul comun expresii de specialitate care și-au extins sensul. De exemplu, expresia „a ține pe cineva în șah” nu are doar sensul șahistic propriu de a limita jocul adversarului la apărarea regelui, ci și sensul figurat de a ține pe cineva în tensiune, de a-l imobiliza.

O altă expresie șahistică utilizată pentru a explica unele situații de dincolo de spațiul limitat al eșichierului este „a face șah și mat sau a face mat pe cineva” și înseamnă „a pune pe cineva în situația de a se recunoaște învins” sau „a învinge categoric pe cineva într-o luptă, dispută sau confruntare”.

Un alt termen șahistic – „eșichier”, adică „tablă de șah”, și-a extins sensul, care este explicat de dicționare ca „dispunere a unor obiecte pe două sau mai multe rânduri la intervale regulate”, ca „pătrățelele de aceeași culoare de pe tabla de șah” sau, în arta militară, ca „dispozitiv în care trupele unei unități sunt așezate masat în careuri, despărțite prin intervale egale, pe mai multe rânduri”. În limbajul publicistic e utilizată des până la clișeizare sintagma metaforică „eșichierul politic”.

Aceeași origine persană îndepărtată și șahistică o are și cuvântul „eșec” („insucces, nereușită, ratare”), pe care l-am preluat din francezul „échec”, cu același sens. În limba franceză, jocul de șah se numește „les échecs”, doar la plural, ca și rusescul „șahmatî”. Ea provine din expresia arabă „shah mat”, care a ajuns cu timpul să însemne „insucces”, dar forma veche franceză „eschec” a fost împrumutată de engleză, în formele „chess” („joc de șah”) în secolul al XIV-lea și „check” („situația regelui atacat”), care a evoluat la sensul de „control”; cu forma „check” cuvântul s-a întors din engleză în franceză în secolul al XVIII-lea și s-a transformat în forma actuală „chèque” („cec, document prin care se dispune plata unei sume”, pe care l-am preluat din franceză și noi și l-am ortografiat „cec”). De altfel, „check” nu este singurul cuvânt care a călătorit tur-retur din

franceză în engleză, schimbându-și pe parcurs sensul și forma. Aceste cuvinte chiar așa sunt numite: cuvinte cu „dus-întors”. Lingvistul Marius Sala oferă câteva exemple: francezul „nourrice” „doică” a fost împrumutat în engleză ca „nurse” și a căpătat sensul de „infirmieră” și a revenit în franceză, unde înseamnă „guvernantă la copii”; la fel, englezul „pedigree”, provenit din francezul „pied de grue” („picior de cocostârc”) și denumind, la origine, un semn format din trei linii drepte, folosit în Anglia pentru a arăta ramificațiile unei genealogii, a revenit în franceză ca „pedigriu” în 1828, cu sensul de „genealogie a unui animal de rasă pură; document care arată această genealogie”. În limba română, cu acest sens „pedigree” a venit și din franceză, și din engleză (așa indică dicționarele fără să explice mecanismul acestei concomitențe).

Revenind la jocul minții, ar fi de menționat că în Italia șahul interpretat ca o metaforă a dat naștere și unui proverb pe cât de expresiv, pe atât de profund și înțelept: „Alla fine della partita, il re e il pedone vanno nella stessa scatola” – „La sfârșitul partidei regele și pionul ajung în aceeași cutie”.

După cum vedeți, jocul de șah ne ajută să gândim mai bine și să vorbim mai expresiv. Să nu-i respingem acest ajutor intelectual și stilistic!

Șampania, campania și compania

S-ar părea că între aceste cuvinte nu prea poate fi nimic comun. Și totuși există o relație nebănuită între șampanie și campanie. În afară de ciocnirea cupelor de șampanie de către câștigătorii campaniilor militare și electorale, există și o rudenie pur lingvistică între aceste cuvinte.

Dicționarele dau două sensuri ale cuvântului „campanie”: 1. Totalitatea operațiunilor strategice armate, pe câmpul de luptă, într-o anumită perioadă de timp și 2. Acțiune organizată după un anumit plan, în vederea realizării unor obiective politice, sociale etc., într-o anumită perioadă de timp.

În activitatea de toate zilele cuvântul „campanie” se utilizează cel mai des pentru a exprima cel de-al doilea sens. De exemplu: „campanie electorală”; „campanie agricolă”; „campanie de informare” etc. În aceste contexte pățania cuvântului este cu totul alta decât în relația cu „șampania”, despre care vom relata mai jos. Mulți vorbitori și chiar scriitori confundă cuvintele „campanie” și „companie”. Deseori auzim: „această companie electorală a fost foarte murdară”. Însă în această pereche de paronime cuvântul „companie” are cu totul alte sensuri: „1. Tovărășie, însoțire. 2. Grup mic de oameni care își petrec vremea împreună. 3. Întreprindere mare comercială, industrială etc.” Diferența de sens este enormă, de aceea urmează să fim atenți cum și în ce context folosim aceste cuvinte. Corect e „campanie electorală.”

și nu „companie electorală”. Sau, este corect: „Am cinat în compania unor prieteni” și nu „am cinat în campania unor prieteni”. Mai există și cuvântul „companie” cu accentul pe „a” în lexicul militar, cu sensul de „subunitate militară mai mare decât plutonul și mai mică decât batalionul”. Cele două cuvinte sunt omografe (se scriu la fel) neomofone (nu se pronunță la fel).

„Campanie” își trage rădăcinile din cuvântul latin „campus”, care înseamnă „câmp”. Iar câmpul este din Antichitate o arenă a confruntărilor militare – de regulă, toate bătăliile importante s-au desfășurat pe câmpii, care au mult loc pentru infanterie și unde cavaleria sau, mai târziu, tancurile au spații de manevră. În limba latină câmpia mare se numea „campania”, iar în italiană se numește „campagna”. Anume de la acest cuvânt provine primul sens, cel militar, al cuvântului „campanie”. Apoi sensul s-a extins în expresiile „campanie publicitară”, „campanie electorală” și altele cuprinse în cel de-al doilea sens definit de dicționar.

În limba franceză cuvântul „campagna” s-a transformat în „champagne”, care e legat etimologic de cuvântul „champion” (în română – campion), cu sensul de „oștean, apărător”. În Evul Mediu, multe litigii erau soluționate în cadrul unui duel, fiecare parte fiind reprezentată de un luptător, un apărător. Se considera că învingătorul în duel are dreptate, deoarece Dumnezeu e de partea celui care are dreptate. Treptat cuvântul „champion” a căpătat sensul actual, adică – „cel mai bun”.

Regiunea franceză Champagne e situată în nord-estul țării și a fost în repetate rânduri arena unor bătălii foarte importante din istoria omenirii. În anul 451 triburile asiatice ale hunilor ocupaseră toată Europa de la est de Rin și de la nord de Dunăre și au ajuns până în inima Galiei, situate pe teritoriul Franței actuale. Conducătorul de oști roman Aetius i-a întâmpinat în apropierea orașului Chalons și a reușit să-i oprească după o bătălie crâncenă. Hunilor însă le rămăseseră destule puteri pentru a cuceri Italia, dar aceste puteri au fost ultimele. Bătălia de la Chalons a devenit pentru ei fatală și se presupune că tocmai în cinstea acelei campanii de importanță vitală această regiune a fost numită Champagne.

Franța este o mare putere vinicolă și multe vinuri poartă numele regiunilor în care sunt produse. Vinul produs în Champagne este îmbuteliat foarte de timpuriu. Astfel procesul de fermentare decurge în interiorul sticlelor și rezultă un vin spumos, efervescent, care a devenit cu timpul un simbol al luxului și rafinementului.

Cea mai faimoasă șampanie se numește „Dom Pérignon”. Este un produs exclusivist, extrem de scump, de care au parte mai ales oamenii bogați și care poartă numele unui călugăr francez, considerat a fi

inventatorul șampaniei. Dom Pérignon (1638-1715) a fost un călugăr francez benedictin, care a avut contribuții importante la producția și calitatea șampaniei într-o epocă în care vinurile din regiune erau predominant roșii. Se spune că cel mai vechi vin spumant consemnat este considerat a fi „Blanquette de Limoux” și ar fi fost inventat pe la 1530, de către călugării benedictini de la Biserica Saint-Hilaire de lângă Carcassonne. O sută de ani mai târziu, Dom Pérignon, contemporan cu regele Ludovic al XIV-lea, a fost transferat la Abbaye Saint-Pierre d’Hautvillers, unde a lucrat la cramă tot restul vieții sale. Sub administrarea sa, abația a înflorit și a dublat cantitatea de vin fabricată. Dom Pérignon a reușit să producă vin alb din struguri roșii, precum și procesarea separată a strugurilor din diverse zone rurale, rezultatul final fiind un vin preparat din mai multe soiuri diferite de struguri. Când Pérignon a murit în anul 1715, în semn de onoare și respect, a fost înmormântat într-o secțiune a cimitirului mănăstirii rezervată în mod tradițional numai stareților.

Șampania Dom Pérignon blanc sau rose, produsă de Moët & Chandon, are un gust intens, datorită influențelor climatice din anul de recoltă, care determină gradul de expresivitate al strugurilor din compoziție. Prețul unei astfel de sticle pornește de la 320 de euro la diferite magazine online. Într-un restaurant sau un bar prețul unei sticle crește considerabil. În anul 1971, șahul Iranului a comandat mai multe sticle din prima etapă a fabricării Dom Pérignon Rosé (anul 1959) pentru celebrarea celor 2.500 de ani ai Imperiului Persan. O sticlă din această șampanie, din acea comandă, a fost vândută la licitație cu 24.758 de euro în anul 2008.

Pe vremuri, în Uniunea Sovietică era prețuită și șampania moldovenească. Ulterior însă, în baza mai multor tratate internaționale și legi naționale, majoritatea țărilor limitează utilizarea termenului doar la vinurile produse în regiunea franceză. Astfel, șampania este produsă în exclusivitate într-o regiune viticolă delimitată exact, pe o suprafață de circa 32.000 de hectare. În consecință, șampania moldovenească a fost nevoită să se numească doar vin spumant. De fapt, chiar dacă se numește spumant, și nu șampanie, e bun și vinul nostru, de-am avea sănătate și cât mai multe ocazii de a ciocni pocalele!

Șasesprezece, șaișpe sau șaisprezece?

Ni se întâmplă să comitem unele greșeli la pronunțarea și scrierea unor numerale.

Una dintre ele este întâlnită doar în exprimarea orală și, mai ales, dincolo de Prut, mai spre Dâmbovița. Am putea spune că e treaba lor cu specificul lor regional, numai că eroarea respectivă își face loc și în limbajul unor prezentatori, crainici și reporteri de televiziune și, de aceea, riscă să fie preluată de unii telespectatori care ar considera-o

etalon, din moment ce o emite lumea bună de pe „sticlă”. Este vorba despre pronunţarea greşită a două numerale cardinale care, în mod normal, n-ar prea trebui să pună probleme. Şi totuşi, le pun. E vorba de „şaptesprezece” şi „optsprezece”, pe care, din cauze enigmatice, multă lume le rosteşte „şaptisprezece” şi „optisprezece”. Dar s-ar putea să fie doar unele particularităţi regionale sau personale, care nu sunt condamnabile ca atare, ci doar maimuţărirea lor poate rata cu greu şansa de a fi ridicolă.

Numeralele dintre zece şi douăzeci ne creează şi alte probleme fonetice şi grafice. De exemplu, cum este corect să rostim şi să scriem: paisprezece, paişpe sau patrusprezece? Şasesprezece, şaişpe sau şaisprezece?

Aceste cuvinte sunt numerale cardinale compuse. Pentru numeralele de la 11 până la 19, regula formării este: numeral cardinal simplu + prepoziţia „spre” + numeral cardinal simplu: un + spre + zece, doi/două + spre + zece, trei + spre + zece etc.

Totuşi, pentru câteva dintre aceste numerale, există reguli ortografice şi ortoepice ce constituie abateri de la regula generală şi care trebuie pur şi simplu cunoscute şi memorizate, pentru a nu greşi.

Astfel, se va scrie şi se va pronunţa corect: „paisprezece” (nu „patrusprezece” şi nici „paişpe” – prima formă fiind dificil de pronunţat, iar a doua fiind una colocvială, neliterară). La fel, şi din aceleaşi motive, se va scrie şi se va pronunţa: „şaisprezece” (nu „şasesprezece” şi nici „şaişpe”). Formele „patrusprezece” şi „şasesprezece” sunt considerate istorice, oarecum livreşti – deşi apar în scrierile unor autori de prestigiu, precum Mihail Kogălniceanu, Nicolae Iorga, Liviu Rebreanu, ele au fost înlocuite în uzul curent de formele mai scurte „paisprezece” şi „şaisprezece”, care au fost atestate de dicţionare ca forme corecte.

În limbajul colocvial, circulă formele prescurtate, mai comode la pronunţare: „unşpe”, „doişpe”, „treişpe”, „douăşunu”, „treişdoi”, „patruşpatru” şi așa mai departe, până la „nouăşopt” şi „nouăşnouă”, în loc de „nouăzeci şi opt” şi „nouăzeci şi nouă”. Dicţionarele însă nu le recomandă, deşi uzului general puțin îi pasă de rigoarea lexicografilor.

Dicţionarele mai atestă şi substantivul „unsprezece”, care în jargonul sportiv înseamnă „echipă de fotbal”. Este curios că de această favoare lingvistică nu beneficiază cincisprezecele rugbistic, şaptele handbalistic sau cinciul baschetbalistic, dar astea sunt meandrele evoluţiei limbii...

Şi alte numerale, aparent mai simple, ne creează probleme la plasarea în anumite contexte. Bunăoară, se aude din când în când expresia „ora doisprezece”, în timp ce forma corectă este „ora douăsprezece”, deoarece substantivul „oră” este de genul feminin şi, respectiv, la feminin e şi numărul care o indică. Acelaşi lucru este valabil şi pen-

tru „doisprezece grade”, cu varianta corectă „douăsprezece grade”.

În ultimul timp însă, a devenit un fel de modă să nu se mai facă acordul în gen al numeralului „doi” şi, în special, al compuselor sale cu substantivele pe lângă care se află, astfel că auzim regretabil de des exprimări de tipul nu doar „ora doisprezece”, ci şi „doisprezece kilograme”, „patruzeci şi doi de localităţi”, „treizeci şi doi de maşini”. Unele prezentatoare ale prognozei meteo spun uneori „doisprezece grade”, „treizeci şi doi grade”, ba chiar şi „douăzeci şi una de grade”.

În toate aceste cazuri se încalcă regula acordului, care stipulează că numeralul cardinal 12 şi cel ordinal corespunzător (precum şi celelalte numere compuse cu 2) trebuie folosite la forma de feminin atunci când se referă la substantive feminine sau neutre. Adică: „la ora douăsprezece, clasa a douăsprezecea, douăsprezece scaune” şi, respectiv, „douăzeci şi două de kilograme, treizeci şi două de grade”.

Doar la exprimarea datei sunt admise atât forma de masculin, cât şi cea de feminin a numeralului 2 şi a compuselor sale 12 şi 22, deci se poate spune: „în data/ziua de două/doi, douăsprezece/doisprezece, douăzeci şi două/douăzeci şi doi ianuarie”. Adică, este corect să spunem şi „două martie”, şi „doi martie”.

Pentru o bună exprimare este necesar, de asemenea, să fie avut în vedere raportul „unu/întâi”. Gramaticile spun că numeralul cardinal „unu” se poate folosi în locul celui ordinal „întâi” în construcţii ca „etajul întâi/unu”, însă trebuie evitată utilizarea lui la indicarea datei. Pentru indicarea primei zile a lunii trebuie folosit numeralul ordinal, nu cel cardinal: „întâi ianuarie”, „întâi decembrie”, „întâi mai”, dar nu „unu mai” sau „unu ianuarie”. La indicarea unui segment de timp (şi nu numai), acordul se face şi cu numeralul „unu” şi compusele sale: „douăzeci şi una de zile”, „douăzeci şi două de săptămâni”, dar „douăzeci şi doi de ani”.

Într-un articol de mai demult din revista „România literară”, lingvista Rodica Zafiu a opinat că tendinţa actuală a limbii române e de a folosi numeralul ca element invariabil, de identificare, ca un fel de „nume”: „pagina doi”, „cifra doisprezece”. Aceste construcţii înlocuiesc formulările mai greoaie cu numere cardinale. De exemplu, formularea „etajul doi” apare mai des decât „etajul al doilea”.

Despre o subtilitate legată de cifre circulă un banc cam eretic. În scrierea de tipar, cifra şapte arată astfel: 7. Când o scriem însă de mână, o tăiem uneori cu o linie orizontală sau oblică... V-aţi întrebat vreodată de ce? Se spune că după ce Dumnezeu l-a chemat pe Moise pe munte să-i dicteze cele zece porunci, acesta i-a adunat pe oameni să le vorbească despre ele. Atunci când a ajuns la cea de a şaptea poruncă („Să nu râvneşti la nevasta aproapelui tău”), cei mai mulţi dintre bărbaţi au început să strige: – Taie şaptele!... Taie!... Taie! Şi Moise l-a tăiat.

Tablele se apără de backgammon

T

Am scris mai sus despre originea terminologiei șahistice și despre influența ei asupra felului nostru de a ne exprima. Revenim în aceeași zonă a jocurilor de masă și examinăm puțin terminologia jocului de table, care în ultima vreme pare să fie amenințată de un pericol real. Este un joc de noroc între două persoane, cu două zaruri și cu treizeci de puluri, care se mută de-a latul a douăzeci și patru de săgeți încrustate sau pictate pe fundul celor două compartimente ale unei cutii de lemn.

Care e pericolul ce planează asupra terminologiei tablistice, ca să inventez și eu un eventual adjectiv neologic?

Cu vreo câțiva ani în urmă, lingvista Rodica Zafiu semnala într-o tabletă de revistă că sub semnul globalizării, al influenței limbii engleze și al resurselor electronice, patriarhalele table riscă să devină, prin simplă substituție de nume, modernul backgammon. Dat fiind că majoritatea partidelor se joacă acum pe ecranele monitoarelor, iar numele aproape internațional al jocului este anume „backgammon”, perspectiva substituirii este cât se poate de reală.

Și totuși, jocul de table este prea popular prin părțile noastre balcanice pentru a nu-și păstra numele tradițional, chiar și atunci când este transferat din materialitatea lemnului și de la rostogolirea zarurilor pe tastatura calculatorului și pe ecranul monitorului. Numele lui neaș nu s-a pierdut nici în valul francofon, care ne-a cuprins limba acum un secol și ceva și nu a fost înlocuit de denumirea franceză „tricotrac”. Multe pagini de internet atestă echivalența termenilor „table” și „backgammon”, ba chiar pun pe primul loc cuvântul „table”. Ce-i drept, se profilează și o anumită specializare a termenilor, cel englez fiind folosit pentru alte versiuni ale jocului decât cele tradiționale, mai ales pentru cele practicate în cadrul competițiilor internaționale.

Jocul este unul dintre cele mai vechi din lume. Originea sa este orientală – poate Egiptul, poate Persia, poate Mesopotamia. Se juca și în Imperiul Roman, iar la începutul mileniului al II-lea s-a răspândit în Europa Occidentală. În spațiul românesc a pătruns, probabil, prin filieră turcească și cea grecească. Termenul ca atare, „table”, care a avut și variantele vechi „tavle”, „tavlii”, „tablii” etc., provine din turcescul „tavla” și grecescul „távli”, la care s-au adăugat ulterior și alte forme moderne provenite din latinescul „tabula”. Se pare că inițial termenul denumea mai multe variante ale aceluiași joc sau chiar mai multe jocuri înrudite, care presupuneau folosirea unei table de joc și a zarurilor.

Elementele esențiale ale jocului de table sunt denumite în limba română prin cuvinte de origine turcă: „zar” e cuvânt turcesc, micile discuri care se mută pe tablă sunt „puluri” (în turcă, termenul „pul” are acest sens), chiar dacă sunt desemnate și de numele mai generic de „piese”. În fine, cuvântul victoriei nete, în care adversarul n-a apucat să scoată din joc nicio piesă, este „marț”, din turcescul „mars”, cu același înțeles.

Dincolo de jocul ca atare, expresia „a face marț pe cineva” înseamnă „a reduce la tăcere”, „a învinge în mod zdrobitor”. Se mai zice „a fi marț”, „a rămâne marț”, adică a pune pe cineva sau a fi în situația de a nu mai obiecta nimic.

E curios că unii îl confundă cu numele celei de-a doua zile a săptămânii – „marți”. În opinia lingvistului român Theodor Hristea, cuvântul turcesc „mars” a fost modificat fonetic sub influența numelui românesc pentru cea de-a doua zi a săptămânii prin ceea ce se numește etimologie populară. Adică, vorbitorii s-au ciocnit de un termen necunoscut, neutilizat anterior de ei, și l-au pronunțat așa cum erau obișnuiți să pronunțe numele zilei.

E curios faptul că etimologia populară a modificat doar structura fonetică a cuvântului, însă nu a mers până la identificarea totală – adică, se pronunță și se scrie „marȚ”, ci nu „marȚI”.

Acest procedeu al etimologiei populare transpore și într-o expresie destul de răspândită: „a da sfoară în țară”, care provine, de fapt, de la „a da sfară în țară”, sfara fiind un mănunchi de cânepă înmuiat în grăsime de porc și care se aprindea pentru a rezulta un fum negru ce se menținea mult timp în aer. După ce sfara a ieșit din uz, vorbitorii care au preluat expresia au înlocuit termenul necunoscut cu unul cunoscut, și anume „sfoară”. A rezultat o expresie cam absurdă dacă o auzim sau citim la propriu, dar toată lumea îi cunoaște sensul figurat, îl înțelege și utilizează ca atare.

Dar despre sfoară și sfară vom vorbi cu altă ocazie. Acum, revenind la tablele noastre, vom menționa că și alte expresii specifice pentru acest joc au intrat în uzul larg: de exemplu, când e vorba de vreo acțiune sau soluție câștigătoare sau norocoasă, se zice „șase-șase” sau „poartă-n casă”, „șase-șase” fiind numărul maxim de mutări pe care-l oferă căderea norocoasă a zarurilor, iar poarta în casă e o poziție a pieselor care nu-i permite adversarului să-și plaseze pulurile sale.

La fel în jocul de table s-ar putea afla și o explicație pentru expresia familiară „a sta pe bară” cu sensul de a sta degeaba, a fi scos din activitate. Piesele scoase din joc la table stau efectiv pe bara cutiei, prezentând o metaforă sugestivă a eliminării forțate dintr-o activitate.

Cuvântul „tablagiu” are două sensuri arhaice – de vânzător ambulant și de subofițer, dar și unul care a supraviețuit, și acesta este cel de „jucător (pasionat) de table”.

După cum conchide lingvista Rodica Zafiu, măcar de dragul istoriei culturale e de dorit ca tablele să rămână table și tablagiile să nu se transforme cu totul în jucători de backgammon. Dar cine știe dacă pentru terminologia neaoșă a jocului zarurile vor da „șase-șase”...

Tabula rasa și pornirea de la zero

Expresia latină „tabula rasa” este folosită uneori pentru a indica ignoranța crasă sau incultura cuiva, precum și, în altă ordine de idei, o ruptură radicală cu trecutul.

Ne-o amintim încă din anii de școală, când, fiind prinși cu lecțiile neînvățate, eram certați de profesori cu exprimarea savantă „Ești o «tabula rasa», adică nu știi nimic”. Expresia provine din latină și înseamnă în traducere „tablă ștersă”, „tablă curată”.

Despre cel fel de tablă e vorba? Anticii scriau pe table cerate, putând șterge, la nevoie, cele scrise. Prin analogie cu buretele care șterge tot ceea ce a fost scris pe o tablă, a face tabula rasa înseamnă a înlătura, a distruge un lucru, spre a-l înlocui cu altul. Expresia a fost folosită inițial de filozofii stoici în Antichitate, de Platon și preluată de Aristotel. Aristotel compara conștiința copilului cu o tablă cerată pe care părinții și pedagogii scriu tot ce consideră de cuviință. Expresia caracteriza psihicul înaintea unui act de cunoaștere. Apoi a fost reevaluată, adoptată și răspândită în Evul Mediu de către Egidius Colonna, filozof scolastic, preceptorul regelui Filip cel Frumos al Franței. În Evul Mediu, noțiunea a mai fost vehiculată de nume mari, precum Avicenna și Sfântul Toma de Aquino. Mai târziu, în secolul al XVII-lea, filozoful englez John Locke a repus expresia în circulație, afirmând că sufletul omului este, la naștere, ca o foaie nescrisă (tabula rasa) pe care în cursul vieții se imprimă datele experienței senzoriale, cunoștințele căpătate prin educație și prin viața în societate. Adică omul nu are niciun fel de idei sau principii înnăscute.

În secolul următor, și Voltaire avea să afirme că «l'esprit d'un enfant est un table rase» (spiritul unui copil este o tablă ștersă).

Preluând ideea, filozofii din secolul al XIX-lea au dezvoltat teoria conform căreia la naștere mintea este o tabula rasa, în așteptarea ideilor care provin din experiență.

În secolul al XX-lea, expresia „tabula rasa” este folosită și în psihanaliza lui Sigmund Freud. De exemplu, Freud afirma: „Când starea de somn este învinsă, cenzura își reia drepturile și face tabula rasa din tot ceea ce i-a fost impus în perioada sa de nepuțință. Ceea ce confirmă ipoteza noastră este rapiditatea cu care visul se șterge din memorie”.

În ultimul timp, unii savanți demolează conceptul de „tabula rasa”, afirmând că patrimoniul genetic determină aprioric unele comportamente și atitudini ale omului încă din leagăn.

În dreptul internațional „tabula rasa” este o concepție care presupune că un stat nou-constituit nu-și asumă angajamentele statului predecesor în fața altor state, fie că statul este constituit prin secesiune teritorială, fie că doar se schimbă forma de guvernare – bunăoară, cade monarhia și e proclamată republica.

În contexte neștiințifice a luat naștere expresia „A face tabula rasa”, care în sens curent înseamnă „a șterge cu buretele trecutul, a o lua de la început, a renunța la anumite păreri, idei, pentru a adopta altele”. Probabil că am preluat-o de la francezi, care folosesc expresia „Faire table rase”, în înțelesul figurat că se consideră nul ceea ce a fost spus, scris sau făcut anterior. Expresia a început a circula în secolul al XIX-lea, fiind atestată de Dicționarul Academiei Franceze în anul 1835 cu explicația simplă: a șterge totul pentru a reporni de la zero. În cazul expresiei franceze ar putea fi prezent și un joc de cuvinte. În franceză, „table” înseamnă și „masă”, de aceea, la auzul acestei expresii, ne putem imagina o masă de lucru plină de hârtii și documente inutile pe care cu o mișcare a brațului le dăm jos, le radem de pe masă, și ea devine goală, pentru a servi unor noi începuturi, cu ipoteze orientate în direcții noi.

Aceeași expresie „a face tabula rasa” există și în alte limbi. În germană e „tabula rasa machen”, care circulă în paralel cu „reinen Tisch machen” (a șterge masa). În neerlandeză e „tabula rasa maken” în paralel cu „van tafel vegen” – „a șterge masa”. În spaniolă e „hacer tabla rasa”, în italiană – „fare tabula rasa”, în portugheză – „fazer tabua rasa”.

În limba rusă, echivalentul expresiei sună cam altfel: „Начать с чистого листа” – „a începe de la o filă curată”. La fel se traduce și „tizsta lappal indul” din maghiară.

Expresia „a o lua de la zero”, adică „a lua ceva de la început, a începe o viață nouă”, nu e atestată de dicționare, dar e destul de frecventă în comunicarea orală și scrisă. În plus, aceeași expresie este prezentă și în multe alte limbi – franceză, spaniolă, italiană, portugheză, poloneză și altele...

Expresia „tabula rasa” este utilizată și în aria showbusinessului modern: „Tabula rasa” se numesc un grup rock ucrainean și un serial-thriller-psihiologic belgian, lansat în anul 2017.

Iar pornirea de la zero este evocată de epigramistul român Nicolae Ivan într-un catren sarcastic:

*Extinderea romană, pornită de la Zero
Și-ajunsă din Apus la Antipozi,
A decăzut având un singur Nero,
Noi decădem având prea mulți nerozi!*

Tacâm de masă, tacâm de lăutari, taraf de politicieni

Cuvântul „tacâm” are o biografie îndelungată în limba română și în decursul ei și-a adăugat mereu sensuri noi sau și-a pierdut unele semnificații. Să vedem ce-a însemnat și ce-a ajuns să însemne el de-a lungul timpului.

Este un turcism care desemnează acum ustensilele folosite pentru a mânca, mai precis – un serviciu de masă complet, care se așază în dreptul fiecărui mesean sau totalitatea obiectelor de metal de care se servește o persoană când mănâncă.

Mai înainte avea sensurile foarte generale de „set” și „grup”, preluate din turcă, adică ansamblu de obiecte sau de unelte necesare unei anumite operații sau specifice unei anumite îndeletniciri.

Adică, cuvântul „tacâm” desemna în limba română mai ales lucruri, obiecte – de la seturi vestimentare la cele de mobilier: tacâm de masă (lingură, furculiță, cuțit, farfurie, șervet, pahar), tacâm de cafea (ibric, cești ș. a.), tacâm de cal (șaua, frâul ș. a. sau hamurile), tacâm de lăutari (taraf cu instrumentele: vioară, cobză, nai ș. a.), după cum exemplifică dicționarul lui Augustin Scriban din anul 1939.

Un sens învechit care ar putea fi eventual reactualizat acum mai degrabă în registrul ironic este cel de „grup de persoane care însoțesc un demnitar; alai; cortegiu; escortă; suită”.

Cu toate că odată cu trecerea timpului cuvântul „tacâm” și-a restrâns sensurile și s-a specializat, evoluția lui în spațiul limbii române și-a lăsat mai multe amprente. De exemplu, expresia „tot tacâmul” nu se referă doar la cuțite și furculițe, ci îi poate fi aplicată oricărei situații, însemnând „tot necesarul, serviciu complet”. Metaforic vorbind, anotimpurile vin cu tot tacâmul (iarna cu ger și ninsoare etc., vara cu soare, dogoare etc.), avem parte de nunți cu tot tacâmul, divorțuri cu tot tacâmul, campanii electorale cu tot tacâmul și așa mai departe.

În argou expresia „tot tacâmul” are și o conotație sexuală, însemnând ansamblul de procedee utilizate de prostituate cu menirea de a produce satisfacție erotică. A face tot tacâmul înseamnă pentru o profesionistă a amorului a-l satisface pe client prin procedee multe și pline de imaginație.

După cum amintește lingvista Rodica Zafiu, în perioada comunistă, în România, cuvântul „tacâm” ajunsese să desemneze, în registrul colocvial, un produs alimentar de cea mai proastă calitate, printre puținele care se mai găseau în anii '80. Definirea lui în dicționare are unele variații: „aripi, gheare, gâturi de pasăre” sau „carcasă (de obicei de pui)”. „Tacâm de pui” poate fi la fel de bine o denumire tehnică, legată de sensurile mai vechi ale cuvântului – ca set de părți mai puțin valorificabile din carnea de pui sau o metaforă glumeață, bazată pe o asemănare vizuală – între ghearele de pui și furculițe, de

exemplu. Este curios că formula „tacâm de pui” se păstrează și acum în România, fiind înscrisă pe unele ambalaje și evocată în rețete culinare cu sensul de părți dintr-un pui exceptând pulpele, pieptul, adică tacâmul e alcătuit din gâtul, aripile, labele și coșul pieptului păsării. De regulă, e vorba de rețete de ciorbe, borșuri și supe cu tacâm de pui. Această expresie gastronomică n-a circulat în Moldova Sovietică, deoarece la timpul respectiv aceste produse erau denumite cu cuvântul rusec „subproduktî”.

Și unul dintre sinonimele „tacâmului”, „taraf”, are o traiectorie semantică sinuoasă. Într-un articol din revista „Dilema veche”, Rodica Zafiu menționează că în prima jumătate a secolului al XIX-lea, turcismul „taraf” era frecvent folosit cu unul dintre sensurile sale de bază: „partid”, iar ceea ce astăzi pare o metaforă ironică este, de fapt, o simplă etapă din schimbarea semantică a acestui cuvânt.

Scriitorul Dan Alexe precizează că „taraf” e, de fapt, un arabism, dar ca mai toți termenii arăbești care au ajuns în română, de la „chef” și „huzur” la „chibrit”, „zar”, „musafir” și atâtea altele, româna le-a luat din turcă, iar turca, la rândul ei, le-a luat din persană, care le primise din arabă.

Procesul împrumutului a fost așadar: arabă > persană > turcă > Balcani > română. Pentru turci însă, toate acele arabisme pe care ni le-au dat erau tot iranisme, împrumuturi din farsi. Din farsi, care îl luase din arabă, „taraful” a trecut nu doar în turcă, dar și în paștu, urdu/hindi etc.

„Taraf” este, și în turcă, și în hindi, și în alte limbi, în același timp un grup de oameni, dar și o direcție anume, fie și punctele cardinale: „u taraf”, se spune în farsi pentru „în direcția aceea”. Grupurile de muzicanți din Balcani respectau fiecare câte o școală, o direcție muzicală învățată (iar majoritatea erau derviși romi), fiind în același timp un „taraf”, un grup de oameni, cu o disciplină muzicală distinctă.

În limba turcă, „taraf” are mai multe sensuri, între care „parte”, „partid”, „grup” etc.

În scrierile politice ale lui Ionică Tăutul, de pildă, (citate de Zafiu) într-o descriere a instituțiilor Moldovei, se explica modul în care „hotărârile nu să dau după mulțimea glasurilor, ci de cătră taraful prezidentului”, iar „fiecare taraf își face constituție”. În scrierile vremii (prima jumătate a secolului al XIX-lea), termenul oscila între o accepție neutră și un uz depreciativ. În teatrul lui Alecsandri, conotațiile negative par să fi fost deja fixate: în „Sânziana și Pepelea”, între Papură-Împărat și Păcală are loc o lungă discuție satirică despre „tarafurile politice” care „se-nmulțesc pe toată ziua”: „taraful aristocrat, democrat, burtocrat, pungocrat, postocrat”.

Pentru a desemna o mică orchestră tradițională, termenul era la început însoțit în mod obligatoriu de o precizare; sintagma „taraf de lăutari” e folosită, tot de Alecsandri, în „cânticelul comic” „Barbu Lăutariul”.

În argoul infractorilor cuvântul „taraf” figura cu sensul de „gașcă, clică de hoți care operează împreună”. E foarte probabil vorba de un sens vechi, păstrat fie în listele de cuvinte ale poliției, fie chiar în argou – dar e greu de spus în ce măsură mai circulă cu adevărat în prezent în mediile marginale. Sensul principal de azi al cuvântului este, desigur, cel de „grup muzical folcloric”, care dă și numele unui canal de televiziune: „Televiziunea de manele Taraf TV”, care la rândul lui figurează într-un banc: „Alo, Taraf TV?” „Da” „Am găsit un portofel cu acte și cu 3.000 de euro...” „Și, vreți să îl restituiți?” „Ba nu, vreau să dau o dedicație pentru omul care l-a pierdut...”

T

Țafandache și alți -ache

Să plonjăm un pic în lumea poreclelor tradiționale românești, plină de bijuterii lingvistice sonore și bizare. Drept exemplu ne poate servi un cuvânt mai rar folosit între Prut și Nistru, cam arhaic și nu prea frecvent nici dincolo de Prut, dar foarte colorat și muzical, original și expresiv: țafandache.

Conform dicționarului, un țafandache este un tânăr sclifosit și ridicol, un fante. Nuanța ironică, peiorativă este ușor de sesizat, deoarece este prezentă și în alte cuvinte care sună asemănător și este imprimată de același instrument gramatical: sufixul „-ache”, tipic pentru supranumele, poreclele ironice și minimalizatoare, precum sunt, de pildă, epitetele „mușunache” – care înseamnă o păpușă în teatrul de marionete ce reprezintă un personaj amuzant sau grotesc. Dar mai înseamnă și tânăr spilcuit, de o eleganță exagerată și ușor ridicolă. La fel, un „fudulache” este un tânăr înfumurat, iar un „mangafache” – un om care nu merită nicio considerație; mărginit, bleg, prost, nătâng.

Acest sufix, „-ache”, provenit din grecescul „-akis”, și-a schimbat semnificația de-a lungul timpului. Inițial el exprima sentimente de afecțiune și era atașat preponderent la numele proprii, unele dintre care au devenit între timp nume de familie, ca, de exemplu, Petrache, Dumitrache sau Vasilache. De altfel, și acum unii greci poartă numele de familie Tsafandakis.

În literatura română cultă, primul purtător de nume de acest soi e cățelul Samurache din fabula lui Grigore Alexandrescu „Căinele și cățelul”. Dar cele mai multe nume ce se termină cu acest sufix au devenit notorii datorită operei lui Ion Luca Caragiale; de exemplu, Dandanache, Trahanache, Anghelache, Mache, Tache sau Lache. De altfel, marele comediograf și-a adus o certă contribuție la imprimarea și accentuarea nuanțelor ironice ale sufixului în onomastică, dându-le aceste nume unor personaje eminentemente ridicole, hilare. Iar cuvintele „mache” și „lache” figurează în dicționarele de argou și ca substantive comune, „mache” însemnând beat sau bețiv, iar „lache” – prost, nedescurcăreț.

Aceste conotații peiorative sau ironice ale sufixului „-ache” au apărut și au început să le înlocuiască pe cele duioase în secolul al XIX-lea, odată cu occidentalizarea societății românești popularele grecisme arhaice au fost exilate în registrul familiar și ironic al limbii române. În epoca contemporană lui Nicolae Iorga, numele terminate cu „-ache” erau atât de frecvente, încât ilustrul istoric se revolta împo-

triva lor și cerea prin anii '30 ai secolului trecut „descostachizarea” și „despetrachizarea” numelor.

Dincolo de onomastică, pe segmentul familiar-argotic sufixul este productiv și în zilele noastre la confecționarea tonului mucalit creând cuvinte precum „cuțulache” pentru cățeluș, „pampalache” pentru un om credul și naiv, dar poate fi atașat la orice cuvânt conferindu-i un aer de familiaritate – „poetache”, „profesorache”, „amorezache” etc.

În limba română actuală cuvântul „țafandache” are și sensul foarte general de „persoană lipsită de valoare și de importanță”.

Este curios că acest cuvânt bizar, „țafandache”, a fost înregistrat în aproape toate dicționarele românești deja în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea pe baza unui singur citat literar. Ce-i drept, e un text prestigios al lui Petre Ispirescu intitulat „Despre pomul Crăciunului”, publicat în revista „Convorbiri literare” în anul 1882. În acest text autorul, cam conservator, își exprima surprinderea în fața noii mode urbane de a folosi bradul ca pom ornamental de Crăciun, și nu în practicile de înmormântare. Ispirescu îl descria astfel pe omul timpurilor noi: „...un țafandache cu sticla în ochi, cu gâtul pus ca-ntr-un proțap, cu gulerul stând să-l apuce de nas, umblând parc-ar călca numai în străchini, cu fumurile în cap și uitându-se peste umăr la cei ce-i vorbesc”. O imagine caricaturală care consună cu antologicele poezii eminesciene „Junii corupți” și „Ai noștri tineri la Paris învață...”, cu unele fragmente din „Scrisorile” sau „Satirele” lui Eminescu.

Sinonimul lui „țafandache” este „fante”, împrumutat din italiană, cu sensul propriu de denumire a figurii de la cărțile de joc, pentru care mai răspândit e termenul „valet”, preluat din franceză, dar „fante” mai este folosit și cu sensurile sale peiorative – „tânăr afemeiat, sclivisit, filfizon”.

Într-un articol dedicat sufixului „-ache”, lingvista Rodica Zafiu face o incursiune pe itinerarul lui istoric și literar, menționând că în limba română de azi el e unul dintre elementele cărora le este atașată în mod stabil o conotație ironică. Dar nu în numele proprii – în numele de familie are în genere o valoare neutră; în prenume totuși evocă un grad mai ridicat de familiaritate, care poate produce efecte comice.

La formarea valorii depreciative a sufixului „-ache”, după cum menționează lingvista, au contribuit decisiv conotațiile culturale ale grecismelor și ale turcismelor, legate de o anumită epocă balcanizantă și apoi de respingerea ei odată cu modernizarea occidentală. Dar a contribuit și faptul că e sufix diminutival, deoarece diminutivele dezvoltă adesea, prin contrastul dintre sufix și bază, valori ironice, ca în cuvintele „scriitorăș” sau „doctorăș”, bunăoară.

Sufixul „-ache” a pătruns în limba română din neogreacă spre sfârșitul secolului al XVI-lea prin numele proprii de persoană gen

Tudorache sau Manolache. Și mai veche și mai apropiată de sonoritatea inițială grecească este forma „-achi”, forma „-ache” fiind deja cea adaptată la sonoritățile caracteristice limbii române. Ca o bizarerie onomastică, numele și prenumele poetului Costache Conachi e un exemplu de conviețuire pașnică a ambelor forme ale acestui sufix în, să zicem așa, buletinul de identitate al unei persoane.

Încă prin anii '60 ai secolului trecut, unii lingviști considerau că sufixul „-ache” este pe cale de dispariție, nu mai creează derivate noi, în afară de cele consacrate. Este interesant că și cu mai multe decenii mai înainte, Bogdan Petriceicu-Hasdeu, în dicționarul său etimologic programat ca monumental, dar rămas neterminat, își exprima o atitudine dezagreabilă față de acest sufix: „cel mai uricios din toate sufixele deminutivale, destul de numeroase în limba română, -achi și-a trăit traiul; negreșit, el va rămânea pentru totdeauna în istorie, ca o trăsătură incidentală a unei epoci, dar în viul grai se va păstra pe ici, pe colea numai doară la luarea peste picior”.

Chiar dacă exagera, probabil, în privința faptului că sufixul cu pricina e „urâcios”, Hasdeu i-a dibuit în fond corect perspectivele. Sufixul este utilizat acum pe ici, pe colo, și mai ales la luarea peste picior. De fapt, tocmai pentru că are valoare ironică și depreciativă, sufixul „-ache” rămâne productiv, cel puțin în stilul familiar. Valoarea sa stilistică provine, după cum ne-am convins, din ironia diminutivării, din evocarea indirectă a unei epoci și din evocarea literaturii care a descris-o cu accente comice, din jocul de cuvinte al confundării numelui comun cu cel propriu.

Rodica Zafiu consideră că toate acestea pot servi drept argumente pentru a prevedea că, în pofida tuturor modernizărilor și anglicizărilor, sufixul „-ache” nici nu va dispărea și nici nu va deveni total neproductiv.

Drept confirmare, închei cu un banc în care personajul Mache ilustrează procesul de anglicizare a limbajului.

Meșterul Manole, cocoțat pe schele, spoia tavanul mănăstirii. Rămâne fără var în găleată. De lene să se dea jos de pe schele, urlă la unul dintre cei nouă meșteri mari, calfe și zidari: „Machee! Var!” Mache, care strânge în brațe o muierușcă sub zidul mănăstirii, răspunde găfâind: „Mache love, not var...”

**Țais, ceas,
doxa, brici
și strună –
așa să vă
meargă totul!**

Urarea este, firește, una de bine, dar puțină lume știe ce rol joacă în ea cuvântul argotic „țais”, care este interesant prin etimologia sa modernă și tehnologică.

Dicționarul de argou ne dă sensul cuvântului „țais”: grozav, excelent, formidabil. Se spune, de regulă, că ceva „merge țais” sau „a ieșit țais”.

Cuvântul are un sens superlativ și face referire la instrumentele optice produse de firma germană Zeiss, renumite prin precizia și calitatea lor excepțională. Firma a fost întemeiată în orașul Jena, în anul 1846, de inginerul mecanic, opticianul și omul de afaceri german Carl Zeiss. Inițial era o fabrică ce producea sisteme optice, în special microscopae.

Acum compania Zeiss produce aproape tot ce ține de optică, mai exact lentile. Lentile pentru microscop, lentile medicinale pentru ochelari, lentile pentru camerele foto sau video, pentru binocluri și lunete, spectrometre și alte aparate de măsură. Și se pare că lentilele celor de la Zeiss sunt cele mai bune din lume.

De aceea expresiile „merge țais” sau „treaba-i țais” rezumă ideea că un lucru este foarte bine făcut sau pus la punct, e fără cusur și funcționează perfect, fără greșeală. Lingvista Rodica Zafiu menționează că pentru transformarea numelui propriu Zeiss în adjectivul sau adverbul „țais” a fost nevoie ca produsele firmei să ajungă în România și să-și câștige în ea popularitatea și prestigiul. În deceniile de după război, denumirea produselor optice a continuat să circule la noi, probabil și datorită faptului că orașul german se afla dincoace de Cortina de Fier, în RDG, de unde puteau ajunge mai ușor produse „de calitate germană”.

Numele opticianului și al firmei se scrie conform ortografiei germane într-un fel – „zeiss”, dar se pronunță „țais”. În română a fost transcris conform ortografiei noastre – adică, se scrie cum se aude. Expresia îi e atribuită mai ales graiului bucovinean, mai receptiv la asimilarea cuvintelor nemțești, probabil, datorită apartenenței de odinioară la Imperiul Austriac.

O expresie sinonimă cu cele ce conțin cuvântul „țais” este „treaba-i ceas” sau „merge ca ceasul” sau „merge ceas” cu sensul de funcționează perfect, ireproșabil. De altfel, poate că și sonoritatea asemănătoare a lui „merge ceas” cu „merge țais” a contribuit la adoptarea acestui germanism în limba română.

Și dacă tot veni vorba de ceasuri, să înscriem în aceeași serie semantică și expresia „merge Doxa”, neatestată de dicționare, dar utilizată în România în limbajul familiar și argotic cu același sens de „merge perfect”. Această expresie evocă produsele firmei elvețiene Doxa specializată în fabricarea ceasurilor de lux și prezentă pe piață deja de 130 de ani. Ceasurile Doxa au fost cotate și în România interbelică, de aici și expresia „merge Doxa” ca un fel de certificat frazeologic de calitate.

Dar înainte de inventarea aparatelor de mare precizie frazeologia românească a folosit un alt termen de comparație pentru treburile care evoluează bine, și anume briciul, adică instrumentul cu limbă de

oțel, foarte ascuțită, cu care se rade barba. Adică se spune că „treaba e brici” sau ceva „merge brici”, pentru că briciul trebuie să fie ascuțit bine și mânuit cu atenție și precizie. Orice activitate care corespunde acestor rigori este deci comparată cu briciul.

De altfel, dicționarul de argou definește cuvântul „brici” ca adjectiv invariabil și adverb cu sensul de excelent, formidabil.

Altă metaforă a OK-ului universal și adoptat și de noi se conține în afirmația că totul „merge strună”. Comparația e clară – struna e dreaptă, întinsă și mai și emite sunete plăcute.

Acum, când cunoașteți reperatele mecanice ale înaltei aprecieri, nu-mi rămâne decât să vă urez să vă meargă toate țais, ceas, doxa, brici și strună!

Verbul „a merge” e foarte productiv la alcătuirea expresiilor memorabile, cu rădăcini în istoria veche a lumii. Una dintre acestea, utilizată mai ales de oamenii culți și erudiți, este „A merge la Canossa”. Expresia are, conform dicționarului explicativ, sensul de „asumare a unei umilințe uriașe”, apropiat într-o oarecare măsură de sensul expresiei „a trece pe sub furcile caudine” – „a accepta condiții umilitoare sau înjositoare din partea celui care te-a învins în luptă”. Atât Caudium (din care au derivat „furcile caudine”), care acum se numește Montesarchio, situat la sud-est de Capua, cât și Canossa se află pe teritoriul de astăzi al Italiei. Canossa este o localitate foarte mică din nordul țării, din apropierea orașului Modena din provincia Emilia-Romagna, unde împăratul Henric al IV-lea al Sfântului Imperiu Roman a făcut o penitență de trei zile, în ianuarie 1077, înainte ca papa Grigore al VII-lea să ridice excomunicarea rostită împotriva lui. Această excomunicare fusese pronunțată fiindcă împăratul refuzase să recunoască autoritatea papală și a dus multă vreme o luptă înverșunată împotriva înaltului pontif.

În Evul Mediu, Germania era centrul statului ce se numea Sfântul Imperiu Roman, care domina, de fapt, toată lumea creștină occidentală. În realitate însă, împăratul era o figură destul de slabă, deoarece feodalii și arhiepiscopii germani acaparau tot mai multă putere și imperiul era zguduit de dihonii permanente. În anul 1066 împăratul Henric al IV-lea a încercat cu disperare să consolideze puterea imperială. Una dintre modalitățile de a o face era să posede dreptul de a numi personal episcopii și arhiepiscopii, care astfel urmau să devină creaturile lui și să-i plătească vârtos pentru numire. Pe atunci avea de toate: și bani, și oameni. Dar în 1073 noul papă Grigore al VII-lea s-a pronunțat categoric împotriva acestei practici și i-a ordonat lui Henric să renunțe la planurile sale. Acesta însă a convocat în 1076 consiliul episcopilor și a încercat să-l demită pe papa Grigore. Grigore a ripostat: l-a excomunicat și a declarat că el nu mai e împărat.

Feudalii germani atâta așteptau. Au declarat imediat că dacă Henric nu va obține iertarea papei, ei vor alege un alt împărat. Iar apoi au făcut tot posibilul pentru ca iertarea dorită deja de Henric să nu-i fie acordată. Totuși Henric a ajuns în Italia, unde papa se afla în palatul său de la Canossa.

A fost nevoit să îmbrace haina monahală, să treacă Alpii în toiul iernii și să aștepte iertarea suveranului pontif la castelul din Canossa. Între altele, împăratul a fost obligat să se târască în genunchi pe zăpadă, îmbrăcat în sac și cu picioarele goale. Acolo a și stat trei zile pe zăpadă în haine de păcătos pocăit până când papa l-a iertat, fie și fără mare tragere de inimă. A fost o înjosire monstruoasă pentru Henric, dar astfel el a izbutit să iasă dintr-o situație extrem de dificilă și în perioada următoare a domniei a luptat pentru consolidarea puterii sale cu metode mai înțelepte.

Iar acest episod din biografia lui a dat naștere expresiei „a merge la Canossa”, ce indică situația în care cineva, după ce a rezistat și a refuzat mult timp să îndeplinească sau să recunoască ceva, vine în cele din urmă să se plece, să facă penitență. Deci, în general, o retractare, o revenire – de obicei înjositoare.

Iar despre o altă utilizare a verbului „a merge” e bancul școlar: „Bulă, conjugă verbul „a merge!” „Eu... merg... tu... mergi...” „Mai repele!” „Eu fug... tu fugi... el fuge!”

Țapul ispășitor

„Țapul ispășitor” este o expresie utilizată frecvent cu sensul de „persoană «aleasă» să suporte consecințele pentru greșelile altora, să ispășească o culpă pentru care este, total sau parțial, nevinovată”. De obicei, e numit țap ispășitor omul căruia i se impune responsabilitatea pentru greșelile și păcatele altora. Provine de la descrierea biblică a ritualului de atribuire unui țap a tuturor păcatelor unui popor, ale unei comunități. Preotul își punea mâinile pe țap punându-i astfel în cărcă toate păcatele comunității. Apoi țapul era pedepsit și ispășea pedeapsa în locul tuturor membrilor comunității. Iar membrii comunității se considerau curățați de păcate.

Dicționarul explicativ al limbii române menționează faptul că expresia „țap ispășitor” are un sens figurat, făcând referire la o persoană asupra căreia se aruncă vina pentru greșelile altora. DEX-ul ne oferă și un indiciu referitor la originea acestei expresii, care este inspirată din Sfânta Scriptură: „țap pe care marele preot îl încărca, la sărbătorirea ispășirii, cu toate păcatele neamului lui Israel și care era apoi alungat în deșert”.

De fapt, țapul ispășitor este menționat în Biblie doar cu o singură ocazie, în cartea Levitic, ca parte a ritualului de Ziua anuală a Ispășirii.

Ritualul din Ziua Ispășirii implica doi țapi, pentru care Marele Preot arunca sorți. Unul dintre ei era sacrificat, ca jertfă pentru păcatele oamenilor, iar celălalt, ales prin tragere la sorți, ca țap ispășitor, asupra căruia se „transferau” păcatele, era scos din tabără în viață, după ce arhiereul își punea mâinile peste el și mărturisea asupra acestuia păcatele israeliților. Așadar, este vorba despre un animal nevinovat, care primește asupra lui păcatele oamenilor. El era alungat în deșert – „un țap pentru Azazel”, Azazel fiind, potrivit unor texte apocrife, un demon antic despre care vechii canaaniti credeau că locuiește un deșert.

De aici și sensul general, metaforic, din limbajul comun de astăzi, al expresiei „țap ispășitor”, pentru a indica o persoană care este învinovățită și pedepsită pentru „păcatele”/ greșelile altora.

Ziua Ispășirii (Yom Kipur) era foarte importantă pentru toți fiii lui Israel. Curățarea unei greșeli era efectuată parțial, prin diferite spălări rituale și prin stropirea cu sânge a unor obiecte și a poporului întreg, în speranța de a le readuce în starea inițială, cea ingenuă. Ziua împăcării avea menirea de a împăca poporul cu Dumnezeu și de aceea era marcată cu multă rigurozitate, după cum porunea Legea mozaică: „În luna a șaptea, în ziua a zecea a lunii, să postiți și nicio muncă să nu faceți, nici băștinașul, nici străinul care s-a așezat la voi, căci în ziua aceasta vi se face curățire, ca să fiți curați de toate păcatele voastre, înaintea Domnului, și curați veți fi. Aceasta e cea mai mare zi de odihnă pentru voi și să smeriți sufletele voastre prin post”.

Unii interpreți ai textului sacru au considerat că „Azazel” e un nume propriu format din două cuvinte, „azaz” (puternic) și „el” (zeu, Dumnezeu), având sensul de „zeu puternic”, interpretând ducerea țapului în pustie ca o ofrandă adusă diavolului, care stă în locuri pustii. Traducătorii greci ai Septuagintei nu au considerat că „azazel” ar fi un nume propriu, ci l-au legat de „azal”, un verb care nu apare în Vechiul Testament, însemnând „a trimite”, „a alunga”.

În alte surse, explicația cea mai potrivită este considerată cea de a vedea termenul „azazel” ca fiind compus din două cuvinte: „ez” însemnând „țap”, iar „azel” – „a pleca”, „a alunga”. Adică „țapul care este alungat”.

Mai târziu, în tradiția evreiască, țapul era dus pe o stâncă și aruncat de acolo, ca să nu mai poată să revină. Deșertul era considerat un domeniu al morții și acolo țapul ispășitor avea să moară, fiind mâncat de fiarele sălbatice. Deci moartea lui era o consecință a păcatelor săvârșite de oameni.

În lumea antică acest ritual era oficiat de toate popoarele. În Grecia existau ritualuri de combatere a unei calamități sau de alungare a

forțelor răului ce se manifestau prin foamete, calamități naturale, epidemii etc. La greci „țapul ispășitor” se numea „pharmakos”, dar nu era doar un țap, ci în general un animal sau chiar un om, de obicei, unul sărac, un sclav, un criminal etc., care trebuia alungat din cetate, purtând la modul simbolic pe el vinovățiile tuturor locuitorilor. În Siria erau importante obiceiurile legate de purificarea ritualică de la nunta regelui, când un țap era dus în deșertul Alini, fiindu-i atribuite toate faptele rele ale comunității.

Ca metaforă, „țapul ispășitor” este cel ales să poarte vina pentru vreo calamitate, vreun accident sau vreo situație proastă. A găsi țapul ispășitor înseamnă a declara o persoană sau un grup ca fiind responsabili pentru anumite probleme. Un procedeu care e unul dintre instrumentele importante utilizate de propagandă. De exemplu, în Germania nazistă, evreii au fost considerați cauza debandadei politice și a problemelor economice ale țării. Găsirea țapului ispășitor e foarte distrugătoare atunci când afectează o minoritate care nu se poate apăra de învinuiri. În diferite perioade ale istoriei au fost desemnați „țapi ispășitori” negrii, imigranții, capitaliștii pentru unii, comuniștii pentru alții, „dușmanii poporului”, vrăjitoarele, femeile în general, ciumații, homosexualii, narcomanii, țiganii și alții.

Ca reacție, atitudinea negativă față de această practică colectivă de desemnare a „țapului ispășitor” a condus la crearea unor reguli referitoare în mare parte la utilizarea unor cuvinte și a așa-zisei „corectitudini politice”, care, drept recompensă, îi situează pe foștii „țapi ispășitori” colectivi în situații privilegiate, aplicând așa-numita „discriminare pozitivă” care ar trebui să neutralizeze acum discriminarea negativă de cândva.

Etologul Dorian Furtună citează într-un articol de-al său afirmațiile istoricului englez Eric Hobsbawm, care susține că cea mai simplă și eficientă metodă de a găsi dușmanul și de a mobiliza masele este să-i divizezi pe oameni în „ai noștri” și „ei”/„străinii” –, un fel de „țapi ispășitori”, care să răspundă pentru eșecurile unei anumite guvernări și care să fie acuzați „de toate incertitudinile, îngrijorările și lipsa de orientare pe care le resimt atâția dintre «noi»”. „Dar cine sunt ei?”, se întreabă retoric Hobsbawm și tot el răspunde: „Desigur și prin definiție, cei ce nu sunt „noi” – străinii care, tocmai prin diferențele lor, ne sunt dușmani – prezenți, trecuți sau închipuiți”.

Țapul ispășitor e prezent și în parafraza umoristică a unei zicale bine cunoscute: „Dacă și lupul e sătul, și oaia întregă, înseamnă că a existat și un țap ispășitor”.

U

Ubi bene, ibi patria

Expresia latină „Ubi bene, ibi patria” înseamnă în traducere „Unde e bine, acolo e patria”. Calea ei prin timp până la noi e lungă – încă din Antichitatea greco-romană. Deși este citată cu preponderență în limba latină, paternitatea acestei maxime este atribuită dramaturgului grec Aristofan, care în comedia sa „Plutus (adică Bogăția)” a folosit această replică în legătură cu problema repartiției bunurilor în societate. La Aristofan ea sună astfel: „Patria este orice țară în care omului îi e bine”. După cum se vede, situația e veche, de când lumea. Și poetul tragic latin Marcus Pacuvius, din secolul al II-lea înainte de Hristos, din opera căruia s-au păstrat doar fragmente și pe care Cicero îl considera cel mai mare autor de tragedii din Roma, are un vers care sună așa: „Patria est ibicumque est bene”, adică „Patria este oriunde este bine”. Anume acest vers este citat de Cicero, la rândul său, unul dintre cei mai prolifici scriitori latini din secolul I înainte de Hristos, în tratatul său „Disputele de la Tusculanum”.

Probabil că tocmai datorită celebrității lui Cicero acest dicton și-a cucerit popularitatea în versiunea sa latină.

De-a lungul timpului, maxima a fost interpretată diferit, dar în majoritatea cazurilor ca expresia unei atitudini oportuniste, lipsite de morală și de patriotism, caracteristică persoanelor care urmăresc doar satisfacerea intereselor personale. E deviza, de regulă, condamabilă a consumatorului cosmopolit lipsit de simț civic și de demnitate personală.

În prezent, expresia antică este mai actuală chiar și decât în timpul în care a fost lansată, dar în același timp majoritatea oamenilor nu o mai interpretează ca pe o acuzație subtilă de lipsă de patriotism. Cei care pleacă de la baștină în alte țări, în căutare de lucru și de un trai mai bun, nu încetează să-și iubească patria. Cei mai mulți dintre ei nu se dezic de istoria, cultura, tradițiile, amintirile locurilor în care s-au născut.

Își mai spun cuvântul și globalizarea, transportul rapid și mijloacele moderne de comunicare care fac ca plecarea de la baștină să nu echivaleze cu desprinderea definitivă de ea. Din aceleași motive și noțiunea de patrie se extinde până la proporții continentale sau chiar planetare.

De altfel, în același tratat al lui Cicero, „Disputele de la Tusculanum”, în vecinătatea dictonului despre care vorbim este citat și Socrate, care,

fiind întrebat locuitorul cărui oraș este, a răspuns că este locuitorul lumii. Este un fel de definiție a cosmopolitismului, concepție și antică, și modernă, ce promovează ideea cetățeniei universale. Maxima „Ubi bene ibi patria” e considerată și sloganul cosmopoliților, care în anumite contexte istorice și politice au fost și sunt acuzați că nu sunt patrioți și că admiră și împărtășesc tot ce e străin țării lor.

Varianta inversă „Ubi patria, ibi bene”, adică „Unde este patria, acolo este bine”, are un echivalent liric românesc – refrenul „Cântecului străinătății” scris de poetul George Crețeanu în secolul al XIX-lea și reactualizat la finele secolului al XX-lea de talentatul și popularul bard Tudor Gheorghe. Refrenul sună așa: „Fie pâinea cât de rea, tot mai bine-n țara mea”. De altfel, dacă tot veni vorba de pâine, încă în secolul al XVIII-lea, scriitorul american de origine franceză John Hector St. John afirma în eseul „Ce este un american” că expresia latină „Ubi panis, ibi patria”, care înseamnă „Unde e pâinea, acolo e patria”, este sloganul tuturor emigranților și imigranților. Ce-i drept, nu există alte surse care să confirme că emigranții se folosesc de această resursă retorică.

Este destul de pitoresc echivalentul folcloric rus al aforismului „Ubi bene, ibi patria” – zicala „Где кисель, тут и сел, где пирог, тут и лер”, care în traducere ar suna cam așa: „Unde se dă jeleu, hop și eu, unde se dă de mâncat, m-am și culcat”.

Dacă tot apreciem sonoritățile poetice, să menționăm versiunea catalană a dictonului „Ubi panis, ibi patria” („Unde e pâinea, acolo e patria”), care sună cam așa: „On hi ha pa, hi ha país”.

În secolul nostru, în toiul procesului de globalizare pe toată linia, patriotismul categoric și absolut nu mai are trecerea de altădată. Acum „Ubi bene, ibi patria” este sloganul general acceptat al pragmatismului economic, care nu anulează în mod obligatoriu sentimentele patriotice și înduioșările nostalgice. Patriotismul nu impune neapărat sedentarismul, ca și invers – șederea acasă nu semnifică obligatoriu dragostea de casă.

Aș îndrăzni să propun, în fine, o interpretare patriotică a străvechiului adagiu – ca pe un apel de a face ca în patria noastră să ne fie bine. Cam utopică versiunea, dar, mai știi, se zice că pe lumea asta totul e posibil...

Ubicuitatea și ambiguitatea

Unele adjective mai neologistice și întrucâtva prețioase se aseamănă între ele, dar au sensuri diferite. Ca, de exemplu, adjectivele „ubicuu” și „ambiguu”, a căror asemănare la scriere și mai ales la pronunție îi face pe unii vorbitori și scriitori să le confunde și sensurile. Nu se întâmplă chiar des, deoarece aceste cuvinte nu prea circulă prin

aria uzului curent, și totuși, mânați de dorința de a părea mai culți decât sunt, unii autori de mesaje spun uneori cu totul altceva decât ar vrea să spună.

Vă amintesc în cazul în care ați uitat ce n-ați știut că paronimele sunt cuvinte cu formă foarte asemănătoare, dar cu sensuri diferite.

Adjectivele „ubiciu” și „ambiguu” sunt derivate din substantivele „ubicuitate” și „ambiguitate”, ambele împrumutate din limba franceză. „Ambiguitate” (din francezul „ambiguïté” și latinul „ambiguitas, -atis”) este un cuvânt mai cunoscut și înseamnă: „1. Lipsă de precizie, de claritate. 2. Expresie, afirmație lipsită de precizie, echivocă; amfibolie”. Sinonimul „amfibolie”, preluat la fel din franceză este livresc și utilizat foarte rar în uzul curent.

La rândul său, „ubicuitate” (din francezul „ubiquité”) are sensul de „însușire atribuită cuiva (de obicei divinității) de a putea fi prezent pretutindeni (sau în mai multe locuri) în același timp”.

De exemplu, declarațiile unor politicieni sunt marcate de ambiguitate, iar ubicuitatea este o proprietate a zeilor.

În franceză, termenul a fost derivat din cuvântul latin „ubique”, care înseamnă „pretutindeni, peste tot”. Este sinonim cu substantivul „omniprezență”, care a ajuns în limba română pe același itinerar – din latinul „omnipresentia” prin francezul „omniprésense”.

În creștinism, ubicuitatea este un atribut al lui Dumnezeu. În acest sens, „ubicuitarismul” este o doctrină elaborată de Martin Luther și susținută de mulți dintre urmașii săi, potrivit căreia, Hristos, în natura Sa umană, este prezent pretutindeni. Luteranii fac apel la doctrina ubicuității lui Hristos pentru a susține credința că Hristos este prezent fizic în elementele euharistice (prezența reală), spre deosebire de gânditorii reformați, care susțin că Iisus cel fizic este localizat la dreapta Tatălui în cer și, prin urmare, nu poate fi prezent în pâine și vin.

În afară de teologie, noțiunea de ubicuitate e utilizată în mai multe domenii științifice: informatică, biologie, ecologie, geologie, sociologie și matematică. De exemplu, în biologie ubicuitatea desemnează difuzarea unei specii animale sau vegetale sau a unui gen pretutindeni pe pământ. În informatică, termenul „ubicuitar” desemnează un mediu în care calculatoarele și rețelele sunt integrate și omniprezente în lumea reală. În geologie, mai precis, în mineralogie, ubicuitatea este pentru un mineral faptul de a se găsi, de a fi prezent în multe roci.

În sociologie se vorbește despre ubicuitatea puterii, definită astfel de filozoful francez Michel Foucauld: „Puterea este pretutindeni, dar nu pentru că înglobează totul, ci pentru că vine de pretutindeni. Puterea nu este o instituție, nu este o structură și nu este o anumită capacitate

cu care unii oameni ar fi dotați, ea este numele ce i se potrivește unei situații strategice complexe într-o situație dată”.

În matematică, ubicuitatea este o proprietate caracteristică formelor fractale. La rândul său, un fractal este „o figură geometrică fragmentată sau frântă care poate fi divizată în părți, astfel încât fiecare dintre acestea să fie (cel puțin aproximativ) o copie miniaturală a întregului. Termenul a fost introdus de matematicianul francez și american Benoît Mandelbrot în anul 1975 și este derivat din latinescul „fractus”, care înseamnă „spart” sau „fracturat”. De altfel, Mandelbrot este și fondatorul, părintele geometriei fractale.

În literatură, este remarcabilă ubicuitatea figurilor Binelui și Răului, una dintre numeroasele teme prezente în romanul „Ubik” al celebrului autor american de SF Philip K. Dick. După cum se vede lesne, ubicuitatea cuprinde chiar și titlul romanului. În anul 2005 acest roman a fost inclus de criticii revistei „Time” în lista celor o sută de cele mai bune romane în limba engleză scrise după anul 1923. Adjectivele corespunzătoare acestor substantive sunt „ubicuu/ubicuă” (cu pluralul „ubicui/ubicue”) și „ambiguu/ambiguă” (plural „ambigui/ambigue”). Ele dau bătaie de cap la scriere din cauza literei „u” dublate la singular masculin, pe care unii uită s-o scrie dublă. La plural masculin capătă formele „ambigui” și „ubicui”, iar la plural feminin „ambigue” și „ubicue”. De exemplu: „Pentru orice eventualitate, a dat un răspuns ambiguu. Multitudinea sarcinilor îl obliga să fie ubicuu. Explicațiile erau prea ambigue ca să fie verosimile. Erau atât de harnice, încât păreau ubicue”.

Cât privește ambiguitatea, ea stă de multe ori la baza bancurilor – de exemplu, noțiunile de rău și bine sunt interpretate ambiguu. De pildă: Justificându-și întârzierea, Bulă se laudă în fața învățătoarei cu o faptă bună: ar fi ajutat o bătrână să treacă strada. Întrebat de ce fapta asta laudabilă i-a luat zeci de minute, eroul nostru precizează că a fost nevoit să se cam lupte cu bătrâna care nu voia, de fapt, să traverseze strada.

Ucraina săcâită și de o confruntare fonetică

Țara vecină și prietenă este cap de afiș pe arena internațională și cea mediatică din cauza sumedeniei de probleme cu care se confruntă. Conflictul cu separatiștii proprii, confruntarea hibridă, apoi cea directă, cu Rusia, instabilitatea politică și altele d-astea o fac vedeta știrilor pe toate canalele de difuzare a informațiilor.

Colac peste pupăză, Ucraina e implicată și într-un conflict ortoepic în spațiul limbii române. În vorbirea noastră, toponimul Ucraina este pronunțat de unii cu accentul pe A, iar de alții cu accentul pe I. Și se întreabă uneori și unii, și alții, și cei care îi aud: care este pronunția corectă? Ucrainenii înșiși pronunță „U-cra-i-na”, de aceea se impune

ideea că ar fi bine să le urmăm exemplul – dacă pronunția corectă ar fi „U-crai-na”, probabil că și numele locuitorilor s-ar pronunța „u-crai-neni” și nu „u-cra-i-neni”, cum îl pronunțăm acum.

Cuvântul a provenit din limbile rusă și poloneză în care „okraina” însemna până prin secolul al XVI-lea „ținut de la frontieră, periferie”, ceea ce erau teritoriile actualei Ucraine în raport cu Moscova, dar și în raport cu Varșovia, când unele teritorii populate de ucraineni făceau parte din Regatul Poloniei. În limba poloneză cuvântul are același sens de „zonă de frontieră” sau „hotar”. De aici a și provenit denumirea fostei regiuni a Imperiului Rus și a Uniunii Sovietice și a actualei țări suverane și independente. Dar e posibilă și contaminarea cu cuvântul polonez „kraina”, care în registru poetic înseamnă „țară, ținut”. Și poate că tocmai pentru a se detașa de acest sens de ținut periferic și marginal ucrainenii au decis să pună accentul pe silaba „i”.

Substantivul comun „ukraina” exista în limba rusă veche încă de pe vremea Rusiei Kievene, de prin secolul al XII-lea. Dar cel care l-a introdus într-o circulație largă a fost regele polon Ștefan Bathory, care numea „ukraine” fostele pământuri rusești cucerite de Polonia. Treptat, cuvântul a ajuns și în Rusia moscovită, unde fugeau din Polonia locuitorii teritoriilor marginale. Astfel, prin secolele al XVI-lea – al XVII-lea cuvântul devine substantiv propriu, toponimic, desemnând deocamdată neoficial o regiune concretă din componența Poloniei. Pe măsura creșterii conștiinței naționale a populației din partea locului semnificația noțiunii „Ucraina” s-a extins și cuvântul a început să fie perceput nu doar ca un termen geografic, ci, parțial, și ca denumirea unui spațiu etnic. La hotarul dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea termenul „Ucraina” ca denumire a unui teritoriu etnic a devenit de sine stătător și a înlocuit alte denumiri utilizate la nivel regional.

Legitimarea oficială a denumirii „Ucraina” s-a produs între anii 1917 și 1921, când s-a constituit Republica Populară Ucraina. Ulterior aceasta a devenit Republica Sovietică Socialistă Ucraineană în componența URSS, până în 1991.

În alte limbi accentul se pune într-adevăr pe silaba a doua, dar probabil pentru că așa dictează regulile gramaticale și ortoepice ale limbilor respective. În engleză – Ukraine, în franceză – L’Ukraine, în spaniolă și portugheză e Ucraina, iar în italiană – Ucraina.

Spre deosebire de englezi, francezi, spanioli, portughezi și alții care pronunță numele străine adaptându-le la sistemul limbii lor, românii au ales o altă cale, cea erudită, care ne îndeamnă să ne străduim să pronunțăm aceste nume reproducând sonoritatea lor din idiomul de proveniență. Pronunția „Ucra-i-na” este în conformitate cu această regulă.

Principiul conform căruia numele englezești trebuie pronunțate ca în engleză, cele franțuzești, ca în franceză, cele nemțești, ca în germană etc. își are metehnele sale, deoarece o imitare prea fidelă, de exemplu, ca a unui britanic get-beget, poate fi deranjantă, pentru că introduce sunete străine în limba noastră. Pe lângă aceasta, erudiția își are limitele ei, pentru că un vorbitor obișnuit nu are cum să stăpânească zeci de limbi și, de regulă, n-are nici chef de a cerceta dicționarele enciclopedice cu transcriere fonetică, care să îi lămurească pronunția. Așa că ne descurcăm pe unde cu știință, pe unde cu intuiția sau după ureche, după cum zic și alții.

Nu este cazul toponimului Ucraina, ușor de pronunțat în română la fel ca în ucraineană.

Și scrierea denumirii locuitorilor Ucrainei le dă uneori unora de furcă cu întrebarea cum e corect – „ucrainian” sau „ucrainean”?

Forma corectă – „ucrainean” (care are patru silabe: u-cra-i-nea) – este alcătuită conform regulii generale: din numele țării (Ucraina) și sufixul de formare a etnonimelor (-an/-ean). În mod similar se formează și moldovean: Moldova + -ean.

Confuzia are loc din cauza numărului mai mare de nume de țări care se termină cu „-ia”, care, împreună cu forma scurtă a sufixului, „-an”, formează etnonime ce se termină cu „-ian”: brazilian (Brazilia + -an), belgian (Belgia + -an). Însă dat fiind că țara respectivă nu s-a numit niciodată „Ucrainia”, nici „ucrainian” nu are cum să fie o variantă corectă.

Iată și un banc cu un ucrainean în distribuție. Cică trăiau într-o împărăție un moldovean, un ucrainean și un rus. Într-o zi împăratul îi cheamă la palat și le zice: „Aduceți fiecare câte o floare”. Moldoveanul aduce o romaniță. Împăratul zice: „Bagă-ți-o în fund”. (Distracțiile autocraților sunt uneori cam ciudate, după cum se știe.) Moldoveanul se cam încrețește și bagă. Ucraineanul aduce un trandafir. „Bagă-l în fund!”. L-a băgat cu greu, plângând și răsând în același timp. Împăratul îl întreabă „De ce râzi?” La care ucraineanul răspunde: „Uite cum vine rusul cu un cactus!”

V

„Va” și „v-a”. Când, ce și cum se scrie?

Pentru că repetiția este, după cum se știe, mama științei, ne vom mai referi puțin la o ortogramă buclucașă, care ne creează probleme cu pusul cratimei. Iar pentru că uitarea este una dintre fiicele repetiției, să ne amintim ce este ortograma.

Conform Dicționarului explicativ al limbii române, ortograma este un model de scriere corectă, conformă cu regulile gramaticale. Din păcate, din ce în ce mai multe persoane, în special tinerii, fac foarte des confuzie între ortograme atunci când scriu în mediul virtual, punând această greșeală de scriere pe seama grabei sau a economiei de timp.

Una dintre cele mai întâlnite confuzii de acest fel este cea care se face între ortogramele „va” și „v-a”. Unii scriu la nimereală și nu se sinchiesc de asta, alții totuși se mai întrebă din când în când: care dintre cele două forme este cea corectă?

Ca și în alte cazuri despre care am scris deja, ambele sunt corecte, însă atunci când scriem, trebuie să știm foarte bine când o folosim pe una și când pe cealaltă.

Ușor de zis. Dar cum și de unde să știm când scriem într-un fel și când în altul, care sunt regulile gramaticale ce ne ghidează într-un sens sau altul? Regulile nu sunt de speriat, ci simple de tot. Ortograma „va” este folosită atunci când e vorba de verbul auxiliar, persoana a III-a, singular, care ajută la formarea timpului viitor. Dacă vi se pare prea savantă recomandarea, iată exemplele simple și clare de utilizare a ortogramei „va” fără cratimă: va alerga, va bea, va visa, va scrie, va calcula, va studia etc.

La rândul ei, ortograma „v-a” este o formă compusă. În cazul ei, cratima marchează rostirea într-o singură silabă a două părți de vorbire diferite: „v”, care este forma neaccentuată a pronumelui personal „vouă”, persoana a II-a, plural, și „a”, care este verb auxiliar, persoana a III-a, singular. De exemplu: v-a dus, v-a expediat, v-a scris, v-a spus, v-a reținut etc.

Iată și niște exemple corecte în fraze: „Ioana va merge cu noi la teatru. V-a sosit scrisoarea din Franța?” Pentru a evita confuziile, încercați să verificați scrierea corectă folosind așa-zisele forme populare în fiecare dintre aceste cazuri: „Ioana o să meargă sau are să meargă (în loc de „va merge”) cu noi la teatru. La voi a sosit (în loc de v-a sosit) scrisoarea din Franța?”

Un caz mai simplu, care nu cere cunoașterea regulilor și verificarea cu sinonimele, este cel al văicărelii sau, mai precis, al interjecției „vai” pe care o utilizăm în diferitele exclamații și tânguieli pe care le proferăm cu anumite ocazii. Este o interjecție aproape universală, care exprimă cam toate sentimentele și trăirile – durerea, suferința, deprimarea, deznădejdea, compătimirea, mila, regretul, necazul, ciuda, dar și bucuria, plăcerea, admirația, entuziasmul, precum și nerăbdarea și surpriza. Pe întinderile internetului unii scriitori de cuvinte izbutesc să bage cratima și în această interjecție, reprezentând-o ca „v-ai”. E vai de capul lor, deoarece în cazul acestui cuvânt regula e simplă ca doi ori doi: cratima nu are ce căuta printre literele lui.

Etimologia îi este ușor detectabilă, dată fiind prezența unor interjecții asemănătoare în foarte multe limbi – în latină „vae”, în italiană „guai”, în albaneză, bulgară, sârbă, turcă – tot „vai”, ca la noi.

Interjecția este atestată deja în cele mai vechi texte românești. În acestea complementele ei sunt fie la cazul dativ, ca în formula cultă și solemnă „Vai mie!”, fie legate cu prepoziția „de”, ca în formula populară și pe larg răspândită „Vai de mine!”. Construcția cu prepoziția „de” apare deja în textele tipărite de Coresi, în secolul al XVI-lea – „O, vai de voi, păstorilor, carii pierdeți și risipiți oile turmei meale!” în „Evanghelia cu învățătură”, din anul 1581. La fel, este des utilizată în Biblia de la București din anul 1688 – de exemplu, „vai de mine, fata mea, mă împiedecași întru piedecă”. În secolul al XVIII-lea este utilizată de Dimitrie Cantemir, în „Istoria ieroglică – „ca vai de capul lui cădzu” – și în „Divanul” – „O, vai de mine și de mine, cum tâlharilor, ucigașilor și oamenilor răi mă asameni!”. Cele mai cunoscute văietături din textele vechi sunt, probabil, cele ale cronicarului Ion Neculce, în formulele comparative – „Și cându-l ducē pe drum, îl pusesă într-o sanie cu doi cai, unul albu și unul murgu, și cu hamuri de teiu, ca vai de dânsul”; sau „zloțașii, ca vai de capeteli lor, umbla șipurindu-să”. Neculce apelează foarte frecvent la văicăreală mai ales în exclamațiile sale patriotice – de exemplu: „Oh, oh, oh! vai, vai, vai di țară! Ce vremi cumplite au agiunsu și la ce cumpănă au cădzut!...”.

Dicționarul limbii române ilustrează cu citate întinse pe multe pagini construcțiile și valorile interjecției „vai”. Structura de compătimire și de autocompătimire, de obicei cu valoare ironic-depreciativă, are, de fapt, multe variante, cu numeroase substituții metonimice ale persoanei: „vai de capul lui”, „vai de pielea lui, de cojocul lui”; „vai de păcatele lui, de zilele lui, de sufletul lui, de steaua lui, de viața lui...”; „vai de mama lui” etc.

Locuțiunea adjectivală și adverbială „ca vai de lume” desemnează ceva sau pe cineva care se află într-o stare foarte rea, în ultimul grad; care este foarte rău, foarte prost, iar „a fi vai sau vai și-amar de...”

înseamnă a fi rău de cineva, a se afla într-o situație grea, jalnică. Expresia „Cu chiu, cu vai” sau „cu chiu și vai” înseamnă „cu mare greutate, după multă osteneală; abia-abia”.

Iată și un banc ce începe cu interjecția „vai!": „Vai, dragă, ce-a mai slăbit soțul tău!” „De la pescuit i se trage”. „Nu știam, pescuitul slăbește...” „Păi mănâncă ce prinde...”

Vaca paște iarbă verde

S-ar părea că în afara contextelor zootehnice și veterinare n-ar fi multe de spus despre vacă, o prezență familiară de secole în spațiile noastre agrare. Cu toate acestea, respectivul cuvânt la prima vedere banal ascunde unele subtilități și nedumeriri cel puțin lingvistice sau terminologice.

La prima vedere, toată lumea știe ce este vaca și care e rostul ei pe lume – nici urbanizarea accelerată nu ne-a înstrăinat într-atât de lumea rurală, încât să căutăm în dicționar ca să aflăm că vaca este un animal domestic din specia bovinelor și femela taurului.

Este celebră expresia „S-a dus bou și s-a întors vacă”, ce îl caracterizează ironic pe un om care a plecat să se instruiască sau să se lămurească într-o problemă și care s-a întors mai puțin instruit sau lămurit decât plecase. Expresia a rămas în conștiința populară din secolul al XIX-lea, când fiii de boieri erau trimiși la studii, la Paris, și mulți se întorceau fără să fi progresat într-ale cărturăriei.

Probabil de sorginte populară, expresia a făcut carieră publică mai ales după ce a fost încorporată în „Amintirile din copilărie” ale lui Ion Creangă. Într-o polemică de familie despre viitorul protagonistului Nică al lui Ștefan a Petrei, mama lui, Smaranda, declară că vrea ca fiul ei să învețe și să devină popă. La care tatăl, Ștefan a Petrei, i-a replicat: „N-ai auzit că unul cică s-a dus odată bou la Pariz, unde-a fi acolo, și a venit vacă?” și apoi a adăugat: „Nu vezi tu că, dacă nu-i glagore-n cap, nu-i, și pace bună!”. Dar replica definitivă și decisivă pentru viitorul lui Nică a fost rostită de bunicul, David Creangă: „Nu-i rău, măi Ștefane, să știe și băiatul tău oleacă de carte, nu numaidecât pentru popie, cum chitește Smaranda, că și popia are multe năcăfale (...) Eu, să nu fi știut a ceti, de mult aș fi înnebunit, câte am avut pe capul meu, însă deschid Viețile sfinților și văd atâtea și atâtea și zic: «Doamne, multă răbdare ai dat aleșilor tăi». Și-apoi să fie cineva de tot bou, încă nu este bine. Din cărți culegi multă înțelepciune, și, la dreptul vorbind, nu ești așa, o vacă de muls pentru fiecare”. După cum se vede, bunicul lui Creangă a modificat rolurile bouului și vacii – omul neinstruit este bou de tot și o vacă de muls pentru fiecare. Tocmai datorită lui David Creangă, băiatul va pleca la învățătură dincolo de hotarele Humuleștiului natal.

Glagorea despre care vorbea Ștefan a Petrei denumește și acum în limbajul popular mintea, istețimea.

În același context zoologic și frazeologic se înscrie și sonetul lui Eminescu „Ai noștri tineri...”, scris în anul 1876, la doi ani după perioada petrecută de poet la studii, la Berlin. Poate pentru că studenții de la Berlin erau altfel sau din vreun alt motiv Eminescu își alege drept țintă satirică Parisul, idealizat și chiar idolatrizat de contemporanii săi: „Ai noștri tineri la Paris învață/ La gât cravatei cum se leagă nodul, Ș-apoi ne vin de fericesc norodul/ Cu chipul lor isteț de oaie creață”. Fără paralele zoologice e descris un personaj din povestirea „Duduca Mamuca” a lui Bogdan Petriceicu-Hasdeu, scrisă cu mai bine de un deceniu mai înainte de sonetul eminescian: „După o călătorie de doi ani el reveni plin de... știință? ba de colb! Universitatea în care ar fi studiat și gradul lui academic erau pentru toți o chestie tot atât de obscură ca patria și opera lui Omer”.

Apropo de ce și de unde învață lumea – ceva mai departe de zoologie și de capitala Franței e un banc un pic deocheat. Un tip îl întreabă pe amicul său: „Nevastă-ta a fost la Paris?” „Da de unde!, răspunde acesta, a învățat-o un dobitoc de aici toate chestiile astea.”

Mai există și expresia „vacă bună de mulș sau vacă de mulș”, utilizată, mai sus, în replica lui David Creangă, despre o persoană sau situație de care cineva abuzează, pentru a trage foloase materiale.

Cuvântul „vacă” mai este folosit și ca epitet injurios dat unei femei grase și leneșe sau proaste. Nu că l-aș recomanda, dar așa ni-l prezintă dicționarele explicative, cu sensul acesta metaforic care nu prea se înscrie în aria corectitudinii politice și sociale moderne.

De fapt, dicționarele ne surprind uneori cu unele definiții din aria semantică a vacii. Bunăoară, cu vocabulele care indică gradațiile de vârstă.

Astfel, vaca mai tânără de un an se numește „vițea” sau „vițică”. Vaca tânără, între un an și doi ani, se numește în unele dicționare „junincă”. În alte dicționare, „juninca” e prezentată ca sinonim cu „juncă”, adică vaca între doi și trei ani care încă nu a avut vițel. În fine, „juncana” este vaca tânără între trei și patru ani.

Dar se pare că în diferite zone geografice acești termeni au sensuri diferite. De aceea apar confuziile chiar și în dicționare – bunăoară, dicționarul de sinonime ne arată că „junincă” este sinonim cu „juncană” și „juncă”, ignorând indicațiile privitoare la vârstă, la care se referă alte dicționare.

Norocul sau poate ghinionul nostru este că tot mai puțini sunt cei care muncesc în sectorul zootehnic și, în consecință, această termi-

nologie de specialitate devine tot mai arhaică și tot mai puțin aplicată în viața de toate zilele.

Faptul că mai multe cuvinte denumesc același animal și îi nuanțează definiția denotă vechimea istorică a aflării bovinelor pe lângă casa omului de prin părțile acestea. La fel și faptul că toate aceste cuvinte – și vacă, și vițică, și junincă – sunt de origine latină atestă domesticirea vacii din vremuri străvechi pe meleagurile noastre. La capitolul bogăție sinonimică suntem cu mult în urma eschimoșilor, locuitori ai ținuturilor arctice. Ei au în vocabular circa 100 de cuvinte pentru a descrie zăpada. Dat fiind că viața lor decurge într-un cadru aproape în permanență înzăpezit, e firesc să fie atenți la toate formele și nuanțele zăpezii și să le dea denumiri diferite. Firește că diferențierea bovinelor în limba română are o amploare cu mult mai modestă, iar odată cu modernizarea își cam pierde valoarea de utilizare.

Totuși, rămâne în uz propoziția „Vaca paște iarbă verde”, care ironizează crasa banalitate a unor spuse, la fel cum în limba rusă afirmația „Volga se varsă în Marea Caspică. Caii mănâncă ovăz și fân”, lansată de un personaj al lui Cehov, îi zeflemisește pe cei care vorbesc emițând cu gravitate truisme... Și mai e și o dovadă a latinității noastre – toate cele patru cuvinte sunt de origine latină și sună foarte asemănător și în franceză, și în italiană. Fiți de acord că e un argument forte pentru a-i acorda atâta timp și spațiu cuvântului „vacă” în cadrul peregrinării noastre lexicologice...

Vaccinul, vaccina și vaca

Cuvântul „vaccin” a devenit foarte popular într-o lume nu numai amenințată, ci deja de-a dreptul atacată din toate părțile de maladii mai vechi și de una nouă și cam enigmatică. E utilizat în diferite contexte și în polemicile despre vaccinurile bune sau rele, iar scepticii pun la îndoială în general necesitatea și beneficiul vaccinării. Colac peste pupăză, noțiunea de „vaccin” îi provoacă uneori probleme de sănătate și limbii române uzuale.

Lumea vorbește și scrie despre „vaccină” și „vaccine”, deși consultarea dicționarului ar fi suficientă pentru a spulbera ezitățile terminologice. Căci dicționarul decretează ca singura formă corectă de singular cuvântul „vaccin”, iar de plural – „vaccinuri”. Acest substantiv de genul neutru, cu pluralul specific acestui gen, are trei sensuri „1. produs biologic preparat din germeni patogeni sau din secreții microbiene, care se administrează prin injecții sau pe cale bucală unui om ori unui animal în scop preventiv (pentru a căpăta imunitate împotriva bolilor infecțioase) sau curativ. 2. Administrare a unui vaccin (1); vaccinare. 3. Urmă, semn, cicatrice rămasă pe corp în urma administrării unui vaccin”.

De fapt, cuvântul „vaccină” este atestat de dicționar. Și are treabă cu vaccinul, numai că sub aspect istoric și etimologic. „Vaccina” este o boală virotică a bovinelor, caracterizată prin prezența unor pustule a căror serozitate se inoculează la om pentru a-i crea imunitate față de variolă. Vaccină este variola vacilor, care produce o formă ușoară de boală la om, limitată la o erupție pustuloasă pe mâini. Aname încercarea de a o trata i-a sugerat medicului englez din secolul al XVIII-lea Edward Jenner ideea de a aplica vaccinarea.

Deci vaccinul este un preparat medical, substantiv neutru, cu pluralul „vaccinuri”, iar „vaccina” este o boală, substantiv feminin, cu pluralul „vaccine”.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, pe când era ucenicul unui chirurg de la țară în Berkeley, Jenner observă că mulgătoarele de la ferme, care se îmbolnăveau de vaccină (variola vacilor, ce produce o formă ușoară de boală la om, limitată la o erupție pustuloasă pe mâini), nu se mai îmbolnăveau ulterior de vărsatul negru (variola umană). Jenner își continuă studiile medicale la Londra, sub îndrumarea profesorului John Hunter. I-a spus profesorului despre observațiile sale, iar acesta i-a replicat: „Nu te gândi, Jenner, încearcă!”

Edward Jenner se întoarce în Berkeley pentru a practica medicina. În luna mai a anului 1796, la o fermă din împrejurimi izbucnește o epidemie de vaccină (variola vacilor). Și Jenner are ocazia să experimenteze un procedeu empiric, asemănător cu variolizarea, dar folosind lichid din pustulele unei femei bolnave de variola vacilor. Pe 14 mai 1796, el face două incizii mici în brațul unui băiețel de 8 ani, James Phipps, peste care aplică puroi colectat dintr-o pustulă a unei mulgătoare bolnave de variola vacilor. La locul inciziei s-a produs o pustulă asemănătoare celei din variolă, care s-a vindecat în scurt timp. Pentru a verifica eficiența procedurii, șase săptămâni mai târziu, pe 1 iulie, Jenner îl infectează deliberat pe Phipps cu variolă umană, dar Phipps nu face boala. Încurajat de acest rezultat, Jenner repetă experiența pe încă 8 copii, inclusiv fiul său, obținând același efect. Întocmește un raport, pe care îl trimite la Royal Society. Raportul este respins, deoarece argumentația este considerată insuficientă. După mai multe experimente, Jenner își completează lucrarea și o publică singur, sub titlul „Cercetare asupra cauzelor și efectelor vaccinului variolei, o boală care a fost descoperită în unele comitate din vestul Angliei, în special în Gloucester, și cunoscută sub denumirea de «variola vacilor»”.

Jenner a denumit „vaccin” substanța folosită pentru transmiterea variolei vacilor, după denumirea în limba latină a acestei boli, „vaccinia”, derivat din „vacca”. El a denumit „vaccinare” procedeul utilizat

pentru protejarea de variolă. Lumea medicală i-a acceptat, deși nu chiar imediat, metoda.

Această metodă de vaccinare a medicului englez s-a extins rapid în Europa, deși cauza bolii rămânea necunoscută. Cu toate acestea, vaccinarea a întâmpinat o serie de dificultăți la începutul secolului al XIX-lea, legate de ruperea lanțului de propagare a vaccinului și de transmiterea sifilisului, ca urmare a vaccinării prin metoda braț-la-braț. În anul 1805 se dezvoltă o nouă tehnică de producere a vaccinului (din piei de vite bolnave de variola vacilor), care înlătură pericolul contagierii între oameni cu alte boli. Această tehnică o înlocuiește treptat pe a lui Jenner, vaccinarea braț-la-braț fiind interzisă în Anglia la sfârșitul secolului al XIX-lea.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, vaccinarea rămânea o metodă empirică, cu aplicabilitate limitată la o singură boală – variola. Abia în anul 1857 savantul francez Louis Pasteur a demonstrat că bolile infecțioase sunt provocate de microorganisme, care pot fi crescute și studiate. El formulează teoria germenilor patogeni în anul 1864. În 1880, Pasteur dovedește că se poate asigura protecția împotriva bolilor infecțioase prin injectarea unor microorganisme atenuate în corp. După câteva probe reușite pentru prevenirea holerei, antraxului și erizipelului porcine, în 1881, Pasteur, împreună cu Émile Roux, reușește să prepare primul vaccin împotriva antraxului și, în 1885, primul vaccin împotriva rabiei, deschizând calea imunizării active fundamentate științific. În semn de omagiu față de Edward Jenner, Pasteur propune ca numele de „vaccinare” să fie extins asupra tuturor procedurilor de protejare împotriva maladiilor prin inocularea unei substanțe externe.

În fine, iată și un banc la zi despre vaccinare. De regulă, femeile întrebă dacă după vaccinare pot să facă baie, iar bărbații dacă pot să bea alcool. Deci problema femeilor e că sunt murdare, iar a bărbaților – că sunt treji...

W

Waterloo, Austerlitz, Borodino și Napoleon

În discursul cult internațional există un punct de reper geografic și mai ales istoric citat în anumite contexte – despre cineva care a ajuns la Waterloo sau care și-a găsit Waterloo. Asta înseamnă că respectivul a suferit înfrângerea definitivă după o serie de victorii și triumfuri.

Este una dintre numeroasele referințe culte la biografia împăratului, deopotrivă legendar și real, Napoleon I al Franței. Napoleon Bonaparte s-a născut în 1769 pe destul de arhaica insulă mediteraneeană Corsica, populată de italieni, dar cu un an înainte de nașterea lui a fost încorporată în Franța. Nimic din viața junelui corsican nu-i prevestea o carieră care să depășească nivelul de subofițer al armatei franceze. Dar în anul 1789 s-a declanșat Revoluția Franceză și a întors Franța cu fundul în sus, după cum îi stă bine să facă unei revoluții care se respectă. Iar atunci când țara se întoarce cu fundul în sus, cei de sus cad, iar cei de jos se înalță.

Franța s-a trezit singură în fața unei Europe unite și ostile în condițiile în care majoritatea ofițerilor aristocrați fie că au fost uciși, fie că au fugit din țară. În locul lor în fruntea armatelor veneau ofițeri lipsiți de experiență și deseori ignoranți de tot. În virtutea acestei circumstanțe, în anul 1796, Bonaparte, în vârstă de doar 27 de ani, a devenit comandantul suprem al armatei franceze din Italia. În această funcție, el a uimit lumea cu victoriile sale asupra austriecilor, obținute datorită manevrelor temerare și rapide.

Peste trei ani, în 1799, după o lovitură de stat fulgerătoare, Napoleon ajunge în fruntea guvernului francez. Apoi i-a învins din nou pe austrieci și a instaurat o pace triumfală, dar nu prea îndelungată. Peste încă cinci ani, în 1804, a fost încoronat ca împărat al Franței.

Dar ambițiile nu i s-au potolit, a continuat să poarte războaie și să re-purteze victorii. În anul 1810, sub stăpânirea lui se afla toată Europa, cu excepția Marii Britanii și a Rusiei. S-a căsătorit cu o principesă din dinastia Habsburg. În anul 1812 s-a pornit în fruntea unei armate cu efectivul de 500 de mii de inși să cucerească Rusia. A ajuns până la Moscova. Armatele lui se aflau la două extremități ale continentului – în Spania și în Rusia. Franța era stăpâna lumii – pentru prima și, deocamdată, pentru ultima dată.

Dar Rusia nu i s-a predat. Napoleon s-a retras rușinos și și-a pierdut toată armata. A mai suferit câteva înfrângeri, iar în anul 1814 a fost

forțat să abdice și exilat pe mica insulă Elba, la nord-est de Corsica natală.

În 1815 a evadat de pe Elba, s-a întors în Franța și a preluat conducerea trupelor sale. Dar, în fine, pe 18 iunie 1815, a fost înfrânt la Waterloo, în Belgia. L-au învins armatele aliate ale Marii Britanii și Prusiei de sub comanda lui Wellington. Acesta a fost sfârșitul lui Napoleon. La celălalt pol al lumii napoleoniene se află un alt punct geografic și istoric – Austerlitz. Este un oraș care acum face parte din Republica Cehă și se numește Slavkov u Brna. La sud-vest de acest oraș s-a dat acea luptă triumfală pentru Napoleon, care a dat naștere și unei expresii celebre, rostite de el, una dintre expresiile ce reflectă relația contradictorie și paradoxală dintre victorie și înfrângere, dintre succes și eșec.

„Iată soarele de la Austerlitz!”, în original „Voilà le soleil d’Austerlitz!” sunt cuvintele ce marchează victoria lui Napoleon de la Austerlitz, pe 2 decembrie 1805, asupra armatelor Austriei și Rusiei. Lupta începuse la ora 4 noaptea, pe o ceață deasă, iar în zorii zilei soarele strălucea, prevestind, în opinia împăratului, victoria.

Peste aproape șapte ani, în dimineața zilei de 24 august 1812, când soarele s-a ridicat deasupra Moscovei, Napoleon a pornit atacul în bătălia de la Borodino și și-a încurajat soldații cu vestitele, de atunci, cuvinte: „Iată soarele de la Austerlitz!”, vrând să le sugereze că victoria este asigurată și ei vor învinge din nou cum au făcut-o cu șapte ani în urmă. Din nefericire pentru faimosul strateg, evenimentele l-au contrazis și binecuvântarea climaterică n-a funcționat de data aceasta. În războiul lui cu Rusia, bătălia de la Borodino era o bătălie-cheie, fiindcă victoria aici ar fi însemnat și cucerirea Moscovei. Napoleon i-a înfrânt pe ruși, dar a pierdut 35.000 de soldați în bătălie și peste jumătate din efectivele rămase în timpul retragerii ulterioare, din cauza iernii grele și a gerului crunt din Rusia.

De atunci această exclamație a ajuns să simbolizeze, pe de o parte, speranța în succes, un semn de încredere în reușita finală, iar pe de altă parte, un eșec precedat de speranțe exagerate sau nejustificate.

Sensul ironic i s-a adăugat ulterior, după ce posteritatea a aflat cum s-a încheiat campania începută atât de falnic. Dar un alt ilustru conducător de oști care a trăit cu mult înaintea lui Napoleon a reușit să fie autoironic imediat după o bătălie câștigată, rostind o frază care și-a păstrat amara înțelepciune de-a lungul secolelor. „Încă o victorie ca aceasta și sunt pierdut!”, a spus Pirus al II-lea, regele Epirului, după biruința repurtată asupra romanilor la Ausculum, în anul 280 î.H. Pierderile erau atât de mari, încât victoria asupra romanilor a fost definitiv umbrată. Și, într-adevăr, după aceasta el n-a mai repurtat nicio victorie și a fost alungat din Italia de romani în anul 275 î.H.

Enunțul este consemnat în scrierile lui Plutarh și se află la originea expresiei „o victorie à la Pirus”, al cărei sens este de „succes la fel de costisitor ca un eșec”, „victorie ale cărei pierderi pe termen lung sunt mai mari decât câștigurile pe termen scurt”, indiferent dacă vorbim despre o bătălie sau un război, despre o confruntare politică sau un meci de fotbal, despre Evul Mediu sau epoca modernă. Istoria oferă destule exemple de victorii à la Pirus. Una dintre cele mai cunoscute este succesul Alianțelor din Primul Război Mondial, dat fiind că la sfârșitul războiului, în anul 1918, toate statele participante slăbiseră din punct de vedere economic, social și demografic, în comparație cu anul 1914, când începuse războiul. Și succesul lui Napoleon în Bătălia de la Borodino împotriva rușilor este consemnat de istorie ca una dintre victoriile à la Pirus.

Deci nu vă pierdeți capul când obțineți vreo victorie, verificați ce-ați avut, ce-ați câștigat și ce-ați pierdut...

WC, invenția unui poet aristocrat

E o dependență indispensabilă la casa omului și în localurile publice, dar denumirea ei e de multă vreme tabuizată și eufemizată în fel și chip în toate limbile.

În preajma unuia dintre localurile publice din capitală am văzut inscripția „viceu” cu o săgeată ce indica respectiva destinație și m-am gândit să consult niște articole despre etimologie, ca să văd ce și de unde vine.

În dicționarele românești definiția cea mai frecventă este „closet, instalație igienică servind la satisfacerea nevoilor fiziologice de evacuare a urinei și a materiilor fecale”, cu sinonimele „latrină, privată, umblătoare, budă”. În anul 1940, dicționarul academic îl înregistra ca neologism recent, cu varianta „water-closet”. Cuvântul face parte din cele mai vechi englezisme (tradus literalmente „cabinet cu apă”, dar însemnând „bazin de colectare a apei”) adoptate de limba română în mare măsură prin intermediul francezei și germanei.

La rândul său englezescul „closet”, cu sensul „cămăruță”, „cabinet”, e de origine franceză, fiind derivat din cuvântul „clos”, care înseamnă „loc împrejmuit”. Din engleză „closet” a fost preluat de mai multe limbi în compusul „water-closet” (datat cu anul 1755), păstrat astăzi mai ales prin acronimul WC. Dacă tot veni vorba, ne amintim că acronimul este un cuvânt format din prima sau primele litere ale cuvintelor dintr-o sintagmă, dintr-o expresie, dintr-un titlu, din câteva cuvinte.

Și în limba franceză cuvântul „closet” revine la începutul secolului al XIX-lea, ca să circule mai ales în formele de plural „water-closets” și „waters”; în germană apare și în varianta „Klosett”.

Inventatorul primului vas de toaletă în care se trăgea apa este considerat britanicul John Harrington, care era nobil curtean, poet-epigramist. El a descris mai întâi instalația în versuri, în anul 1596, în tratatul alegoric „O cugetare nouă pe o temă veche” cu subtitlul „Metamorfoza lui Aiax”, pe care l-a semnat cu pseudonimul Misacmos (care înseamnă „cel care urăște murdăria”) și i l-a trimis reginei. Tratatul satiriza moravurile de la curte, dar conținea și descrierea toaletei cu apă.

Ce-i drept, există și un proiect anterior, făcut cu vreo patru secole mai înainte de genialul artist și inventator italian Leonardo da Vinci. Dar invenția lui da Vinci, spre deosebire de cea a englezului, n-a fost pusă în practică, la fel ca și multe alte invenții de-ale lui da Vinci, prea temerare și complicate pentru vremea lui.

Harrington a instalat vasul în casa sa din Kelston și apoi un vas asemănător la reședința din Richmond Palace a nașei sale, regina Elizabeta I a Marii Britanii. Conform însemnărilor vremii, se pare că regina n-a apreciat invenția și nu s-a folosit de apă la toaletă, deoarece era deranjată de zgomotul exagerat pe care-l făcea când trăgea apa.

Instalația de la conacul lui Harrington nu s-a păstrat, deoarece conacul a fost incendiat în timpul unor răscoale țărănești.

Invenția lui n-a căpătat o răspândire mai largă, pentru că la timpul respectiv nu exista canalizare și alimentare cu apă. Dimpotrivă, inventatorul era luat în râs, deopotrivă cu regina, ironiștii spuneau că instalația lui Harrington este suspect de asemănătoare cu tronul suveranei. După aceste evenimente poetul-inventator a căzut în dizgrație pe câțiva ani și s-a retras pe moșia sa.

Ulterior, la perfecționarea vasului de toaletă a contribuit Alexander Cummings în anul 1775, atașându-i vasului un rezervor de apă acționat printr-un mâner. Cummings era un matematician, ceasornicar și inventator de unelte scoțian, care a luat și primul brevet de invenție a WC-ului.

A urmat apoi Arthur Giblin, cel care i-a dat vasului forma finală (apă activată de un buton, bazin, valvă etc.) pe care o știm astăzi.

Actualmente, termenul „water-closet” a ieșit din uzul englezei britanice și americane. Ei preferă să numească instalația „loo” sau „restroom”. Acronimul WC se folosește însă în continuare în multe limbi europene, fiind pronunțată după regulile locului. De exemplu, francezii pronunță ve-sé.

În câteva dicționare explicative românești sunt prezente formele „veceu” și „vece”.

Dar dat fiind că, după cum spuneam, în aproape toate limbile și culturile sfera lexicală a necesităților fiziologice produce diferite

eufemisme, chiar și cuvântul standard „closet” pare să-și fi pierdut neutralitatea stilistică, părând prea direct pentru contextele elevate. Adică e prea direct pentru a întreba o persoană necunoscută unde se află cabinetul respectiv. Cuvântul „veceu” e mai utilizabil în astfel de împrejurări. Sau „toaleta”, care este din start eufemistică. Adică, sugerează că te duci acolo să-ți pudrezi nasul sau să-ți piepteni mustățile. Acest franțuzism polisemantic a fost preluat cu sensul despre care vorbim de mai multe limbi, inclusiv engleza și rusa.

Un alt eufemism care extinde imaginar spațiul dedicat igienei și desemnează locul la care ne referim este „baie” – și italienii, și spaniolii îi zic „bagno”, dar spaniolii îl scriu „baño”.

Oricum s-ar numi, această tehnologie veche a devenit pentru cea mai mare parte a omenirii un element indispensabil al confortului cotidian. Câteva informații bazate pe studii statistice ne arată cât de paradoxal se combină ea cu noile tehnologii. De exemplu, un studiu arată că dacă ai mai multe aplicații pe telefon, petreci mai mult timp pe vasul de toaletă; că aproximativ 7 milioane de americani și-au scăpat măcar o dată telefonul în WC și că telefoanele mobile au de 18 ori mai multe bacterii decât un vas de toaletă.

Weekendul, o plăcere marca Ford

Cuvântul weekend este un anglicism care s-a acomodat destul de bine în vocabularul limbii române, probabil și datorită semnificației lui plăcute, dar mai degrabă pentru că este mult mai scurt decât denumirea românească a noțiunii pe care o desemnează.

Dicționarele explicative ale limbii române definesc acest cuvânt englezesc ca „sfârșit de săptămână (cuprinzând sâmbăta și duminica), destinat odihnei și petrecerii”. Petrecere nu neapărat ca în cântecul „așa beau oamenii buni de sâmbătă până luni”, dar e cert că e cu veselie și fără muncă.

Îmbinarea de cuvinte „sfârșit de săptămână” este chiar traducerea directă, cuvânt cu cuvânt, a sintagmei englezești „week-end”.

De fapt, religiile principale ale lumii destinau de când există ultima zi a săptămânii rugăciunii și odihnei. Pentru creștini e duminica, adică ziua Domnului, pentru iudei e sâmbăta, adică Șabatul, iar pentru musulmani vinerea – Juma, adică ziua reuniunii.

Weekendul occidental așa cum îl știm acum, laic, deși pare o cuccire socială pentru masele oamenilor muncii, este, de fapt, invenția celebrului industriaș american Henry Ford.

Henry Ford este considerat fondatorul industriei americane de automobile. Era un bărbat inteligent și un antreprenor desăvârșit.

După apariția modelului Ford T din anul 1908, Ford a decis introducerea unei benzi rulante de montaj care permitea asamblarea a 50

de mașini pe zi, ceea ce era o performanță impresionantă la vremea respectivă. În anul 1914, el a hotărât să dubleze salariile angajaților săi. Ford a declarat că nu angajatorul plătește salariile. Angajatorul doar administrează banii. Clientul este cel care plătește salariile.

În anul 1926, industriașul avea să ia o altă decizie istorică: a scurtat ziua de lucru a angajaților săi de la 10-12 ore la 8 ore și săptămâna de lucru până la cinci zile. Astfel, weekendul devenea liber. Multe companii din Statele Unite ale Americii au urmat modelul lui Henry Ford și în timpul mării crize economice din anul 1929, multe industrii au început să adere la un program de lucru format din doar cinci zile. Astfel, se muncea lunea, marțea, miercurea, joia și vinerea, iar sâmbăta și duminica erau zile libere.

Dicționarul de argou atestă și expresia ironică „weekend românesc” cu sensul de sfârșit de săptămână rezervat muncilor în gospodărie. E valabilă, din câte știu, și pentru cetățenii Republicii Moldova.

Ultima ediție a dicționarului explicativ prezintă scrierea într-un cuvânt, cu pluralul weekenduri, la fel un singur cuvânt, deși edițiile precedente recomandau scrierea cu cratimă: week-end, week-end-uri. Apropo, și în limba engleză cuvântul se scrie ba cu cratimă, ba fără și se tot polemizează despre cum e corect. A fost preluat de franceză, italiană și alte limbi în care e folosit în paralel cu îmbinarea de cuvinte „sfârșit de săptămână” în limbile respective. Și iarăși, unii l-au preluat cu cratimă, alții fără.

În limba română e recomandată forma fără cratimă, iar pluralul „weekenduri” se scrie la fel fără cratimă, deoarece regula academică dictează scrierea cu articolul legat a cuvintelor importate atunci când ultima literă a cuvântului scris se pronunță la fel cum se scrie. Atunci când vorbim despre utilizarea corectă a pluralului și a formelor articulate hotărât ale unor astfel de termeni, regula e foarte simplă: când un termen împrumutat are la sfârșit o grafie firească pentru limba noastră (prin aceasta înțelegându-se că există o concordanță între felul în care scriem acel cuvânt și pronunția sa), atașăm desinența de plural și articolul hotărât direct la forma cuvântului.

De exemplu: „În weekendul viitor voi merge la pescuit cu amicii” sau „Trei weekenduri la rând a nins, de aceea am stat acasă”.

Substantivul „weekend” prezintă o grafie diferită de pronunție în prima parte, dar dat fiind că scrierea și pronunțarea ultimei silabe sunt identice, nu vom folosi cratima pentru atașarea articolului și/sau a desinenței de plural. De aceea, formele „weekend-ul”, „week-end-urile” nu sunt considerate corecte. La fel vom proceda și cu alte cuvinte, precum „job” (jobul, joburile), „trend” (trendul, trendurile), „board” (boardul, boardurile) etc.

Dacă termenul împrumutat se scrie diferit de felul în care îl pronunțăm, vom folosi la sfârșitul cuvântului cratima pentru a lega de el articolul hotărât și desinența de plural. De exemplu, „Site-ul nu poate fi accesat în acest moment” (și nu „Siteul...”) sau „Show-ul celebrului artist nu m-a impresionat” (și nu „Showul celebrului artist...”).

În unele limbi sunt utilizate alternativ traduceri mot-à-mot ale acestei formule: în franceză „fin de semaine”, în italiană „fine settimana”, în spaniolă „fin de semana” etc. Dar chiar și în țările mai refractare la anglicisme forma „weekend” circulă nestingherit în spațiul public.

Lingvista Rodica Zafiu a schițat într-un articol de revistă itinerarul parcurs de acest anglicism pe meleagurile limbii române. A fost înregistrat în dicționarele generale abia în anul 1975, inițial scris „week-end”, dar a apărut în presa românească cu mult mai înainte. Cea mai veche atestare găsită deocamdată este din ziarul „Dimineața”, din 1915. În perioada interbelică a fost folosit tot mai des în reviste, fiind asociat cu spiritul modern, cu reperatele occidentale și cu tendințele modei. Limbajul perioadei interbelice se dovedește mai anglicizat decât am fi fost tentați să credem. Rodica Zafiu mai menționează că „cuvântul se impusese atât de bine, încât avea să fie folosit și după război, în plină perioadă comunistă, în ciuda cenzurii ideologice și lingvistice care limita și împrumuturile din engleză, și libertățile periculoase ale petrecerii timpului liber”. Iar în perioada postcomunistă anglicismele au început și continuă să se simtă în largul lor pe meleagurile limbii.

Un banc oarecum despre weekend este o parafrază a celebrului adagiu metaforic despre economie: „Dă-i unui om un pește și va mânca o zi, învață-l să pescuiască și va mânca toată viața”. Versiunea umoristică a acestei maxime este: „Dă-i unui om un pește și va avea de mâncare pentru o zi; învață-l cum să pescuiască și poți scăpa de el pe întregul weekend”.

X

X, necunoscuta cu pronunția variabilă

Litera X este una internațională și a făcut carieră mai mult în algebră decât în literatură sau alte domenii ale scrisului, fiind necunoscuta principală a ecuațiilor.

Mai științific spus, în matematică, X-ul este frecvent utilizat ca nume pentru o variabilă independentă sau o valoare necunoscută. Există o dată concretă la care literei X i-a fost atribuit acest rol și o persoană concretă care a făcut-o. Tradiția modernă de a folosi litera X pentru a reprezenta o necunoscută a fost introdusă de filozoful și matematicianul francez din secolul al XVII-lea René Descartes în studiul său „Geometria”, publicat în anul 1637. Inițial „Geometria” a fost una dintre anexele celebrului tratat „Discurs asupra metodei”, prin care Descartes a revoluționat filozofia. Ulterior însă, s-a dovedit că și lucrarea de geometrie a revoluționat, la rândul ei, matematica și a fost publicată independent, fără statutul de anexă.

Ca urmare a utilizării sale în algebră, X este adesea folosit pentru a reprezenta necunoscute în alte circumstanțe – în alte științe, în literatură, teatru și film. Astfel, există razele X, dosarele X, oamenii X, ziua X, planeta X, generația X, aplicația X.

Dar și în sfera aparent banală a utilizării limbii X-ul nu este uneori mai puțin enigmatic decât în ecuații – bunăoară, pentru că în limba vorbită este pronunțată diferit. Adică, uneori este citită [ks], alteori [gz].

De exemplu, verbul „a exista” se pronunță [egzista] și nu [eksista], la fel cum în cazul cuvântului „examen” trebuie să se audă [egzamen], ci nu [eksamen]. Din ce cauză apare această variație, această inconsecvență? Din cauza, să zicem așa, a conjuncturii. Adică, litera „x” este pronunțată [gz] sau [ks] în funcție de celelalte sunete cu care se învecinează.

Dar care anume sunt învecinările de sunete ce dictează un fel de a pronunța sau altul, care sunt regulile și legitățile care impun rostirea [ks] sau, respectiv, [gz]? Regulile nu sunt multe, ba chiar s-ar putea spune că e doar una singură. Cel puțin așa afirmă Isabela Nedelcu, autoarea cărții „101 greșeli gramaticale”, apărută în anul 2012. Singura regulă care ne călăuzește ortoepia în această privință este că „x” se pronunță [ks] în următoarele situații: atunci când este prima literă dintr-un cuvânt, atunci când este ultima literă dintr-un cuvânt și atunci când este urmat de o consoană. De exemplu, în cuvântul „xerox” sau în cuvântul „excursie”.

Treaba e mai încurcată atunci când X-ul este situat între două vocale – în acest caz nu există reguli absolute de pronunțare, adică litera „x” se poate pronunța [gz] sau [ks], fără să existe o normă care să indice când se folosește o pronunție și când cealaltă. De aceea, vorbitorilor nu le rămâne decât să memorizeze fiecare cuvânt cu forma lui corectă. Se mai întâmplă și așa în gramatică, ba chiar și în gramaticile multor limbi. Este ca și în cazul axiomelor în matematică – ele nu trebuie demonstrate, ci sunt acceptate ca atare.

Deci memorizăm că se pronunță [gz] în cuvintele „exact”, „examen”, „exemplu”, „exercițiu”, „exil”, „există”. Unii lingviști presupun că e pentru că aceste cuvinte au fost importate ca atare din limba franceză, cu tot cu pronunția franțuzească. O dovadă a acestei ipoteze ar putea veni din lista cuvintelor în care X se pronunță [ks]: se pronunță [ks] în cuvintele „aproximativ”, „axă”, „fixare”, „lexic”, „maxim”. Probabil, din același motiv că și în franceză acestea se pronunță la fel. Adică, nici în limba franceză pronunția X-ului dintre vocale nu e dictată de o legitate logică clară și depinde, probabil, de uz și de tradiție. Tendința de a pronunța [eksista], [eksamen], [eksercițiu] se face observată în ultimul timp, dar s-a manifestat și mai demult, și a fost detectată încă în anul 1982 de lingvistul Alexandru Graur, care a semnalat-o în „Dicționarul greșelilor de limbă”, deopotrivă cu variantele [ezista], [ezercițiu], [ezamen], care au apărut în limba română vorbită, probabil, sub influența formelor italienești corespunzătoare. Dar a trecut timpul, pasiunea pentru latinitate a fost înlocuită de cea pentru globalizarea anglofonă și italianismele ortoepice nu mai sunt la modă.

Într-adevăr, la modă este engleza, și ea furnizează majoritatea neologismelor, dar și în această limbă există diferențe de pronunție a lui X, care presupun la fel memorizarea cuvintelor cu accentele și rostirea lor specifică. Astfel, în cuvintele englezești „exist” și „exam” apare secvența [gz]; iar în cuvântul „exercise” X se pronunță [ks].

De altfel, nu numai litera X e atât de inconsecventă în alfabetul nostru. Se produc confuzii la pronunțare și în cazul unor sunete apropiate, din perechile de consoane surdă/sonoră – „p” și „b”, „t” și „d”, „k” și „g”, „s” și „z” etc. De exemplu, se mai întâmplă să pronunțe și chiar să și scrie câte cineva „obțiune” și „apsent” în loc de „obțiune” și „absent”. Și dacă în cazul pronunției s-ar putea invoca unele circumstanțe atenuante, cum ar fi specificul individual al aparatului fonetic sau particularitățile ortoepiei regionale sau dialectale, atunci când confuzia e transferată și în limbajul scris, pășim pe terenul minat al agramatismului cras.

Să sperăm că rândurile de mai sus vă vor ajuta măcar întrucâtva să excelați inexpugnabil în fața celor mai exigente instanțe ale justiției lingvistice.

Xantipa cea antică și xantipele noastre cele de toate zilele

Transformarea numelor proprii în substantive comune este dacă nu frecventă, cel puțin obișnuită cam în toate limbile. Unele unități de măsură poartă numele celor care le-au descoperit, la fel și unele mecanisme sau obiecte de uz curent. Numele unor celebre personaje literare devin substantive comune, precum și numele unor persoane reale care au lăsat, într-un fel sau altul, o urmă în istorie. Bunăoară, numele unei femei celebre din Antichitate, celebre mai degrabă datorită soțului ei, a dat un cuvânt care a intrat în multe limbi, inclusiv în română, deși în spațiul nostru lingvistic este atestat doar de dicționarele de neologisme. Acest cuvânt este „xantipă” și înseamnă „femeie rea, cicălitoare”.

Este un substantiv comun, care provine de la numele soției celebrului filozof al Greciei antice, Socrate. Un alt mare filozof, Platon, îl descria pe Socrate în culegerea sa „Dialoguri” ca pe un om ideal.

Se mai spune că modestia lui era pe măsura înțelepciunii. Cică atunci când oracolul de la Delphi a fost întrebat cine este cel mai înțelept elen, răspunsul a fost: Socrate. Dar atunci când vestea i-a fost transmisă lui Socrate, acesta a spus: „Dacă într-adevăr sunt considerat cel mai înțelept dintre oameni, în mod sigur este pentru că eu sunt unicul care știu că nu știu nimic”.

Aceluiași Socrate i se atribuie un răspuns spiritual la întrebarea unui tânăr dacă face să se însoare sau nu. Socrate i-a spus: „Însoară-te. Dacă vei da peste o femeie bună, vei fi fericit, dacă vei da peste una rea, vei fi filozof”.

S-ar putea să fi fost un răspuns sugerat de propria experiență. Vestitul înțelept apare mai teluric în imaginația noastră de îndată ce adăugăm detaliul biografic că avea o soție foarte certăreată pe care o chema Xantipa.

În limba greacă, cuvântul „xanthippos” însemna „cal șarg”.

Xantipa și-a câștigat renumele de femeie arțăgoasă, caracterul ei dezagreabil fiind proverbial în toată Antichitatea. Unul dintre discipolii lui Socrate, istoricul Xenofon, scrie despre ea că a fost „cea mai insuportabilă dintre toate făpturile ce-au existat, există sau vor exista vreodată” și nu lipsesc anecdotele care ne-o arată pusă întotdeauna pe ceartă sau răsturnând masa atunci când Socrate invită un prieten la cină. Față de ea Socrate a avut o atitudine răbdătoare și resemnată, nevăzând, probabil, într-însa decât ajutorul trebuincios îndeplinirii datoriei civice de părinte. Politicianul Alcibiade se mira de răbdarea lui Socrate cu nevasta aceasta mereu pornită să țipe. „Și tu suporti găgâitul găștelor”, îi zise Socrate. „Desigur”, răspunse Alcibiade, „dar ele îmi dau ouă și pui”. „Și Xantipa”, reluă Socrate, „îmi dă copii”.

De altfel, se zice că el s-a însurat doar pentru a avea urmași, pe când avea vreo 50 de ani. Din scrierile lui Platon se poate deduce că Xan-

tipa era cu vreo 30 de ani mai tânără decât Socrate. Dar și-a făcut datoria preconizată de filozof: i-a născut trei fii.

Totuși, în scrierile lui Platon și ale altor discipoli ai lui Socrate este descrisă cu totul altfel – ca o soție foarte bună și o mamă grijulie. Și chiar e greu de spus dacă i se poate reproșa comportamentul prea agresiv față de faimosul ei bărbat. S-ar putea ca oricare altă femeie să fi avut aceeași atitudine. El își petrecea ziua de dimineața până seara hoinărind pe străzile orașului, discutând cu prietenii și discipolii despre cele mai importante și profunde chestiuni filozofice, dar nu lua bani pentru lecțiile și consultațiile sale. Și-a abandonat meseria sa de bază de tăietor în piatră și, prin urmare, nu avea niciodată bani. E și firesc ca din când în când nevasta să-și fi manifestat nemulțumirea și să se fi certat cu el.

Pe el însă nu-l deranja această situație. Se zice că o dată, când a ajuns la un iarmaroc cu mărfuri multe și de toate, Socrate a spus: „Ca să vezi, nici nu știam că există atâtea obiecte de care nu am nevoie”. Însă din punctul de vedere al soției, gospodinei și mamei a trei feciori, care era Xantipa, această atitudine nu prea îi era folositoare familiei. De aceea, probabil că e firesc ca nevasta filozofului să-l fi certat și cicălit. El însă îi suporta în tăcere tiradele și a declarat că după ce va găsi un limbaj comun cu Xantipa, va putea găsi limbaj comun cu oricine.

Într-o zi, după ce l-a văzut ieșind calm din casă, acompaniat de strigătele ei, Xantipa s-a înfuriat și i-a turnat în cap conținutul unui ceain de la bucătărie. La care filozoful a constatat: „Iată, acum, după ce a tunat, a și început să plouă”.

Acum, în veacul nostru feminist, aceste anecdote istorice pot fi apreciate, probabil, altfel decât pe vremuri, dar cert este că în baza lor numele Xantipei a căpătat sensul de femeie rea, cicălitoare. Un apelativ livresc și rar, și totuși existent în limbă. Dar dacă bărbații vor decide să-și caracterizeze soțiile cu el, poate că ar fi cazul să nu se grăbească și să verifice mai întâi dacă ei sunt... Socrate.

Numele Xantipei este citat deseori în literatură – la Shakespeare: un personaj al comediei „Îmblânzirea scorpiei” afirmă că este gata să se însoare avantajos chiar dacă mireasa va fi mai rea și mai năbădăioasă decât Xantipa lui Socrate.

Savanții din domeniul științelor naturale au fost generoși cu acest personaj istoric controversat. În cinstea ei a fost numit un asteroid descoperit pe 22 noiembrie 1875 de astronomul austriac Johann Palisa, precum și un crater pe planeta Venus. I-au adus omagii și biologii: numele soției lui Socrate e purtat de o specie de chițcani africani și o specie de căpușe sud-americane.

Parafrazând vorba poetului, al ei nume îl tot poartă secolii din gură-n gură...

Xeresul, jerseul și baioneta

Nu prea avem probleme cu vinurile noastre din spațiul românofon. Le bem așa cum sunt turnate și le pronunțăm denumirile așa cum sunt scrise. Dar atunci când vine vorba de vinurile din străinătate, încep problemele. De regulă, nu cele de consumație, ci cele de pronunție. Bunăoară, un vin spaniol a cărui denumire în limba română se scrie într-un fel, dar se pronunță în altul este Xeresul.

Dicționarul explicativ ne lămurește că Xeres este un vin de calitate superioară, cu aromă și buchet specific, originar din Spania, și precizează că se scrie „xeres”, dar se pronunță „heres”.

De unde vine această diferență? S-o începem cu istoria delicioasei licori.

Vinul poartă numele orașului Xerez de la Frontera, din sudul Spaniei, care timp de mulți ani, până în 1492, era situat la granița cu ultimul regat al maurilor din Granada. Istoria orașului își are începutul în așezarea romană Ceret, pe care mai apoi vizigoții au numit-o Xeritium. După ce a fost cucerit de mauri, orașul s-a numit în limba arabă Sherish, iar după recucerirea de către spanioli s-a numit Șerez și scris Xerez, în limba castiliană medievală litera X corespunzând sunetului „ș”. În secolul al XVI-lea, fonemul „/ʃ/”, notat cu litera „x”, s-a transformat în fonemul actual „/x/”, notat cu „j”, iar în secolul al XVIII-lea reforma ortografică efectuată de Academia Regală a înlocuit litera „x” cu litera „j”, și de atunci orașul se scrie Jerez și se pronunță Heres.

Forma veche, Xerez, s-a păstrat în denumirea vinului în alte limbi – orașul se află într-o regiune viticolă și este firesc ca vinul produs aici să-i poarte numele. Și denumirea vinului se scrie la fel în spaniolă – Jerez. În română a fost adoptată transcripția franceză – Xeres. În limba engleză acest vin de Andaluzia se numește Sherry, denumire preluată și de alte limbi, bunăoară, neerlandeza, italiana, bulgara.

Aceste modificări ale cuvintelor odată cu trecerea lor dintr-o limbă în alta sunt destul de frecvente. Aceiași englezi ne furnizează încă un exemplu din această serie. Lângă țărmul nordic al Franței se află insulele Anglo-Normande, numite și Insulele Canalului, care îi aparțin Marii Britanii. Cea mai mare și mai cunoscută dintre ele este insula Jersey. Pe vremuri, Imperiul Roman se întinsese până pe Insulele Britanice. Pe atunci unul dintre numele acestei insule era Caesarea, adică Insula lui Cezar, și se presupune că pronunția anglo-saxonă a transformat-o în Jersey. Acest nume a migrat și peste Oceanul Atlantic – întemeietorul unei colonii de la sud de New York era originar de pe insula Jersey și și-a denumit colonia New Jersey, dar i-a dat și denumirea latină Nova Caesarea.

De ce vorbesc despre această insulă? Pentru că denumirea ei a intrat și pe alte căi în mai multe limbi ale lumii, inclusiv în română. Așa

se numește o rasă de bovine crescută pe insulă și răspândită în toată lumea ca rasa Jersey. Și un alt cuvânt exportat de pe insulă se datorează activității economice a locuitorilor ei – se numește „jerseu”, un obiect de îmbrăcăminte tricatat sau împletit, din lână sau bumbac, de obicei cu mâneci lungi și deschis în față, care acoperă partea de sus a corpului. Acest gen de sacou era purtat de acești insulari și de aceea s-a răspândit prin lume cu această denumire „jersey” sau, în cazul nostru, „jerseu”. Prin extensiune, la fel se numește și țesătura elastică tricotată, de lână, de bumbac, de mătase etc., din care se confecționează articole vestimentare.

Un alt cuvânt provenit de la un toponimic este „baionetă”, un cuvânt ce merită să fie știut, deși obiectul pe care îl desemnează e prezent doar prin muzee și poze de război de epocă. Baioneta este o armă albă formată dintr-o lamă de oțel ascuțită la un capăt și cu un mâner la celălalt capăt, care se poate fixa la țeava puștii, pentru a-i servi soldatului la atac. Vremurile ei de glorie au apus demult, dar tot expozate de muzeu și vestigii istorice au ajuns și tot felul de săbii, sulite și săgeți, ale căror denumiri s-au păstrat totuși în limbaj și ne ajută la rememorarea trecutului și la perpetuarea miturilor lui. Iar în vremurile străvechi sabia era arma principală în toate bătăliile. Sulitele și săgețile nu erau atât de sigure, deoarece erau separate de oșteanul care le lansa, în timp ce sabia era întotdeauna în mâna lui.

Sabia și-a pierdut rolul de protagonist al războiului pe la începutul secolului al XV-lea, când a fost inventată arma de foc, pușca. Aceasta avea un potențial distructiv cu mult mai mare decât al sabiei, dar la începutul carierei sale militare lăsa de dorit precizia împușcăturilor, unde mai pui că trebuia să fie mereu reîncărcată. Important era ca inamicul să fie doborât de glonț înainte de a se apropia de trăgător cu sabia scoasă din teacă. Și nu tuturor trăgătorilor le reușea la început această performanță.

Timp de vreo două secole soldații se foloseau fie de arma de foc, fie de arma albă. Pentru a combina avantajele ambelor arme, elvețienii și-au lungit uneltele de război. Ei luptau cu lănci lungi și topoare cu cozile lungi, care loveau dușmanul de la distanța împușcăturii de armă. Utilizarea lor necesita o pregătire îndelungată. Elvețienii mânuiau cu abilitate aceste arme neobișnuite și în secolele al XV-lea – al XVI-lea erau solicitați ca mercenari. Momentul apariției baionetei poate fi considerat a fi o întâmplare petrecută la mijlocul secolului al XVII-lea în timpul conflictelor armate la care participau milițiile țărănești din sudul Franței. Locuitorii orașului Bayonne au rămas la un moment dat fără praf de pușcă și gloanțe. Și-au legat cuțitele de vânatoare cu lamă lungă de gura țevelor muschetelor, transformându-le în sulite improvizate. A fost creată din întâmplare o armă auxiliară care avea

să influențeze tacticile infanteriei Europei Occidentale până la începutul secolului al XX-lea. Astfel a ajuns în mai multe limbi cuvântul „baionetă”, cu modificările fonetice corespunzătoare – evocând numele orașului în care a apărut arma.

Timp de două veacuri, până pe la mijlocul secolului al XIX-lea, baioneta decidea deseori soarta bătăliei. Rușii chiar aveau un proverb militar care glorifica lupta corp la corp: „пуля дура, штык молодец” – „glonțul e prost, baioneta e voinică”. Dar inventarea armelor automate i-a scutit pe soldați de necesitatea de a reîncărca în permanență armele, care mai și trăgeau cu o precizie mai mare. Astfel baioneta a fost demobilizată și trimisă pe rafturile muzeelor. Iar cuvântul care o desemnează a rămas să descrie realitățile istorice și să participe la alcătuirea comparațiilor și metaforelor. Și proverbul rus lansat de marele conducător de oști Suvorov e invocat acum de ruși în cheie ironică, caracterizându-i pe retrograzi și conservatori...

Yankeu, un neologism ce se arhaizează

Y

Pe itinerarul nostru de la A la Z ajungem la penultimul popas (al primei călătorii) și constatăm că popasurile de acest gen nu vor fi prea multe în timpul escapadelor următoare. Dacă deschidem Dicționarul explicativ al limbii române la pagina corespunzătoare, descoperim că cuvintele ce încep cu litera „Y” sunt foarte puține: doar 12 cuvinte propriu-zise, fără derivate. Și toate sunt, de fapt, împrumuturi din alte limbi, cu transcrierea corespunzătoare sau cu cea internațională, când e vorba de transcrierea cuvintelor chineze sau japoneze.

Primul pe această listă minusculă este cuvântul „yankeu”, scris cu i grec și kapa, definit de dicționarul explicativ ca nume dat, începând cu secolul al XVII-lea, locuitorilor din nord-estul SUA, iar sensul mai generalizat este cel de cetățean al Statelor Unite ale Americii.

Este varianta românilizată a cuvântului „yankee” din engleza americană, căruia i s-a adăugat terminația „u”, ca în cuvintele „bombeau”, „tupeu”, „feredeu”.

De unde a apărut această poreclă în engleza americană și când anume? Din primii ani de colonizare a Americii de Nord de către originarii din vreo câteva state europene. Francezii ocupau Luisiana și valea râului Ohio, spaniolii – Florida și sud-vestul, rușii – nord-vestul, suedezii – teritoriul Delaware, olandezii – New Yorkul, englezii – Noua Anglie și coasta de est.

Înainte de a se contopi în așa-zisul creuzet/melting-pot în ceea ce avea să se numească poporul american, reprezentanții diferitelor grupuri etnice concureau între ei, nu se prea agreau și se etichetau cu porecle nu totdeauna politicoase și plăcute. De multe ori, aceste porecle proveneau de la cele mai populare nume ale grupurilor etnice. De exemplu, în Spania, unul dintre cele mai răspândite nume este Diego. De la el a derivat porecla insultătoare „dago” adresată spaniolilor, italienilor și altor originari din Europa de Sud.

Englezilor din statul Connecticut le-a revenit o poreclă preluată de la olandezii care până în anul 1644 au locuit în orașul New Amsterdam, rebotezat ulterior New York. Cel mai răspândit nume englezesc, John, era pronunțat de olandezi în felul lor – Yen sau Yan. I s-a adăugat un sufix dezmiardător și astfel a apărut porecla generică. Unii etimologi presupun că e invers și că s-ar putea să provină și din numele generic Jan Kees (pronunțat „Ian Kais”), care înseamnă Jan Cașcaval – așa erau numiți olandezii de către englezi. Alții afirmă că e doar diminutivul Janke, adică „micuțul Jan”, un echivalent cu românescul

Ionel sau Ionuț. Mai apoi, în secolul al XVIII-lea, Janke era porecla comună a marinarilor și mai ales a piraților olandezi. Și dat fiind că reputația piraților e departe de a fi imaculată, și porecla „yankee” a căpătat o conotație negativă.

Inițial porecla îi viza doar pe locuitorii statului Connecticut. O celebră carte a renumitului scriitor satiric american Mark Twain descrie aventurile unui yankeu din Connecticut la curtea regelui Arthur, o figură imaginară a Evului Mediu englezesc. Cuvântul și-a câștigat popularitatea în mare parte și datorită unui cântec din timpul Războiului pentru Independență, și anume, „Yankee Doodle”, care a devenit ulterior și este și acum imnul statului Connecticut. Pare curios că în zilele noastre acest cântec este interpretat în cheie eroică, dar inițial era umoristic și afișa atitudinea disprețuitoare a ofițerilor britanici față de răcanii nord-americani care luptau împotriva lor.

Treptat nickname-ul, cum se numește acum în limbaj globalist porecla, s-a extins asupra tuturor locuitorilor regiunii nord-americane Noua Anglie, iar mai apoi, în timpul Războiului Civil din anii 1861-1965 dintre Nordul și Sudul Statelor Unite, sudiștii au început să-i numească astfel pe toți nordiștii. În fine, a mai trecut niște vreme și tot restul lumii a prins să-i numească astfel pe toți locuitorii Statelor Unite. E curios că până în anul 1780 cuvântul „yankeu” era folosit de englezi ca o poreclă disprețuitoare la adresa coloniștilor americani, aceștia însă au adoptat termenul și i-au întors pe dos valența, adică l-au transformat într-un simbol al mândriei naționale nord-americane.

Scriitorul american Elwyn Brooks White a definit astfel sensul variabil al noțiunii de yankeu: „Pentru străini un yankeu este un american. Pentru americani un yankeu este un nordist. Pentru nordiști un yankeu este cineva de pe Coasta de Est. Pentru cei de pe Coasta de Est un yankeu este un locuitor al Noii Anglii. Pentru cei din Noua Anglie un yankeu este un locuitor al Vermontului. Iar în statul Vermont un yankeu este cineva care mănâncă plăcinte la micul-dejun”.

Vremurile trec și cicatrizează supărările, și acum toți cei numiți yankei reacționează calm la această poreclă istorică și nu o mai percep ca depreciativă. Nu și alte popoare – într-un timp, prin anii '60 ai secolului trecut, a fost populară mai ales în spațiul latino-american lozinca „Yankee go home!” – „Yankei, plecați acasă!” – lansată de adversarii prezenței trupelor americane și în general ai influenței SUA în statele lor. Destinatarii acestui apel nu s-au arătat nici deranjați de poreclă, nici receptivi la îndemn: baza americană de la Guantánamo, Cuba, unde se zice că a răsunat pentru prima dată acest apel, este bine-mersi și în zilele noastre.

Sensul vechi, cel de locuitor al statelor nordice ale SUA, s-a păstrat doar în bancuri istorice, precum e cel ce urmează. Într-un orașel din

statul sudic Georgia, un bărbat a văzut un câine sălbatic atacând un copil, a intervenit și a sugrumat câinele. Un reporter aflat prin preajmă l-a felicitat pe erou și i-a spus că va scrie despre el o știre de prima pagină cu titlul „Un localnic viteaz a salvat un copil omorând o fiară”. La care eroul precizează că el nu e din partea locului. Reporterul își rectifică viitorul titlu: „Un brav cetățean al Georgiei a salvat un copil, omorând un câine”. „De fapt”, zice salvatorul copilului, „sunt din Connecticut...”. În acest caz, zice reporterul, știrea se va intitula: „Un yankeu a omorât un animal de companie”...

Yesmanul, un aparatcic anglofon

Cuvântul „yesman” (ortografiat, în română, „yesman”) este un englezism „pursânge”, dar, dat fiind că e prezent și în dicționarele explicative ale limbii române, poate că merită să ne interesăm când și cum și de unde ne-a venit. Este alcătuit din cuvintele englezești „yes”, adică „da”, și „man”, adică „om”, și este apelativul pentru o persoană oportunistă și slugarnică, care spune totdeauna „da”, aprobând fără discernământ părerile celor din jur.

Prin extensiune, termenul desemnează un adept necondiționat al cuiva, foarte obedient și lingușitor.

Prima atestare în scris a acestui termen într-un text în limba engleză datează din anul 1912.

În spațiul anglofon, noțiunii de „yes-man” i se atribuie și alte nuanțe de sens: bunăoară, „yesmanul” este omul care acceptă orice ocazie întâlnită, indiferent cât de aiurită ar părea aceasta și fără să-i ia în vedere eventualele consecințe. Adică, e omul care deschide orice ușă fiind convins că dincolo de ea îl așteaptă un viitor mai bun.

În același spațiu anglofon există și o accepție religioasă a noțiunii de „yesman”: este omul care adaugă „da”-ul său la „Da”-ul lui Dumnezeu. Spre deosebire de „yesmanul” laic, care câștigă cu afirmațiile sale favorurile șefilor nemijlociți, „yesmanul” religios râvnește la favorurile divine.

„Yes Man” este și titlul unei foarte populare comedii cinematografice lansate în anul 2008, cu Jim Carrey cap de afiș. Filmul se bazează pe cartea omonimă a umoristului britanic Danny Wallace, o carte biografică, deoarece autorul ei a experimentat pe propria piele „yesmenismul”: timp de un an de zile a răspuns „da” la toate întrebările și ofertele. A avut succes la public, cu încasări de 223 de milioane de dolari în toată lumea, deși criticii l-au tratat cu rezerve.

În textele publicistice românești, cuvântul e utilizat mai ales la numărul plural, când vine vorba de oameni politici, conducători de diferite ranguri sau manageri care se înconjoară de persoane docile și slugarnice și prejudiciază astfel eficiența și corectitudinea activității

lor. Ca și în cazul altor cuvinte venite din engleză, terminate la singular cu „man” (bărbat), dar scrise și pronunțate ba „man”, ba „men”, „yesmen” la plural se scrie și se pronunță ca în engleză („yesmeni”), la fel ca și „gentleman/gentlemen” sau „businessman/businessmen”.

Este un englezism internaționalizat care, probabil, își merită locul în diferite limbi, fiind prea suplu, laconic și expresiv în același timp pentru a putea fi tradus sau calchiat, pentru că „om de da” ar suna nefiresc și chiar ridicol, iar „dadaist”, care poate că s-ar potrivi, înseamnă de mulți ani deja cu totul altceva...

În limba engleză sunt cel puțin 16 sinonime, antonime, expresii idiomatice și cuvinte înrudite cu „yes-man”. Unul dintre sinonime, „sicofant”, există și în limba română, dar înseamnă altceva: „denunțator, delator, clevetitor”. Apropo, în România de după 1990 analistul politic Silviu Brucan a alăturat ambele aceste cuvinte, reproșându-i primului președinte postrevoluționar Ion Iliescu că „s-a înconjurat de yesmeni și sicofanți”.

Este curios că dicționarul Cambridge prezintă în calitate de sinonim al lui „yesman” cuvântul de origine rusă „apparatchik”. Acest internationalism este prezent și în dicționarele explicative românești, otografiat românește „aparaticc”.

Dicționarul Cambridge definește „aparaticicul” ca pe un membru bătrân și loial al unui partid politic, în special al Partidului Comunist al fostei Uniuni Sovietice. În dicționarele explicative românești, „aparaticicul” este definit cam neutru ca „membru al conducerii unui partid sau al unui sindicat sau persoană care face carieră în cadrul unui partid politic pentru a ocupa posturi de conducere”.

În uzul internațional, acest cuvântul rusesc și-a extins sensul asupra personajelor din toate partidele, guvernele și instituțiile de stat. Astfel, în textele publicistice se vorbește despre „aparaticcii” de la Casa Albă din Washington, despre foștii luptători de gherilă latino-americani care au devenit „aparaticci” etc.

În alte dicționare românești, mai speciale, „aparaticc” înseamnă, peiorativ „membru marcant al partidului comunist și funcționar care arată o supunere oarbă față de superiori sau față de organizația căreia îi aparține”.

În schimb, în limba engleză, cuvântul „yesman” a format și un derivat feminin în fond apolitic. Este vorba de cuvântul compus „yes girl”, care are două sensuri. Cel de „fată ascultătoare” este indicat de dicționare ca sens secundar, primul fiind cel de „fată care răspunde afirmativ la propunerile ce țin de relațiile romantice sexuale, de femeie ușuratică, promiscuă”.

Adică, e genul de fată care la întrebarea: „Domnișoară, ce faceți diseară?” răspunde: „Da!”.

Yin și Yang, alb și negru, plus și minus...

În ultima vreme, în spațiul discursului nostru occidental figurează tot mai des termeni preluați din străvechile doctrine orientale. Dintre aceștia se remarcă perechea Yin și Yang, despre care puțină lume de la noi știe ce este și ce înseamnă. Am umblat pe la câteva surse și am încercat să aflu misterul acestor cuvinte chinezești. Și iată ce am aflat.

Yin și Yang sunt două concepte din religia și mitologia chineză, simbolizate într-o figură geometrică înscrisă într-un cerc și cunoscută sub numele „Taijitu”. Pe un diametru al acestui cerc se desenează două cercuri noi, mai mici, al căror diametru este egal cu raza cercului care le conține. Din aceste cercuri interioare se păstrează conturul a doua semicercuri care se extind desenând „S” și obținând două petale.

Yin și Yang/ Taijitu este unul dintre cele nouă simboluri, adeseori interpretat greșit ca exprimând doar Binele și Răul. Imaginea sugerează, în realitate, din perspectiva filozofiei taoiste, aspecte complementare, nu contradictorii. Adică, nu Binele și Răul, ci Energia feminină (Yin) și Energia masculină (Yang), Lumina și Umbra, Cunoașterea și Ignoranța, Viața și Moartea, Apa și Pământul, Focul și Vântul, Mișcarea și Nemișcarea, Inspirația și Expirația.

Principiul „Yin și Yang” exprimă o viziune asupra felului în care funcționează lumea: nu există yin fără yang și invers, orice yin conține și yang, orice yang conține și yin, trecerea de la yin la yang și invers generează energia care susține viața.

Conceptul de Yin și Yang este primul principiu din Feng Shui. Chinezii din vechime credeau că Universul este într-o continuă mișcare și că orice putea fi explicat în termenii yin și yang.

Filozofia cu care are legătură principiul yin și yang se numește taoism sau daoism. În ea Yin și Yang sunt două forțe apărute odată cu lumea și stau la baza universului. Taoismul a fost înființat de Lao Tzi sub dinastia Han, în China, în secolul II î.H. El spunea despre Dao (care se traduce prin „drum” sau „cale”) că este vid, dar atunci când acționează pare ineputabil. Dao este principiul absolut al universului, ce produce varietatea tuturor aspectelor acestei lumi, principiu echilibrator printr-o anumită ordine necesară societății.

Tao prezintă trei fațete ale celor trei comori care alcătuiesc viața omului: esența (trupul), energia și spiritul. De asemenea, el reprezintă forța care curge prin toate lucrurile și ființele neînsuflețite din univers. În cuplul Yin/Yang, Yin este elementul întunecat, reprezentând tristețea, partea intimă, femininul, noaptea sau râul. Este reprezentat prin materia stabilă care este pământul. Reprezintă principiul pasiv din natură exprimat prin întuneric, răceală și umezeală. La nivel uman simbolizează feminitatea și inerția. Alte trăsături Yin: negru, iarnă, frig, nord, noapte, lună, liniște, interiorizare, apă, imaginație,

intuiție, creativitate, spate, inactivitate, odihnă, tristețe, slăbiciune, albastru, verde.

La rândul său, Yang este elementul luminos, care reprezintă bucuria și fericirea, masculinul, ziua sau binele. Este exprimarea forței cerești. Yang are calitatea de a se manifesta prin expansiune. El reprezintă principiul activ în natură exprimat prin lumină, căldură și uscăciune. La nivel uman, yang reprezintă masculinitatea și partea pozitivă a emoțiilor. Alte trăsături yang: alb, vară, zi, sud, lumina soarelui, mișcare, exteriorizare, față, vârf, activ, ferm, analitic, exuberanță, agresivitate, roșu, galben. Această listă de trăsături nu este exhaustivă. Cu efort minim, privind cu atenție împrejur, putem deduce și alte caracteristici care aparțin fie laturii Yin, fie laturii Yang a vieții. Energia este în continuă curgere și transformare, iar în decursul acestui proces ea îmbracă trăsături Yin sau Yang, în funcție de condițiile în care se manifestă.

În credința taoistă nu există granițe fixe între yin și yang, între fizic și spirit, între știință și filozofie. Aceste două forțe, yin și yang, nu pot fi separate nicicând. Ceea ce face ca omul și lumea să continue să existe este tocmai balanța dinamică, armonia care funcționează și transformarea ciclică.

Taoismul reprezintă calea prin care omul trebuie să coopereze cu natura și cu tot ce-l înconjoară. Omul trebuie să se inspire din natură și să-și creeze un mod de viață asemănător. El trebuie să privească în jurul său, și, în funcție de împrejurări, să acționeze, să se adapteze, pentru că totul este într-o continuă mișcare și schimbare, totul e relativ.

La origini, yin și yang defineau partea umbră (yin) și cea luminată de soare (yang) a unui deal.

Atunci când analizăm energiile din mediul înconjurător, este bine să ținem cont că un lucru este Yin în raport cu alt lucru care este Yang și viceversa. E valabil și pentru persoane și interacțiunile dintre ele. Cunoașterea principiului Yin-Yang și recunoașterea lui în natură și în interacțiunile dintre oameni ne va aduce o mai bună înțelegere a vieții și a posibilităților pe care le avem în crearea unei atmosfere armonioase atât în exteriorul, cât și în interiorul nostru.

Filozofia taoistă a sintetizat grafic principiul Yin și Yang în simbolul Taijitu. Simbolul arată interacțiunea continuă și fără final dintre yin și yang. Totodată, punctul negru din interiorul figurii albe și cel alb din interiorul figurii negre arată că în fiecare dintre cele două principii există și opusul său. Simbolul reprezintă și procesul constant de schimbare, evoluție a existenței, roata în mișcare a contrariilor și transformarea energiilor.

Crearea și menținerea echilibrului perfect între elementele yin și yang în noi, în locuința noastră, în relațiile noastre și în relațiile cu mediul înconjurător este primul principiu folosit în Feng Shui. Despre Feng Shui vom scrie cu altă ocazie, acum ne limităm la o glumă pe care o vor pricepe cunoscătorii: „Cică Feng Shuiul a fost inventat de hoți ca să se orienteze mai bine în timpul jafurilor de noapte...”

Z

Zacusca noastră cea de toate zilele

Cuvântul „zacuscă” este unul cunoscut în mediul nostru bilingv româno-rus ca unul ce desemnează gustarea pe care o iau conviviile când consumă alcool. În limba rusă, „zakuska” este prima gustare la masă sau o masă frugală luată, de regulă, în fugă. Dar cel mai frecvent și mai popular sens al acestui cuvânt în limba rusă este de gustare după băutură.

Însă sensurile de „gustare” și „aperitiv” sunt indicate de cele mai noi dicționare ca utilizate rar.

Cuvântul este prezent și în uzul altor regiuni românofone, dar acolo cu un alt sens. În România, zacusca este o mâncare de legume proaspete, coapte sau prăjite în ulei, care este gătită și în mai multe țări din Balcani. Principalele ingrediente sunt vinetele coapte, gogoșarii (sau ardeii roșii) copti și ceapa tăiată. Mai pot fi adăugați roșii, ciuperci, morcovi, dovlecei etc. Există numeroase varietăți de zacuscă, în funcție de ingredientele folosite. Se mai adaugă și condimente, printre cele mai folosite fiind piperul și foile de dafin.

De fapt, zacusca este una dintre cele mai populare mâncăruri din România. Conform tradiției românești, după recolta de toamnă, unele familii pregătesc zacuscă și o conservă în borcane sterilizate, pentru iarnă. Poate fi achiziționată și în magazine. Se consumă în special întinsă pe pâine.

Cea ce în România se numește „zacuscă” în Republica Moldova poartă numele de „conservătură” sau pur și simplu conservă la borcan, dar are mai multe variante.

Cât privește pătrunderea acestui fel de mâncare în bucătăria noastră tradițională, conform unor surse, zacusca este originară din Armenia, altele spun că vine din Georgia. Apoi a pătruns mai întâi în Moldova, iar de aici în Transilvania. Alte itinerare istorice indică filiera bulgară. Există numeroase varietăți de zacuscă, în funcție de ingredientele folosite: zacuscă de gogoșari, zacuscă de ciuperci, zacuscă de fasole, zacuscă de vinete etc.

Un preparat similar din Bulgaria se numește „lutenița”, altele din aceeași arie geografică balcanică se numesc „ajvar”, „pindur”, „kyopolou”. Lipovenii din Delta Dunării au creat o rețetă autentică de zacuscă de pește – pește cu garnitură de legume.

De fapt, fiecare denumire balcanică reprezintă o variantă aparte a zacuștii. Bunăoară, ajvarul este considerat de multe ori un condiment.

În loc de vinete, ardeii sunt ingredientul principal și îi dau roșul aprins specific. Este un deliciu servit pe mesele din Albania, Bosnia, Bulgaria, Croația, Macedonia, Muntenegru, Slovenia și Serbia. În Serbia i se mai spunea și „caviarul săracului” sau „caviar roșu” (din turcescul „havyar” – „caviar”), fiindcă a înlocuit caviarul de sturion produs din belșug în țară până în secolul al XX-lea. Această salată sârbească a devenit cunoscută, în Iugoslavia, după cel de-Al Doilea Război Mondial.

În aceeași arie balcanică ajvarul în care s-au pus roșii se numește deja altfel – „pindjur”. Este gustat, la fel, în Serbia, în Bulgaria, în Macedonia de Nord și în Bosnia și Herțegovina. Ajvarul cu vinete se numește „malidzano” și face parte din meniul macedonenilor de nord. „Liutenița” bulgărească e o pastă de ardei și vinete ușor picantă. Iar la fel de bulgărească „kyopolou” are ca ingrediente principale vânăta și usturoiul. La rândul lor, turcii consumă „biber salcasi”, o varianta mai fină și mai păstoasă a zacuștii, pentru a condimenta mâncărurile.

Cuvântul „zacuscă” este de origine slavă, cu înțelesul inițial de „gustare” sau „aperitiv”. Rădăcina slavă a cuvântului („кyc”, „kus”) înseamnă „gustos”, „delicios” sau „mușcătură”. Dicționarele franceze indică originea rusească a cuvântului („закуска”) și fac trimitere la cuvintele cu aceeași rădăcină („кyc”): „вкусно” (gustos) și „кусать” (a mușca). Și, ca să revenim în sfera filologiei românești, precizăm că pluralul cuvântului „zacuscă” este „zacuști”.

Firește că zacusca este utilizată și în registrul umoristic al comunicării dintre români. Iată un banc parcă pe temă și parcă nu prea. Ion și Maria și-au cumpărat mașină. În prima zi, se urcă la volan Maria și intră în primul stâlp.

— Ești o proastă! țipă Ion. Faci numai tâmpenii!

— Lasă, că și tu ai spart ieri borcanul cu zacuscă.

Sau altul, ceva mai picant. Soțul și soția merg la un psiholog, deoarece după 20 de ani de căsătorie, bărbatul este foarte deprimat. Când este întrebat care este problema, bărbatul scoate o listă lungă și detaliată cu tot ce a avut de îndurat în acei 20 de ani:

Puțină atenție. Lipsa de confidențialitate. Lipsa comunicării. Singurătate. Nu se simte apreciat. Nu se simte iubit. Nu se simte dorit etc. În cele din urmă, terapeuta, foarte drăguță, se ridică, se apropie de bărbat, îi cere să se ridice și să-l îmbrățișeze și sărutându-l cu pasiune îl așază pe canapea, își scoate hainele și fac dragoste cu pasiune în timp ce soția îi privea șocată. Când terapeuta termină, se îmbracă, își aranjează părul și se așază lângă bărbatul care rămase fără cuvinte... și pe jumătate incremenit de uimire. Terapeuta îi spune doamnei: „De asta are nevoie soțul tău, de cel puțin 3 ori pe săptămână. Crezi că se poate?” Femeia meditează un moment și răspunde: „Îl pot aduce luni, dar miercuri și vineri... nu pot, că fac zacuscă!”

Zaibărul, o denumire generată de rostire

Ajunși la litera Z, să ne amintim că locuim într-o zonă viniviticolă și că domeniul enologic are și el lexicul său special. Din acest lexic special face parte și cuvântul „zaibăr”, care denumește un soi de struguri și vinul produs din el și despre care un dicționar explicativ consideră că are originea necunoscută sau neclară.

De fapt, cam toate dicționarele românești se feresc să indice o origine clară a denumirii de „zaibăr”. Conform Micului dicționar academic al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, zaibărul este „vin din zaibăr” și, totodată, „soi de viță-de-vie nealtoită cu struguri hibrizi, cu bobul rotund și de culoare vineție”. În acest dicționar, etimologia cuvântului este trecută drept necunoscută, în timp ce alte dicționare afirmă că „zaibăr” provine din cuvântul german „seiber”. Doar că în germană acest cuvânt nu există. În limba germană există cuvântul „sauber”, care se traduce drept „clar, limpede”. Unii glumeți și-au pus întrebarea, în legătură cu această etimologie cam trasă de păr, dacă e vorba de limpezimea vinului sau de cea a capului, dimineața, după ce în ajun s-a băut din belșug. Există și o etimologie mai credibilă, legată de istoria oenologiei mondiale. După mai multe peripeții istorice, vinul acesta devine emblematic pentru Oltenia, unde beneficiază de un adevărat cult și îi este consacrat chiar și un festival regional anual. Fiind numit metaforic și „valuta forte” a Olteniei, zaibărul este un vin negru, tare și parfumat și este eminent de casă. În România, denumirea „zaibăr” este acum marcă înregistrată de locuitorii din orașul Băilești, județul Dolj. Acest oraș este și locul de unde se trage regretatul actor Amza Pellea și celebrul său personaj Nea Mărin, în monologurile căruia zaibărul este un leitmotiv de mare cinste, la propriu și la figurat.

Dar cu toate că a devenit mândria oltenilor și a Olteniei, zaibărul nu e oltean get-beget, ci un venetic, ce-i drept, unul care s-a adaptat de minune la condițiile patriei adoptive. Povestea acestui vin începe de prin anii 1860-1890, o perioadă considerată în Europa un fel de apocalipsă a viilor din cauza atacului de filoxeră, care a distrus majoritatea podgoriilor din perioada aceea și a condus la dispariția câtorva soiuri importante de viță nobilă.

Filoxera este o insectă parazită originară din America, care a ajuns din întâmplare în Europa atunci când au fost aduse din Lumea Nouă câteva soiuri de viță experimentală în anul 1863.

Această insectă își depune ouăle sub scoarța plantei și îi distruge rădăcinile. Vița europeană nu avea niciun mijloc prin care să se protejeze în fața acestui dăunător sosit pe nepusă masă în ecosistemul Lumii Vechi și de aceea a fost distrusă în mare parte de atacul filoxerei, care s-a extins necontrolat pe tot continentul.

Viticultorii au purces la căutarea soluțiilor. La timpul respectiv s-a recurs fie la tratarea viei cu diferite substanțe, fie la punerea viței europene pe portaltoiuiri de viță americană rezistentă la filoxera, fie la încrucișarea soiurilor europene cu cele americane, care erau rezistente la filoxeră, dar de calitate mai proastă decât cele europene.

Unul dintre adepții hibridizării viilor a fost agronomul francez de origine germană Albert Seibel, care a lăsat pretutindeni unde se cultivă vița-de-vie, inclusiv în România, ca moștenire diverse soiuri hibride. Seibel și compania lui au creat vreo 16 mii de soiuri hibride și au comercializat pe larg vreo 500 dintre ele.

În România filoxera a ajuns în anul 1877 și, după ce a distrus în 7 ani vreo 10 mii de hectare de viță-de-vie, din anul 1884 românii au început să aducă din Franța hibridi imuni la filoxeră. La hotarul dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, au ajuns pe solul românesc și câteva soiuri elaborate de Albert Seibel. Vița Seibel a fost plantată în sudul țării, în special în zonele nisipoase ale Olteniei, unde s-a aclimatizat rapid și le-a devenit familiară locuitorilor zonei. Iar țărani, nevorbitori de limbă franceză sau germană, au pronunțat în felul lor denumirea generică a soiurilor hibride și au transformat numele din „seibel” în „zaibăr”. Astfel, rostirea populară a îmbogățit limba română cu un nou cuvânt.

În Basarabia, pe atunci rusească, soiul era numit cu accent rusesc „Zabel” – el fusese adus în aceeași perioadă în regiunea noastră.

Cu timpul selecționerii au realizat soiuri mai bune și oenologii academicieni insistă că soiurile de la începuturile hibridizărilor nu sunt bune de nimic și au o sumedenie de metehne chimice și biologice. În România, zaibărul nu poate fi comercializat legal sub nicio formă și rămâne un vin de producție proprie nerecunoscut în niciun fel. Cu toate acestea, oltenii își iubesc vinul și îi sunt în continuare fideli sau devotați.

La noi, în Moldova, cuvântul „zaibăr” desemnează un soi de struguri, folosit în combinație cu altele la producerea vinurilor locale tradiționale.

În fine, iată un banc cam frivol despre zaibăr. În cadrul unui festival internațional de vinuri, se organizează o licitație de vinuri. Își etalează marfa francezul: „Doamnelor și domnișoarelor! Vă prezint faimosul vin Château Latour! Din soi nobil, crescut pe dealurile Pauillac-ului, strugurii culeși bob cu bob. Doamnelor, dacă îl bea bărbatul, garantat îi crește cu 25%”. Nebunie generală, fetele cumpătă câte 10-20 de sticle. Urmează spaniolul: „Doamnelor și domnișoarelor! Din vestitul soi Manto Negro, un vin de colecție cum nu mai găsiți nicăieri în lume! Dacă îl bea bărbatul, garantat îi crește cu minimum 50%”. Isterie generală, se vând câte 100 de sticle. În fine, ia cuvântul

olteanul: „Doamnelor, vă prezint Zaibărul de Băilești. Acest vin este o adevărată nebulie! Crescut în spatele casei, boabele sunt zdrobite cu piciorul de cei mai aprigi bărbați din lume. Dacă îl bea bărbatul, i-o face ca pepenele!”. Sala este pur și simplu înnebunită! Femeile cumpără câte 2-3 vagoane de zaibăr. Dar la un moment dat o americană, mai pragmatică de felul ei, întreabă: „Domnu’ oltean, ca pepenele de lungă sau de groasă?” La care olteanul răspunde: „De dulce, doamnă, de dulce...”

Zaparea, o călătorie în jurul lumii fără a părăsi canapeaua

V-ați întrebat vreodată ce faceți atunci când treceți de la un canal la altul în timp ce vă uitați la televizor? Pe timpuri ne ridicam de pe canapea și suceam rotița care schimba canalele. Se mai zice că pe atunci în familie rolul telecomenzii îi revenea mezinului, care era trimis de ceilalți să învârtă roata.

Inventarea telecomenzii a contribuit la consolidarea modului de viață static în fața micului ecran, care între timp a devenit destul de mare. Iar mezinilor le-a lăsat alte modalități de a-și etala utilitatea pentru cauza comună sau i-a înfipt cu nasul în smartphone-urile și tabletele lor care au depășit irevocabil televizorul în topul preferințelor.

Iar telecomanda și manipularea ei a adus în limbajul nostru și inovațiile lexicale corespunzătoare. De pe la sfârșitul mileniului trecut limba română a împrumutat de la engleză verbul „a zapa”, care între timp și-a ocupat locul și în dicționarele explicative românești. Verbul englezesc „to zap”, de origine imitativă, existase în limba engleză și înainte de apariția televiziunii și telemaniei. Însemna „a se mișca rapid, cu efecte de lovire sau distrugere”. Progresul i-a îmbogățit arsenalul semantic cu sensul de „a trece brusc și rapid de la un canal TV la altul”, care a și fost atestat în 1998 de noul Dicționar Oxford al limbii engleze. Iar Dicționarul românesc de cuvinte recente din 1997 prezintă o întreagă suită de cuvinte din aceeași familie lexicală. Alături de verbul „a zapa”, apar și substantivele „zap”, „zapaj”, „zapare”, „zapping”.

De altfel, și în alte limbi romanice, bunăoară, în franceză și italiană, figurează forma netradusă „zapping”.

Deci termenul pare să fie internaționalizat de-a binelea. Ce-i drept, în limba română „zaparea” se confruntă cu un concurent neologic confectionat din materie primă autohtonă. Deopotrivă cu „zaparea” se folosește și „butonarea”, chiar dacă nu este un sinonim propriu-zis al zapării.

Și verbul „a butona” a apărut la hotarul dintre mileniile al II-lea și al III-lea. A fost format prin derivarea de la numele instrumentului: la fel ca „a trâmbița” de la „trâmbiță”, a „lopăta” de la „lopătă” etc.

Deci apăsarea butoanelor, inclusiv ale telecomenzii, este butonare. Vorbitorii se referă destul de des la butonarea telecomenzii.

Unii lingviști au remarcat și o nuanță semantică specială atât a zapării, cât și a butonării. Fixarea în limbă a acestei sfere lexicale e accentuată de faptul că actul mecanic – zappingul sau butonarea – se transformă adesea într-o manie, care nu se mai subordonează utilității practice de a găsi un anume program, ci devine o activitate în sine, un mod nerăbdător de a utiliza „simultan” toate canalele de televiziune.

Profesorul ieșean Stelian Dumistrăcel a remarcat și o expresie legată de butonare – „a fi (a se afla, a ajunge) la butoane”, care are o prezență semnificativă în discursul public actual și în mass-media.

În căutarea originii acestei expresii, Stelian Dumistrăcel începe cu evocarea metaforelor din Antichitate și amintește că statutul de a fi „la comandă” a cunoscut, în timp, câteva expresii figurate, printre primele aflându-se invocarea cârmuirii unei corăbii, o acțiune care are un prestigiu aparte. În Grecia antică, nava a servit ca element de comparație pentru noțiunea de „stat”. De exemplu, Sofocle afirma: „Statul este corabia ce călăuzește fericirea noastră”, iar lui Socrate i se atribuie interogația: „Corabia statului cine trebuie să o repare și să o conducă?” De aici importanța celui aflat la comandă, reflectată, la noi, prin referire la cel aflat la cârma orașului (expresie utilizată de Dosoftei), a oștirii (la Cantemir) sau a țării (la Iacob Negruzzi). Constantin Negruzzi îi atribuia unui domnitor următoarele calități: „înzestrat și cu duh firesc, el cunoștea mai toate limbile Europei; era bun cârmuitor, aspru cătră aristocrați, pre care știa a-i ținea în respect, și blând cătră norod”. Într-un context mai filozofic, Miron Costin apela la aceeași metaforă maritimă: „Iară nu sunt vremile supt cârma omului, ci bietul om supt vremi”. Întrucât transporturile maritime sunt o activitate internațională, lexicul profesional românesc s-a îmbogățit prin împrumutul „timonă”, din grecește pentru marinari și, paralel, din franceză în limba literară. Acest termen desemnează roata cu ajutorul căreia se acționează cârma unei nave, dar a fost preluat cu sensul figurat de ziaristi și literați, care îl utilizează pentru a numi pozițiile de comandă în cele mai diferite domenii: de la ministere până la echipe sportive. Odată cu timona, a intrat în lexicul nostru și termenul „timonerie”, care înseamnă „locul cu vizibilitate bună de pe bordul unei nave, unde se găsește timona”, dar care e, probabil, prea tehnic pentru a fi utilizat în sens metaforic.

În lumea modernă „butoanele”, ca un fel de sinonim metaforic al „cârmei” și „timonei”, sunt un mijloc de acțiune asupra unui dispozitiv, pe panoul dintr-un spațiu restrâns al comenzii, al puterii (eventual discreționare): cel al unui avion de luptă cu reacție sau cel al cabinei din care se comandă lansarea unei nave cosmice ori a unei

rachete. Din filmele SF ne putem imagina un comandant de navă interplanetară care distruge o flotilă de nave inamice. De la butoane se acționează la aparatele de jocuri mecanice și de jocuri electronice. Iar în presă apar expresii cu iz liric gen: „Primăvara e din nou la butoane”. O metaforă care se traduce ca „Primăvara este din nou stăpână pe toată natura”. Metafora capătă însă culori mai expresive când e privită prin prisma etimologiei cuvântului „buton”. L-am preluat din limba franceză în care se scrie „bouton” și are aceleași sensuri ca și în română – buton al unui aparat, „nasture”, „buton de manșetă”. Dar mai are și unul pe care noi nu l-am preluat, și anume cel de „mugur”. Cu această nuanță etimologică metafora cu venirea primăverii la butoane capătă o expresivitate mai pronunțată.

În fine, un banc-monolog feminin pe această temă: „Dragul meu, sunt de acord cu propunerea ta ca de Ziua Îndrăgostiților să încercăm o poziție nouă: eu voi sta întinsă pe canapea, voi bea bere și voi butona telecomanda, iar tu poți să treci la călcat rufe!”

Un fel de postfață

Aici ia sfârșit prima călătorie prin dicționarele limbii române. S-ar putea să nu fie și ultima în cazul în care va stârni interesul publicului cititor și ghidul va avea destulă sănătate și putere pentru a parcurge și alte itinerare prin aceeași geografie care concurează cu nemărginirea. În cazul în care peregrinarea v-a părut inutilă și plictisitoare, acestei cărți nu-i va rămâne decât să se resemneze cu statutul melancolic de încercare care, vorba ceea, vină n-are, dar nu are și valoare. Oricum, limba noastră rămâne un tezaur inepuizabil de frumusețe, înțelepciune, metafore și enigme pe care le poate descoperi oricine dorește și admira oricine poate. Sper că această carte nu i-a strivit corola de minuni.

Dan Ungureanu. *Istoria limbii române*

„O asemenea carte n-ar fi fost posibilă pînă recent din mai multe motive.

Lingviștii dintre 1950 și 1989, timp de 40 de ani, au fost formați la școala conștientă. Patriotismul le-a servit drept metodologie. Bățul (cenzura comunistă) și mormovul (posturi de cercetători, profesori, academicieni, poziții în comitete și comisii) au făcut restul.

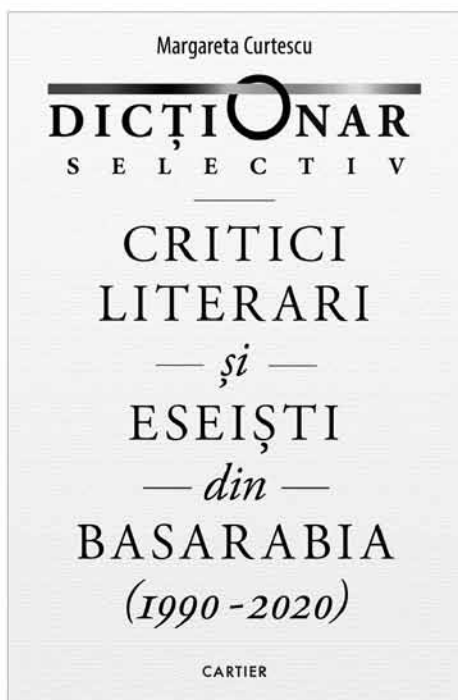
Internetul a adus online – cel mai mult după 2010, cînd se consolidează Google Books – o cantitate enormă de documente vechi, altfel greu accesibile. Google a permis căutarea de cuvinte și frecvențe, lucru imposibil pînă atunci.

Inscripții antice cu elemente de latină vorbită, documente dintre 600 și 900 cu latină tîrzie – toate acestea fuseseră inaccesibile.

Atlase dialectale – italian, francez, albanez, bulgar – ne permit ceea ce acum 20 de ani era imposibil.

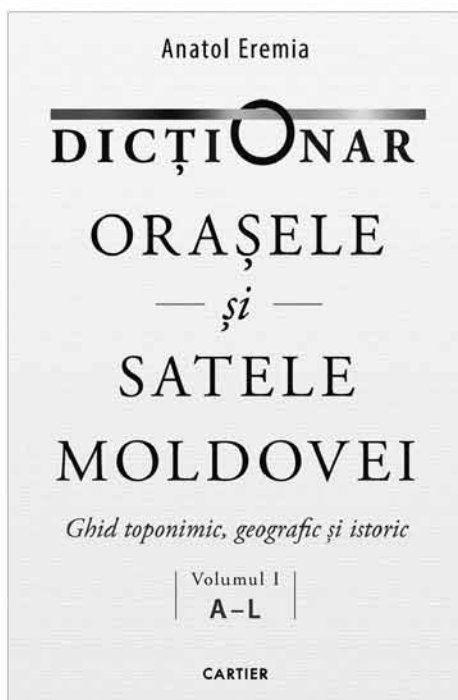
Cartea face două lucruri: precizează în timp și spațiu cînd și unde apare lexicul limbii române.”

Dan UNGUREANU

Margareta Curtescu. *Critici literari și esești din Basarabia (1990-2020)*

Prezenta ediție a dicționarului selectiv *Critici literari și esești din Basarabia (1990-2020)* ilustrează, într-o formulă incompletă, evoluția demersului metaliterar interveran în perioada 1990-2020. Criteriul de selecție a autorilor a fost stabilit în funcție de anul când li s-a produs debutul editorial – 1990. Elaborarea unui asemenea dicționar a pornit de la ideea că, la sfârșitul secolului trecut, în contextul modificărilor esențiale înregistrate în literatura română din stânga Prutului, tinerii critici și esești anunță o sensibilitate estetică nouă și o perspectivă inedită de receptare a operei literare. Scrierile lor, cronici de întâmpinare, articole critice și studii monografice, conectate de urgență cu fenomenele literare în derulare, profilează o altă manieră de abordare hermeneutică – estetizată și intelectualizată. Ca urmare a intervențiilor rapide din partea noulor veniți, se configurează un nou spirit reflexiv, noi grile de comprehensiune și interpretare a fenomenelor literare, noi principii de redactare a discursului.

Anatol Eremia. *Orașele și satele din Republica Moldova*

Cele mai vechi localități basarabene sunt locuri de sălășluire a străbunilor, sunt vetre de viață umană pe parcuri de secole și milenii. Istoria neamului și a ținutului nostru se compune și din micile istorii ale constelației de așezări rurale și urbane. Pe teritoriul multora dintre așezările din această regiune au fost descoperite vestigiile arheologice ce datează din epoci preistorice. Aici s-au păstrat și urme de activități umane din perioada romană a Daciei. Mai numeroase sunt satele din Evul Mediu, din perioadele timpurii și cele de mai târziu. Vechile hrisoave ne amintesc de obștile sătești și de conducătorii lor (juzi, cneji, vătămani). Dinastiile domnești și vechile familii nobiliare sunt legate de acest spațiu istoric. Au stăpânit aici moșii și sate domnitorii țării, oștenii, dregătorii și demnitarii de curte de pe timpurile lui Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Alexandru Lăpușeanu.

„Omul, înainte de neam, și-a iubit familia, înainte de lume, și-a iubit neamul și partea sa de pământ, fie mare, fie mică, unde au trăit părinții, unde el s-a născut și și-a petrecut anii de copilărie ce nu se mai întorc” (M. Kogălniceanu). Nostalgia casei părințești, dorul și dragostea față de meleagurile natale ne înobilează sufletul și le ducem cu noi peste vremi, peste mări și țări, pentru a regăsi în ele, când suntem printre străini și ne este greu, alinarea și mângâierea tămăduitoare a sufletului.

